ส ๒๙๓ ง.

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

คณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายชยันต์ ผลาชีวะ
ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม
วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๗

(316)
ห้องสมุด
ศูนย์วิจัยการศึกษา

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

คณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายชยันต์ ผลาชีวะ

ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๗

สำนักหอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๒๖๐๘

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายชยันต์ ผลาชีวะ กำหนดงานวันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๗ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ผู้แทนคณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร ได้มาแจ้งความจำนงแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกเป็นที่ระลึก กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ นี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ขณะประทับอยู่ที่บีนังเป็นส่วนมาก เหตุที่จะทรงนิพนธ์นั้นตรัสเล่าแก่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ว่า ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลาว่างราชกิจ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นอันมาก อันเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปในรัชสมัยของพระองค์ จึงมีพระราชดำรัสถามสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า พงศาวดารรัชกาลของพระองค์ท่าน ใครจะเป็นผู้แต่ง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพลั้งพระโอษฐ์กราบบังคมทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะแต่งทูลเกล้าฯ ถวาย ดังนี้ จึงเป็นข้อผูกพันพระราชหฤทัยของพระองค์ท่านอยู่ตลอดมา เป็นเหตุให้ทรงนิพนธ์พระราชพงศาวดารตอนนี้ เพื่อจะทรงปลดเปลื้องข้อผูกพันดังกล่าวนั้น

แต่รัชกาลของพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าอยู่หัวยืนยาวยิ่งกว่ารัชกาลอื่น ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ คือเป็นระยะเวลานานถึง ๔๒ ปี และมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปมากยิ่งกว่ารัชกาลไหน ๆ ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา ถ้าจะทรงนิพนธ์จนตลอดรัชกาล ก็เป็นการเหลือพระสติกำลัง จึงทรงเลือกเฉพาะเหตุการณ์ตอนต้น ๆ ซึ่งไม่สู้ปรากฏเอกสารหลักฐานแพร่หลาย อันผู้ศึกษาจะพึงค้นหาได้โดยยาก ทรงเรียบเรียงขึ้นเป็นพระราชพงศาวดารตอนต้น ๑๒ ตอน ส่วนตอนต่อไป ซึ่งยังมิได้ทรงเรียบเรียงนั้น ผู้ศึกษาอาจจะค้นหาได้ในเอกสารต่าง ๆ อันได้พิมพ์ขึ้นแพร่หลายแล้ว เช่นราชกิจจานุเบกษาเป็นต้น หนังสือเรื่องนี้ ได้ตีพิมพ์มาแล้วในงานฉลองพระชันษาครบ ๕ รอบ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งคณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร ได้บำเพ็ญอุทิศแด่ นายชยันต์ ผลาชีวะ ตลอดจนให้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นวิทยาทาน ขอกุศลนี้ จงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ นายชยันต์ ผลาชีวะ ผู้ล่วงลับไปแล้ว ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผล ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

กรมศิลปากร

๔ มิถุนายน ๒๕๐๗

หนังสือเล่มนี้

คณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร

ศิษย์เก่าพณิชยการพระนคร รุ่น ๒๔๙๑

นายสุนทร โกไศยกานนท์

นายวิเชียร ฉวีวงษ์

ได้ร่วมกันจัดพิมพ์ขึ้นเป็นอนุสรณ์

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ

อาจารย์ ชยันต์ ผลาชีวะ

ณ ฌาปนสถานวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๗

คำไว้อาลัย

อาจารย์ชยันต์ ผลาชีวะ เป็นผู้หนึ่งที่มีชีวิตและวิญญาณของความเป็น "ครู" โดยแท้จริง ท่านได้ทุ่มเทวันและเวลาทั้งหมดในชีวิตของท่านให้แก่ความเป็นครูตลอดมา ขณะอยู่ในราชการก็ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเข้มแข็งอดทน ด้วยความปรีชาสามารถ เป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่วไป ในฐานะครู อาจารย์ชยันต์ เป็นครูที่ให้ทั้งความรักและความเอ็นดูศิษย์เหมือนลูก คอยติดตามถามข่าวคราวของศิษย์ด้วยความรักและห่วงใยอยู่เสมอ แม้จะออกจากราชการไปแล้วก็ยังคงใช้ความเป็นครูให้เป็นประโยชน์เท่าที่โอกาสจะอำนวยให้ ในฐานะผู้บังคับบัญชา อาจารย์ก็เป็นทั้ง "นาย" และ "พ่อ" ในเวลาเดียวกัน น้ำใจ ความรู้สึก และจิตใจของอาจารย์ชยันต์ที่มีต่อผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความซาบซึ้งใจ สุดจะหาคำพูดใด ๆ มาบรรยายให้ตรงตามความรู้สึกได้ ความเมตตา กรุณา ความโอบอ้อมอารี และความเป็นกันเองต่อคนทุกชั้น เป็นสิ่งที่อยู่ในความทรงจำของผู้ที่ได้พบเห็นโดยทั่วไป ดังนั้น เมื่ออาจารย์ต้องมาจากไปอย่างไม่มีวันกลับเช่นนี้ จึงเป็นการจากไปท่ามกลางความรักใคร่นับถือ ความเสียดายและความเศร้าสลดใจอย่างยิ่งของบรรดาครู อาจารย์ ญาติสนิท มิตรสหาย และมวลศิษย์ทั้งหลายโดยทั่วหน้า

การร่วมมือร่วมใจกันจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น จะเป็นเครื่องแสดงถึงความรักและนับถืออย่างสูงที่คณะครู อาจารย์ และศิษย์ที่มีต่ออาจารย์ชยันต์

ผลาชีวะ ผู้ล่วงลับไปแล้ว หากจะมีทางใดที่อาจารย์จะพึงทราบได้ด้วยญาณวิถีอันใดก็ตาม ก็ขอให้อาจารย์ได้รับทราบถึงความกตัญญู ความระลึกถึงความอาลัยรักของคณะครู ที่มีต่ออาจารย์อย่างยากที่จะลืมได้ และอานิสงส์อันใดที่จะได้จากหนังสือเล่มนี้ ขอจงดลบันดาลให้วิญญาณของอาจารย์ชยันต์ ผลาชีวะ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

คณะครูอาจารย์โรงเรียนพณิชยการพระนคร

อาจารย์ ชยันต์ (เกยูร) ผลาชีวะ

ชาตะ ๓ เมษายน ๒๔๔๒

มตะ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗

ประวัติ

อาจารย์ชยันต์ ผลาชีวะ เกิดเมื่อวันที่ ๓ เมษายน ๒๔๔๒ ณ บ้านถนนหลวง อำเภอบ้อมปราบ ฯ จังหวัดพระนคร เป็นบุตรพระบำนาญวรวัจน์ (ตาบ ผลาชีวะ) และนางพร บำนาญวรวัจน์

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๔๔๗	โรงเรียนราษฎร์ กรุงเทพ ฯ
พ.ศ. ๒๔๔๙ – ๒๔๕๐	โรงเรียนวัดสุทัศน์ พระนคร
พ.ศ. ๒๔๕๑ – ๒๔๕๕	โรงเรียนเบญจมราชูทิศ ราชบุรี
พ.ศ. ๒๔๕๗ – ๒๔๕๙	โรงเรียนฝึกหัดครู จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๔๕๙ – ๒๔๖๓	โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๔๖๕ – ๒๔๗๑	ได้รับทุนกระทรวงธรรมการไปศึกษาวิชาครู ต่อ ณ โรงเรียนฝึกหัดครูวินเชสเตอร์ ประเทศอังกฤษ แล้วไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยลอนดอน

ตำแหน่งหน้าที่ในราชการ

อาจารย์ชยันต์ ผลาชีวะ ได้รับราชการครูเจริญรอยท่านบิดาตลอดมา ตั้งแต่เริ่มจนออกรับพระราชทานบำนาญ โยกย้ายไปรับหน้าที่โรงเรียนต่าง ๆ ตามลำดับดังนี้

๒๒ กันยายน ๒๔๗๐ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนมัธยมวัดบพิตรพิมุข พระนคร

๙ มิถุนายน ๒๔๗๓ เป็นครูสอนวิทยาศาสตร์ที่โรงเรียนปทุมคงคา พระนคร

๗ มิถุนายน ๒๔๗๔ ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย เชียงใหม่

๑ พฤษภาคม ๒๔๗๖ ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูพิบูลวิทยาลัย ลพบุรี

๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๖ ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนพณิชยการพระนคร จนถึงออกรับพระราชทานบำนาญเมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๒ รวมเวลารับราชการ ๔๐ ปี ๕ เดือน ๑๑ วัน

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

๑. เหรียญปราบข้บถ

๒. จ.ม.

๓. จ.ช.

๔. ต.ม.

๕. เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๙

๖. ต.ช.

อาจารย์ขยันต์ ผลาชีวะ ได้อุปสมบท ณ วัดหอธรรม จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ๒๔๗๐ มีบุตรอันเกิดจาก นางไสว ผลาชีวะ ๒ คน คือ

๑. เด็กชาย ประภัสร์ ผลาชีวะ

๒. เด็กหญิง อมรา ผลาชีวะ

อาจารย์ ชยันต์ ผลาชีวะ ปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นระยะเวลายาวนาน ด้วยความเข้มแข็งเอาใจใส่ต่อหน้าที่ เป็นที่ไว้วางใจของผู้บังคับบัญชา เป็นที่รักของมิตรสหาย และเป็นที่เคารพของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาตลอดมา ในบั้นปลายของชีวิต แม้จะได้มีโรคภัยไข้เจ็บรบกวนอยู่บ้าง และต้องเข้าโรงพยาบาลเพื่อรับการผ่าตัดหลายครั้ง แต่ก็มีกำลังใจดี และหายเป็นปกติ ครั้งสุดท้าย อาจารย์ ชยันต์ ผลาชีวะ ป่วยเป็นโรคเบาหวาน ได้เข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช แพทย์จะให้กลับบ้านได้ในวันรุ่งขึ้น แต่ได้เกิดหัวใจวายโดยกระทันหัน และถึงแก่กรรมเมื่อเวลา ๑๖.๒๐ น. วันพฤหัสบดี ที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗ รวมอายุได้ ๖๕ ปี ๑๐ เดือน ๑๗ วัน

สารบาญ

หน้า

ตอนที่ ๑

พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ๑

ตอนที่ ๒

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.... ๒๕

ตอนที่ ๓

พระมหาอุปราช ๖๔

ตอนที่ ๔

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.... .... ๗๓

ตอนที่ ๕

พระบรมราชาภิเษก ๙๘

ตอนที่ ๖

เลียบพระนคร ๑๑๔

ตอนที่ ๗

อุปราชาภิเษก ๑๕๕

ตอนที่ ๘

เฉลิมศักดิ์ ๑๘๕

หน้า

ตอนที่ ๙

แก้ไขระเบียบการในราชสำนัก ๒๒๔

ตอนที่ ๑๐

การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ ๒๕๑

ตอนที่ ๑๑

เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ .... ๒๖๖

ตอนที่ ๑๒

เรื่องรับทูตและทำหนังสือสัญญาเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕.... .... ๒๘๒

พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๕

ตอนที่ ๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พระพุทธศาสนกาลล่วงแล้วได้ ๒๔๑๑ พรรษา ถ้าเทียบประดิทินทางสุริยคติ ตรงกับวันที่ ๓ ตุลาคม คริสต์ศักราช ๑๘๖๘ นับวันนี้เป็นต้นรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา เป็นราชธานีสยามประเทศได้ ๗๗ ปี โดยนิยม

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรพระโรคไข้ป่า(๑) เพราะเหตุเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ ๕ วันก็เกิดพระอาการประชวรไข้ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์

---

(๑) หมอบรัดเลได้ตรวจพระอาการว่าเป็นไข้ไทฟอยด์

ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนี้เห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร ได้ตรัสแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กรมขุนพินิตประชานาถให้ทรงทราบ(๑) ทั้งมีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์และพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ อธิบดีกรมหมอ ว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษากันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯกรมขุนบำราบปรปักษ์ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพเสด็จเข้าไปอยู่ประจำกำกับหมอที่ในพระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่ได้ ๑ วัน พระองค์เองก็จับมีพระอาการไข้ ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาก็ยังอุตส่าห์เสด็จเข้าไปเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยกพระหัตถ์ลูบพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เห็นร้อนผิดปกติ ก็ทรงทราบว่าประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพักรักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่เข้าไปรักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จกลับออกมาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้น ประชวรไข้อยู่

---

(๑) ข้อนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่า

หลายวัน พอพระอาการไข้ค่อยคลายก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการกลับทรุดลงไปอีก จนถึงประชวรเพียบหนักอยู่เป็นหลายเวลา พระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียมากนัก จึงต้องปกปิดมิให้ทรงทราบพระอาการของสมเด็จพระบรมชนกนาถตลอดมา จนพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรพระอาการทรุดลงโดยลำดับ(๑) ครั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวัน

---

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่) แต่งไว้ฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่งไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวนั้น เข้าใจว่าท่านคงถามมาจากผู้อื่น ด้วยตัวท่านเองเป็นเวลาอยู่นอกราชการ ไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ ความข้อสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจพระองค์หนึ่ง ว่าเป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนือง ๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุต่อท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ในปีที่เริ่มแต่ง

พระราชพิธีศรีสัจปานการ เสด็จออกไม่ได้ ข้าราชการประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม[๑] แล้วจึงพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในพระที่นั่งอนันตสมาคมอันเป็นท้องพระโรงอภิเนาวนิเวศ[๒] และในที่นั้นพระราชวงศานุวงศ์ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัด ฯ ในเวลาเมื่อพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคมนั้น[๓] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็น

หนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์อำรุง

(๑) แต่ก่อนถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้งหนึ่ง ถือน้ำสารทเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง

(๒) พระอภิเนาวนิเวศอยู่ตรงที่สวนศิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมนเทียรหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมู่

(๓) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

หัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการมากอยู่ ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาท แล้วจึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังกวดขันขึ้นกว่าปกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบอันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่นๆ พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในราชการทั้งปวงคนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพร้อมกัน แล้วมีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักรให้ท่านทั้ง ๓ ปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปร เป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อน

และในวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่านั้น มีรับสั่งให้ภูษามาลาเชิญหีบพระเครื่องมาถวาย ทรงเลือกพระประคำทองสายหนึ่ง อันเป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก(๑) กับพระอำมรงค์เพชรองค์หนึ่ง

---

(๑) พระประคำทองสายนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ

ให้พระราชโกษา(๑) เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคม ให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เวลานั้นบีดความไม่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการมาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้นพระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรงยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปทูล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตำรัสถามว่า ของขวัญเหตุใดจึงพระราชทานพระประคำพระบาท ฯ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่ากระไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมา ในเวลานั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีได้เสด็จออกไปทอดพระเนตรเห็นการที่จัดตั้งกองล้อมวงแล้วกลับเข้าไปข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อกลับมาถึง

ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราษี ในรัชกาลที่ ๔ แต่บังเอิญเจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอุดมไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของสิริมงคลสำหรับแต่ผู้มีบุญญาภินิหาร

(๑) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุไทยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ปรึกษากันว่าควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้ จึงสั่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไปกราบบังคมทูลว่า เจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรึกษากันเห็นว่าพระอาการที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น(๑) และได้ตั้งกองล้อมวงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ มีรับสั่งถามว่า ได้เห็นผู้คนล้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือ และมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการล้อมวงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้ว จึงตำรัสสั่งให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกลับออกไปทูลกรมหลวงวงศาฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า การที่จะสืบพระวงศ์สนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของพระราชอาณาจักรเป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ใฝ่สูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้ ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้และหรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูล

---

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใดในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน

กรมหลวงวงศาฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้นจึงเชิญสมเด็จเจ้าพ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์มาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่าได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ สมควรจะรับราชทายาทสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ ข้อซึ่งทรงปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จเจ้าพ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์รับจะสนองพระเดชพระคุณ ช่วยดูแลประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปริวิตกว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญกระแสรับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกถ้วนตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงตำรัสสั่งให้พระยาศรีสุนทรโวหาร(๑) เชิญกระแสรับสั่งพระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญออกไปยังที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดีว่า ผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากันแล้วแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ดี พระเจ้าลูกยาเธอก็ดี พระเจ้าหลานเธอก็ดี สมควรจะเป็นใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป กระแสรับสั่งซึ่งโปรดฯ ให้เชิญออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนั้น หาปรากฏว่ามีคำที่ประชุมทูลสนองอย่างใดไม่

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปริวิตกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ยิ่งขึ้น ด้วยเมื่อสมเด็จ

---

(๑) ขื่อพ้ก รัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา ต้นสกุล สาลักษณ์

พระเจ้าลูกยาเธอฯ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้กราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบ ก็จะทรงพระปริวิตกวุ่นวาย พระอาการจะทรุดหนักไป จึงบีดความเสีย ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญาณตนก่อนแล้วจึงตำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า "พ่อใหญ่" นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่(๑) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้สิ้นห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบบังคมทูลฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ นั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นไข้ค่อยคลายพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยคลายขึ้นแล้ว เป็นความสัตย์จริงดังนี้ มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้นให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ว่า ถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่สรงพระบรมศพ ไม่ทันสั่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญกระแสรับสั่งออกมาทูลกรมหลวงวงศาฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองปรึกษากัน เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระกำลังยังอ่อนนัก ถ้าเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าในเวลานี้ คงทรงพระโศกาดูรแรงกล้า น่ากลัวพระโรคจะกลับกำเริบขึ้น เห็นควรระวังรักษา อย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามมิให้ไปทูลให้ทราบพระราชประสงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จฯ

---

(๑) ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตำรัสเล่าตรงกัน

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระอาการค่อยคลายแล้ว แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียนัก เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่ายังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

ในวันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศวัยวัฒน์(๑) จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าพร้อมกับพระยาบุรุษ ฯ ตำรัสถามพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ว่า พระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศวัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า พระอาการค่อยคลายขึ้น แล้วตรัสถามต่อไปว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศวัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดา เห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นพร้อมกันว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งเจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวงที่พระตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลามาแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์ จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้ เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่หลายพระองค์ พระองค์ใดสามารถจะว่า

---

(๑) พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม เวลานั้นอิดาของเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ คือเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ เป็นอัครบริจาริกาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ

ราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์คนนั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ พระยาสุรวงศวัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ขึ้นครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหน้า ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมปเรอฝรั่งเศสก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดีประทานพระแสง มีจารึกยกย่องพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าเห็นจะไม่เป็นปกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่า เมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้รับสั่งให้หาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เข้าไป ทรงฝากฝั่งสั่งเสียราชการแผ่นดิน รับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่ยังเป็นจางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงสั่ง ครั้นพระองค์ทรงประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามาสั่งเสีย ให้พระยาสุรวงศวัยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัดข้องอย่างใดก็จงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไหนๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ก็ได้เป็นเขย การที่ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝั่งให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดี อย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแปลงแผ่นดินใหม่ ถ้าไม่ระวังให้ดีอาจจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวังอย่า

ให้มีเหตุเช่นพระเสน่หามนตรี(๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดา สนองพระเดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษฯออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกเข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่า เห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้นท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาละจะถึงพระองค์แล้วขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตราย หรือเบียนที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่

---

(๑) เหตุเรื่องพระเสน่หามนตรีนั้น คือ เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสน่หามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เป็นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ของเจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารถนาจะเป็นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน, แต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรดฯ ให้พระเสน่หามนตรีเป็นพระยานครฯ จึงยังรอการตั้งพระยานครไว้ ครั้นพระเสน่หามนตรีมีอายุครบอุปสมบท เข้ามาบวชอยู่วัดพิชัยญาติการามเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คืนวันหนึ่งพระเสน่หามนตรีไหว้พระอยู่ในกุฏิ มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกเมื่อขณะพระเสน่หามนตรีกราบพระ กระสุนปืนข้ามไป จึงไม่ถูก การไต่สวนต่อมาก็ไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสน่หามนตรีลาสิกขา ก็ทรงตั้งให้เป็นพระยานครฯ อยู่มาจนชรา ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เมื่อในรัชกาลที่ ๕

ห้องสมุด ศูนย์วิทยทรัพยากร

ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอึกสะอื้นด้วยอาลัย จึงตำรัสห้ามว่า อย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาละมาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะตรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้ เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพลั้งเผลอ เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไปว่า ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร ได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็นพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน(๑) อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้า

---

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบหนึ่งซึ่งแขวนไว้ที่ทิมตาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณ ก็โปรดฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริง

แผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควรจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็จงยกพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาโดยเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มิได้ตรัสสั่งถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นมีรับสั่งให้พระศรีสุนทรโวหารเขียนพระราชดำรัสทรงชมาและลาพระสงฆ์ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษามคธแล้วให้พระศรีสุนทรโวหารเชิญไปพร้อมด้วยเครื่องสักการะ ไปอ่านในที่ประชุมพระสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นประธาน ที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์ เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๙ นาฬิกา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ

ไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้มาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้นเสด็จผ่านพิภพ จึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จฯ ออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

จดหมายเหตุทรงพระประชวร ยังมีความข้ออื่นอีก ปรากฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ คัดเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมนเทียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมรวม ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นหัวหน้า มานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้าน้องยาเธอ ๗ พระองค์คือ ๑ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร ๒ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๓ กรมหมื่นถาวรวรยศ ๔ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล ๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๖ พระองค์(๑) คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ๔ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ๕ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ ๓ พระองค์ คือ ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอกจากนี้พระเจ้า

---

(๑) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ใช้คำนำพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และใช้คำนำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์ เมื่อในรัชกาลที่ ๖

ลูกเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์คือ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร ๒ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ๗ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสรรค์ เจ้านายทั้งปวงนี้ เวลาประชุมประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษี ฯ ประทับเป็นประธานอยู่ข้างหน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุมนั้น มีพระราชาคณะ ๒ รูป คือพระศาสนโสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ์ ๑ พระอมรโมลี (นพ) วัดบุปผาราม ๑ นอกนั้นเป็นฐานานุกรมและเปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกาที่มาประชุมพังพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์ทุก ๆ วัน(๑) สังฆการีไปนิมนต์จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้นิมนต์พระราชาคณะฝ่ายมหานิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั้นนั่งด้านตะวันออกจางวางมหาดเล็กอยู่ทางด้านใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวังคือ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ลมั่ง สนธิรัตน) ๔ พระยาราชภักดี (ช้าง เทพหัสดินทร ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตุทัต) ๗ พระยาสีหราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวรานุกูล (บุญรอด กัลยาณมิตร)

---

(๑) ด้วยเป็นสานุศิษย์ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกาแต่เดิมมา

๑๐ พระยาเทพประชุม (ท้วม บุนนาค)[๑] ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย ยมาภัย) ๑๒ พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) ๑๓ พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู่) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกต สิงหเสนี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล (บัว) ๑๘ พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุณยรัตพันธุ์) ๑๙ พระยาศิริไอศวรรย์ ๒๐ พระยาสุรินทราชเสนี (ขื่น กัลยาณมิตร)[๒] นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจขัดกระบี่ นั่งประจำอยู่ข้างหลังเสนาบดีข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่ได้มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ หันหน้าไปทางเจ้านาย กล่าวในท่ามกลางประชุมว่า ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธ-

---

(๑) คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุอาลักษณ์หาปรากฏชื่อไม่

(๒) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่มิได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ต้นสกุล บุรณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ขรา ทุพพลภาพทั้ง ๒ คน

เลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด ด้วยอาการพระโรคตัดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จฯ สวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดี ตามแต่จะปรึกษากันให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีปรึกษากัน ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้นให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง สมควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรดับยุคเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์หันพระพักตร์ไปทางข้างตะวันออก ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระ

บาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศรฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงพระองค์เจ้านายและเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระถามเฉพาะกรมหมื่นบวรรังษีฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศาฯ เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า "สมควร" เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโต และถวายอติเรก(๑)

เมื่อประชุมพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบว่าจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จ

---

(๑) ประเพณีถวายอติเรกนั้น แต่เดิมถึงพระเจ้าแผ่นดินยังไม่ได้ราชาภิเษกก็ถวายได้ แต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติว่า ควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้ การที่ถวายอติเรกในที่ประชุมครั้งนั้นกลับไปใช้ประเพณีเดิม

พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ดังสมควร พระกระแสที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ(๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุมก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นก็จะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอให้เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์เสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระ

---

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญก็ทรงชำนิชำนาญการต่างๆ ซึ่งได้ทรงศึกษาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทยฝ่ายพระราชวังบวร และคงจะเป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงไปดังแต่ก่อน โดยมากรับว่า "สมควร" หรือให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักรฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักรฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักรฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณีที่เคยมีมาแต่ก่อน ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษก ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้า

พระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวกรมขุนวรจักร ฯ ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอติเรกอีกครั้งหนึ่ง(๑)

---

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ท่านตรัสเล่าให้ฟัง ด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณรได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมได้ถ้วนถี่ละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์และเจ้าพระยามหินทร ฯ ได้จดไว้ เนื้อความก็ไม่เคลื่อนคลาดกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ตอนปลายว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือนั้นในเวลาผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่จึงไม่กล้ากล่าวถึงการที่มีผู้คัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชุมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่าเมื่อก่อนท่านจะอสัญกรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่ง ว่าการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งนั้น ถ้อยคำที่กรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จดถวายให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร (พุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโคจรนั่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้น ในข้อจะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตดูผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในราชสำนัก เป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้อาลักษณ์จดคำปรึกษาแล้วนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าพ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้(๑)

"ศรีศยุภมัสดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสสังวัจฉร จตุสตาธฤกเอกาทศสังวัจฉรบัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉรอัสยุชมาสศุกรปักษ บรรณสิยดิถีครุวาร บริเฉทกาลอุกฤษฏ์เวลา ๔ ทุ่มทุติยบาท

กรมหมื่นบวรวังษีสุริยพันธุ์ พระราชาคณะ พระวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรวังษีสุริยพันธุ์ พระสาสนโสภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสีและอรัญวาสี กับพระครูฐานานุกรมเปรียญทั้งปวงฝ่ายข้างพุทธจักรและฝ่ายข้างพระราชอาณาจักร กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นถาวรวรยศ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักธรานุภาพ เจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กรมหมื่นอดุลยลักษณ

---

(๑) คำปรึกษานี้ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

สมบัติ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานุวงศ์ผู้น้อยที่ยังไม่ได้กรมกับข้าทูลละอองฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชภักดี พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพ็ชร์พิชัย พระยาสีหราชเดโช พระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกูล (พระยาเทพประชุน) พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตชาญชัย พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริไอศวรรย์ พระยาสุรินทรราชเสนี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือนทั้งพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคมปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ทรงกอปรด้วยพระวัยวุฒิปรีชาญาณสุรภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหาปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติปกป้องพระมหานครขอบขัณฑเสมา สมณพราหมณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ด้วยพระบุญฤทธิมหาบารมีอันล้ำสมมา หาผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิปัตถัลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราศี มหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อันอำพนด้วยสามนตประเทศ

นานามหาไพบูลย์พิศาลราช เจ้าสืบมาอาณาเขตมณฑลทั้งปวง โดยบูรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบ ๆ มา

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วังใหม่เหนือพระราชวังบวร อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญอีกแห่งหนึ่ง(๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเณรคัณางคยุคลกับพระองค์เจ้าเณรทวีถวัลยลาภลาผนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกศพระบรมศพในกระบวนแห่เมื่อวันรุ่งขึ้น(๒)

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสรงสการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และที่ประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสร็จ

---

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้อยู่ริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือ ตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำนงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประคองพระโกศพระบรมศพ ได้ดำรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ แต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้อื่นหาได้ทราบพระราชประสงค์ไม่ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้จึงมิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้ว ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๗ พระองค์ ที่เลือก ๒ พระองค์นั้น เพราะพระองค์เจ้าคัณางคยุคล (คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร) เป็นหลานยกของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ (คือกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์) เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก

พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงให้พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าพ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ(๑) ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ พระกำลังยังอ่อนเพลียมาก ด้วยทรงพระประชวรมากว่าเดือน และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์แรงกล้า ไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่สรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้น แล้วก็ทรงสลบนิ่งแน่ไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอที่ตามเสด็จกำกับเข้าไปช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประดี แต่พระกำลังยังอ่อนนัก ไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเก้าอี้ได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออก ไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลากว่าจะได้ทำ

---

(๑) การที่ให้พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร[๑] ทางโน้น เจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สรงน้ำ ทรงเครื่องพระบรมศพแล้วเชิญลงพระลองเงิน แห่พระบรมศพเป็นกระบวนมาออกประตูสนามราชกิจ เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานมาศสามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตรฉัตรกั้น แห่กระบวนใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าทองคำ ในพระมหาปราสาทมุขด้านตะวันตก ตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้ มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณด้วยประการต่าง ๆ ทุกวันมา

เมื่อจัดการพระบรมศพแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็ถือน้ำกระทำสัจถวายในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เป็นต้นมาจนถ้วนทั่วกัน และส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือและเมืองประเทศราชทั้งปวงนั้น เจ้ากระทรวงมหาดไทย กลาโหม กรมท่า ที่ได้บัญชาการหัวเมือง ก็มีสารตราบอกไปให้ทราบว่า

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมนเทียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรงสำราญกว่าประทับที่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ให้บรรดาข้าราชการและราษฎรทั้งชายหญิงโกนผมฉลองพระเดชพระคุณเดือนละครั้ง ไปจนกว่าจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ(๑) เว้นแต่ลูกค้าซึ่งมาจากนานาประเทศ และผู้ซึ่งไว้เปียไว้มวยตามคติของชาติ และเด็กที่ไว้จุกอย่าให้โกน และมีท้องตราประกาศไปยังหัวเมืองทั้งปวงให้ทราบ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถได้เสด็จผ่านพิภพ ดำรงราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ บรรดาเจ้าประเทศราชและผู้ว่าราชการกรมการหัวเมืองทั้งปวง เมื่อได้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ได้เสด็จผ่านพิภพโดยสวัสดิภาพ ต่างก็มีความสามิภักดิ์ พร้อมกันถือน้ำกระทำสัจถวายตามประเพณีทั่วทุกเมือง

---

(๑) ประเพณีที่บริวารชนของผู้มรณะโกนหัว โปรดให้เลิกในรัชกาลที่ ๕

ตอนที่ ๒

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสที่ ๔ ของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(๑) พระนางเธอ พระองค์เจ้า

---

(๑) พระราชโอรสพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าพี่ยาเธอ ๓ พระองค์นั้น คือ

๑. พระองค์เจ้านพวงศ์ ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ (ที่ ๖ มีนาคม) ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๖๕ ในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นกรมหมื่นนเหศวรศิวิลาศ สิ้นพระชนม์แต่ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐

๒. พระองค์เจ้าสุประดิษฐ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ (ที่ ๑๙ พฤษภาคม) ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ ในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

๓. เจ้าฟ้าโสมนัส ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ (ที่ ๒๒ สิงหาคม) ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ ในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์มาแต่แรกประสูติ

รำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งปรากฏพระนามโดยพระเกียรติยศต่อมาว่า สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี พระองค์เสด็จสมภพเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก[๑] จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖ เทียบปฏิทินทางสุริยคติ ตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน คริสต์ศักราช ๑๘๕๓ พระองค์มีพระชนิษฐาร่วมสมเด็จพระบรมราชินี ๓ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล ประสูติเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๗ เมษายน) ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ พ.ศ. ๒๔๐๖ มาใน รัชกาลที่ ๕ เฉลิมพระนามพระอัฐิเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงวิสุทธิกระษัตรีย์พระองค์หนึ่ง

---

(๑) ในปีฉลู เบญจศกนั้น ข้างต้นปีฝนแล้ง ครั้นเดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ ข้างเผือกที่ได้เป็นปฐมในรัชกาลที่ ๔ คือพระพิมลรัตนกิรินีมาถึงกรุงเทพฯ ต่อมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสมภพ และเมื่อใกล้วันพระราชสมภพนั้น ฝนห่าใหญ่ตกอยู่ ๓ วันถึงน้ำนอง ตั้งแต่นั้นฝนก็ตกบริบูรณ์ ต้นข้าวในนาปีนั้นก็พ้นภยันตราย ด้วยเหตุนี้จึงถือกันว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระพิมลรัตนกิรินี เป็นสิริในการพระราชพิธีพรุณศาสตร์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ นั้น ถ้าปีใดฝนแล้งถึงต้องทำพิธีพรุณศาสตร์ ก็โปรดให้แต่งพระพิมลรัตนกิรินีด้วยเครื่องคชาภรณ์ออกยืนแท่น และให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในการพิธีด้วย

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างดาราตราตำแหน่ง
ทรงฉายกับสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี

๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี ประสูติเมื่อ ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๔ มกราคม) ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวง ฯ แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๑ เมษายน) ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๖๒ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระองค์หนึ่ง

๓. สมเด็จพระน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประสูติเมื่อ ณ วันพุธ เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๓ มกราคม) ปีมะแมเอกศก จุลศักราช ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงภาณุพันธุวงศวรเดช แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนพระเกียรติยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระราชบิดุลาบรมพงศาภิมุข ฯ พระองค์หนึ่ง

พระตำหนักเดิมอันเป็นมงคลสถานที่พระบรมราชสมภพ และที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ฝ่ายใน อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติและท้องพระโรงกลางข้างหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททุกวันนี้ พระตำหนักนี้เรียกกันว่า "ตำหนักตึก" เดิมพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ครั้นสมเด็จพระศรีสุลาลัยสวรรคตแล้ว จึงพระราชทานแด่พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงลม่อม อันเป็นพระขนิษฐาภคินีร่วมเจ้า

จอมมารดากับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เจ้าจอมมารดาเป็นพระญาติวงศ์ของของสมเด็จพระศรีสุลาลัยได้ทรงบำรุงเลี้ยงพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๒ พระองค์นั้นมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้รับบรรดาพระโอรสธิดา ซึ่งล้วนแต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งนั้นเข้าไป ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ที่พระตำหนักติดกับพระองค์เจ้าลม่อมโดยมาก แต่สมเด็จพระบรมราชชนนีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ นั้น พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าบุตรี ทรงรับทำนุบำรุงอีกชั้นหนึ่ง ด้วยพระองค์เจ้าบุตรีเป็นพระราชธิดาพระองค์น้อย ได้ทรงรับหน้าที่ราชูปัฏฐากในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชชนนี ฯ จึงได้เสด็จขึ้นไปช่วยทำการอุปัฏฐากสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้พระราชทานพระนามว่า “ รำเพย ” เพราะถวายอยู่งานพัดต้องพระราชอัยาศัยมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ มาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อได้เป็นพระนางเธอ ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้เสด็จมาประทับที่พระตำหนักติก และต่อมาโปรดให้สร้างพระที่นั่งสีตลาภิรมย์เป็นที่เสด็จไปประทับในบริเวณพระตำหนักนั้น(๑) องค์หนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชบิโยรสของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ทรงพระเยาว์ โปรดให้เสด็จอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จ

---

(๑) พระที่นั่งสีตลาภิรมย์นั้น ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงสร้างวัดราชบพิธ โปรดให้รื้อไปปลูกถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาส (หลังทางริมคลอง) ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ประพาสหัวเมือง จะเป็นทางใกล้หรือไกลก็โปรดให้ไปโดยเสด็จทุกครั้ง พอทรงพระเจริญขึ้น ก็ได้รับหน้าที่ทรงใช้สอยการงานต่างพระเนตรพระกรรณมาจนตลอดรัชกาล ส่วนการศึกษาวิชาทั้งปวงนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชันษาสมควรแก่การศึกษาอักขรสมัย ได้ทรงเล่าเรียนในสำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบุตรี ซึ่งเป็นขัตติยราชนารีทรงรอบรู้อักขรสมัยและโบราณราชประเพณีเป็นต้น และทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ซึ่งนับถือกันในสมัยนั้น ว่าสมควรแก่พระราชกุมารทุกอย่าง เช่นภาษามคธ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม เมื่อบวชเป็นพระครูวินัยธร ฐานานุกรมในพระองค์) เวลานั้นยังเป็นหลวงราชาภิรมย์ กรมราชบัณฑิตย์เป็นพระอาจารย์ เสด็จออกไปทรงศึกษาที่หอพระมนเทียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นเวลา การยิงปืนไฟทรงศึกษาในสำนักพระยาอภัยศรเพลิง (ศรี) วิชามวยปล้ำ กระบี่ กระบอง ทรงศึกษาต่อหลวงมลโยธานุโยค (รุ่ง) วิชาอักษรกรรม พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอบพระราชทาน แล้วโปรดให้ทรงศึกษาในสำนักหม่อมเจ้าสิงหนาทในกรมพระพิทักษเทเวศร์ฯ ต่อมา คชกรรม ทรงศึกษาในสำนักสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ (ต่อเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว) แต่ส่วนวิชารัฐสาภิบาลราชประเพณีและโบราณคดีทั้งปวงนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราโชวาทฝึกสอนเองตลอดมา

ถึงปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔ สมเด็จพระชนนีทรงพระประชวร สวรรคต เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลานั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุได้ ๙ พรรษา แต่นั้นพระองค์เจ้าลม่อมก็

ทรงอุปการะทำนุบำรุงข้างฝ่ายในแทนสมเด็จพระชนนีสืบมา ตลอดจนถึงเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปประทับข้างฝ่ายหน้า พระองค์ก็เสด็จออกไปอยู่ด้วย

ในปีระกา ตรีศกนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษาถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏ เฉลิมพระนามตามจารีตเจ้าฟ้าในโบราณราชประเพณี พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ มีกระบวนแห่อย่างแห่โสกันต์กระบวนใหญ่ ตั้งแต่พระราชมนเทียรข้างในออกประตูราชสำราญ เดินกระบวนตามถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวังมาจนประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวเข้าประตูพิมานไชยศรี ไปยังพระมหาปราสาท ทรงสดับพระสงฆ์สวดพระปริตร(๑) กระบวนแห่ครั้งนั้นปรากฏในจดหมายเหตุว่าบรรดาข้าราชการซึ่งเป็นคู่เคียงพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสรรข้าราชการผู้ใหญ่ในตระกูล ซึ่งบรรพบุรุษได้เคยเป็นคู่เคียงครั้งพระองค์ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เท่าที่จะมีตัวอยู่ทุกตระกูล ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าแห่เสด็จมายังพระมหาปราสาท ครั้นได้พระฤกษ์เสด็จสู่ที่สรงทรงเครื่องแล้ว เสด็จประทับบัลลังก์ในที่มณฑลพิธี จึงพระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ อ่านประกาศพระบรมราชโองการ มีคำประกาศดังนี้

---

(๑) งานพระราชพิธีใหญ่เช่นนี้ ที่มีต่อมาสวดมนต์ ๓ วัน แต่ครั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยวันพระฤกษ์ติดกับงานโสกันต์ข้างหน้า จึงสวดมนต์แต่วันเดียว

ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๐๔ พรรษา ลุศักราช ๑๒๒๓ ปีฉลูยุบันกาลกุกุฏสังวัจฉรผคุณมาส กาลบักษ์ฉัฐยดิถีศุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ ล ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ เมื่อเวลาประสูติใหม่ ท่านเสนาบดีทั้งปวงได้พร้อมกันกราบทูลขอยกย่องให้เป็นพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ฯ เพื่อจะรักษาแบบอย่างบุราณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ แต่ยังหาได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนามไม่ ครั้งนี้จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ตำรัสสั่งให้เลื่อนเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่นั้น ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ บุรุษยรัตนราชวรวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร ดังนี้ และให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม มีนามกรมว่ากรมหมื่นพิฆเณศวรสุรสังกาศ ได้ทรงศักดินา ๕๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ขออาราธนาเทพยดาผู้มีมเหศวรศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตอยู่ในภูมิพฤกษอากาศ กาญจนรัตนพิมานทั่วทุกแหล่งหล้าเป็นอาทิ คือเทพอันทรงนามสยามเทวาธิราชซึ่งเป็นอธิบดี ได้บริรักษ์บำรุงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยานี้ และเทพเจ้าผู้อภิบาลรักษานพคลเศวตฉัตร สิริรัตนราชราชัยสวริย และเทพอันรักษารัตนบัลลังก์พระที่นั่งบรมอาสน์ใหญ่น้อย พระราชนิเวศน์บรมมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพเจ้าอื่น ๆ ผู้มีทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิ์สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤกษบรรพตากาศพิมาน ทุกสถานทั่วพระราชอาณาจักรบรรดาซึ่งมีไมตรีจิตได้ผดุงบริรักษ์พระบรมราชวงศ์นี้สืบมาจนกาลบัดนี้ จงได้ทำนุบำรุง

รักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น ให้ทรงเจริญพระชนมายุพรรณ สุขพลปฏิภาณ สิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เกียรติยศอิสริยศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่ความเป็นในพระราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นั้น ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยศปรากฏไปชั่วกาลนานเทอญ

อนึ่งเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งแล้วดังนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเณศวรสุรสังกาศ ถือศักดินา ๘๐๐
ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ ถือศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นอนุรักษพลสังขยา ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นั้น ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยผาสุกสวัสดิ์ทุกประการเทอญ

เมื่ออาลักษณ์อ่านประกาศแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานอภิเษกด้วยน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิม แล้วจึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนาม และพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าฟ้าต่างกรม อันเป็นพระอัครราชวโรรส ครั้นเวลาบ่ายแห่มาสมโภชและรับพระราชทานของขวัญที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลาหนึ่ง จึงเป็นเสร็จการพิธี

การพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามเช่นนี้ ถ้าทำเต็มตำราทำพร้อมกับพิธีลงสรง ได้ทำเต็มตำราเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชนมายุถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า การพิธีใหญ่

สำหรับราชประเพณีที่เคยทำสืบมาแต่โบราณ ตำรับตำราสูญหายไปเสียเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้สืบหาตำรับตำราเดิมและสอบถามผู้รู้แบบแผนการพระราชพิธีครั้งกรุงเก่า ทรงตั้งแบบแผนราชประเพณีตลอดจนพระราชกำหนดกฎหมายให้กลับมีขึ้นอย่างเดิม ส่วนการพิธีใหญ่ได้ทำให้ปรากฏเป็นแบบแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๑ บางอย่าง เป็นต้นว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ได้ทำเต็มตำราเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พิธีอุปราชาภิเษก ได้ทำเต็มตำราเมื่อปีชาล พ.ศ. ๒๓๔๙ ครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเษก พิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเต็มตำราเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑ ครั้งโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี แต่พิธีลงสรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้า เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ยังหาได้ทำไม่ มีพระราชประสงค์จะให้ปรากฏแบบอย่างไว้สำหรับพระนคร จึงโปรดให้ทำพิธีลงสรงเฉลิมพระนามพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้ทำเต็มตำรามาครั้งเดียวเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชนมายุครบกำหนดรับพระสุพรรณบัฏก็ไม่ได้ทำพิธีลงสรง เป็นแต่พระราชทานพระสุพรรณบัฏ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ลงสรง เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ครั้งนี้จึงมิได้ทำพิธีลงสรง เนื่องในพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม

ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ นั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระเจ้าลูกเธอชายหญิงอีกหลายพระองค์ พระชันษาสมควรจะทรงเล่าเรียนความรู้ขั้นสูงขึ้นไปได้ ทรง

พระราชดำริเห็นว่าความรู้ภาษาฝรั่งจะเป็นวิชาซึ่งจำเป็นสำหรับราชการบ้านเมืองต่อไปภายหน้า จึงมีรับสั่งให้สืบหาครูฝรั่งที่เมืองสิงคโปร์ ได้หญิงม่ายคนหนึ่ง ชื่อนางลิโอโนเวนซ์ เป็นครูสอนลูกผู้ดีอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ รับจะเข้ามาสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอ จึงโปรดให้ว่าจ้างเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดให้นางลิโอโนเวนซ์เข้ามาสอนที่พระที่นั่งทรงธรรม ในพระบรมมหาราชวัง(๑) สอนเฉพาะเวลาก่อนเจ้านายเสด็จขึ้นเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษในสำนักนางลิโอโนเวนซ์อยู่จนทรงผนวชเป็นสามเณร ครั้นเมื่อเสด็จออกไปอยู่ผ่ายหน้าแล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้หมอจันดเลอเมริกันมาเป็นครู ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษต่อมา(๒) จนสิ้นรัชกาลที่ ๔

ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ พระบันษาสมเด็จฯ พระเจ้าอยู่หัวถึงกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้จัดการพระราชพิธีโสกันต์ มีเขาไกรลาสและกระบวนแห่เต็มตำราอย่างโสกันต์เจ้าฟ้า พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งต้น ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่เสด็จมาสดับพระพุทธมนต์ ๓ วัน ถึงวันพฤหัสบดี

---

(๑) พระที่นั่งองค์นี้ชำรุดรื้อเสียนานแล้ว อยู่ตรงที่สวนศิวาลัย

(๒) ตอนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายแปตเตอร์สันต่อมาอีก ทรงเวลาค่ำเมื่อเสร็จราชการประจำวัน แต่ทรงอยู่ไม่ได้เท่าใด เพราะไม่มีเวลาว่างที่พระองค์ทรงทราบภาษาอังกฤษดีสู้ใครๆ ที่เรียนในเมืองนี้ได้ เป็นด้วยทรงพระอุตสาหะศึกษาโดยลำพังพระองค์ต่อมา

เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ เวลาเช้าโสกันต์แล้ว ไปสรง ณ สระอโนดาตที่เขาไกรลาส สรงแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกจูงพระกรขึ้นเขาไกรลาส พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำการพิธีในที่พระอิศวร โสกันต์แล้วสมโภชต่อมาอีก ๓ เวลา

การโสกันต์ใหญ่เต็มตำราที่ทำครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ครั้งที่ ๑ ทำเมื่อโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีในรัชกาลที่ ๑ ครั้งที่ ๒ ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ครั้งที่ ๓ ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ทำเลย ครั้งนี้จึงเป็นครั้งที่ ๕

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรวัณโรคภายในเรื้อรังมาหลายปี พระอาการทรุดหนักลงเมื่อจวนงานโสกันต์คราวนี้ แต่แรกพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะรองานพระราชพิธีโสกันต์ แต่พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลขอให้คงงานไว้ ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นหลานเธอ ซึ่งพระองค์ทรงพระเมตตามาก(๑) กราบทูลว่า ถ้างดงานโสกันต์ไว้ พระองค์จะมิได้มีโอกาส

---

(๑) พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยมีพระราชดำรัสเล่าว่า ครั้งหนึ่งเสด็จขึ้นไปเฝ้าในเวลาเมื่อประชวรนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยกพระหัตถ์ลูบที่พระเศียรตรัสว่า "เจ้าใหญ่นี่แหละจะเป็นที่พึ่งของญาติต่อไปได้" ในส่วนพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง แม้ต่อมาจนในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จฯ

สมโภช ด้วยเหตุนั้นพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้คงมีงานโสกันต์ตามกำหนดฤกษ์ เมื่อถึงวันงาน พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ลงมากราบทูลว่า จะเสด็จลงมาจรดพระกรรไตรประทานเอง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบอยู่ว่า พระอาการเพียบคงเสด็จมาไม่ได้ แต่ก็ต้องดำรัสสั่งให้ทอดพระราชอาสน์เตรียมไว้ ด้วยเกรงพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พอเสร็จงานถึงวันลอยพระเคราะห์ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสวรรคต

การที่พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เป็นหัวต่อข้อสำคัญในเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ด้วยก่อนนั้นมา พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในฐานเป็นรัชทายาท พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเตรียมการไว้อย่างนั้น เช่นโปรดให้สร้างพระราชวังนันทอุทยาน ก็ด้วยทรงพระราชปรารภว่า เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงครองราชสมบัติ ถ้าพระราชโอรสธิดาของพระองค์คงประทับอยู่ที่ในพระบรมมหาราชวังบางทีจะ

พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก มีความประหลาดข้อหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินพวกวังหน้าที่เคยอยู่ครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จนลูกเธอมักกล่าวกันว่า พระกิริยาอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คล้ายกับพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าเคยนำความข้อนี้ขึ้นกราบบังคมทูลฯ มีพระราชดำรัสว่าไม่ใช่แต่พวกวังหน้า ถึงทูลกระหม่อมก็เคยรับสั่งว่า "พ่อใหญ่นี่อย่างไร ดูไปเหมือนท่านที่บน" ดังนี้

กีดขวาง จึงทรงกะให้สร้างตึกเป็นพระที่นั่งหมู่หนึ่งในนันทอุทยาน หมายจะพระราชทานให้เป็นที่ประทับของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระกนิษฐาด้วยกันต่อไป และโปรดให้สร้างตำหนักข้างในอีกหลายหมู่ หมู่หนึ่งหมายจะพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในเจ้าจอมมารดาคนหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น การสวรรคตของพระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนฐานะของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาอยู่ในที่รัชทายาท ด้วยเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เพราะฉะนั้นบรรดาการที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริเตรียมไว้แต่เดิม ต้องเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นหมด เมื่อพิเคราะห์ดูตามทางพระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งปรากฏต่อมา ดูเหมือนครั้งนั้นความที่ทรงยินดีอันย่อมบังเกิดโดยธรรมดา ด้วยสมเด็จพระบิยราชโอรสจะเป็นรัชทายาท จะไล่เลี่ยกับพระปริวิตกที่เกิดขึ้น เพราะเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ และส่วนพระองค์เองพระชันษากว่า ๖๐ ปี เข้าเขตทรงพระชราแล้ว เห็นจะทรงพระราชดำริเป็นยุติมาแต่แรกว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงรับรัชทายาทได้โดยมั่นคง จึงจะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ถ้าหากจะไม่ทรงปกครองแผ่นดินได้มั่นคง อย่าให้ทรงครองราชสมบัติจะดีกว่า แต่ในเวลานั้นยังไม่จำเป็นจะต้องทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาท ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ จึงเป็นแต่ทรงพระราชดำริตริตรองเตรียมการต่อมาโดยลำดับ

ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๕ เป็นกำหนดซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงผนวชเป็นสามเณรตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โปรดให้จัดการตามแบบเจ้าฟ้าทรงผนวช เหมือนอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๒ คือ เมื่อวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ มีพระราชพิธีสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ให้ทรงพระยานมาศจากพระที่นั่งอนันตสมาคมแห่กระบวนใหญ่ ออกประตูเทวาพิทักษ์ไปทางถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร เลี้ยวกลับทางถนนบำรุงเมือง เข้าประตูสวัสดิโสภา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ผลัดเครื่องทรงและทรงโปรยทานแล้ว เสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงรับบรรพชาต่อพระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ในที่ประชุมสงฆ์ ครั้นผนวชแล้ว เสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คืนหนึ่ง เย็นวันนั้นพระสงฆ์สวดมนต์ฉลองในที่พระอุโบสถ รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ เลี้ยงพระแล้วจึงทรงรถพระที่นั่งกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ มีกระบวนแห่ไปส่งเสด็จ ณ วัดบวรนิเวศฯ โปรดให้เสด็จประทับอยู่ที่พระปั้นหยาที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จประทับอยู่เมื่อครั้งทรงผนวช ทรงรับโอวาทและเล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนักกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ต่อมา และโปรดให้หลวงราชาภิรมย์ (ชู ซึ่งภายหลังได้เป็นพระมหาราชครูมหิธร) เป็นพระอาจารย์ หัดทำนองเทศน์มหาชาติกัณฑ์สักบรรพ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่โดยเฉพาะ ครั้นเดือน ๑๑ โปรดให้พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์ เหมือนอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรถวายเทศน์กัณฑ์มัทรี พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เชิญเสด็จไปเทศน์ที่วังและทรงทำกระจาดใหญ่ถวายบูชากัณฑ์เทศน์(๑) กระจาดที่กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศทำครั้งนั้น ตั้งที่สนามชัยตรงหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ทำเป็นรูปเรือสำเภาโตเท่าลำสำเภาจริง ๆ จัดของไทยทำอย่างสินค้าของต่าง ๆ ซึ่งเอาออกวางขายบนปากเรือสำเภาเมื่อเข้ามาจากเมืองจีน ส่วนผลไม้และเครื่องอาหารแต่งประดับทำเป็นสัตว์น้ำอยู่ตามลูกคลื่นรอบลำสำเภา กระจาดใหญ่ครั้งนี้เป็นการครึกครื้นใหญ่โตมาก มีเทศน์มหาชาติที่พระที่นั่งทรงธรรม เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ในปีขาลนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงเมืองพิษณุโลก โปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรโดยเสด็จไปในเรือพระที่นั่งอรรควราชวรเดชด้วย เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ในสมัยนั้นลำแม่น้ำทางเมืองเหนือยังกว้างเมื่อขาขึ้นเรือพระที่นั่งอรรควราชวรเดช จักรข้าง ๒ ปล่องเป็นเรือไฟขนาดยาว ๓๐ วา ยังเข้าปากน้ำเกยไชยขึ้นทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าได้ถึงเมืองพิษณุโลก แต่ขากลับน้ำลด ต้องล่องทางคลองเรียงที่เป็นลำน้ำเมืองพิจิตรทุกวันนี้ และ

---

(๑) ฐานะของกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ เหมือนพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสองอย่าง คือเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่อย่างหนึ่ง ได้ทรงบัญชาการกรมพระคลังมหาสมบัติ (มาตั้งแต่กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธรสืบพระชนม์) อย่างหนึ่ง สันนิษฐานว่า โปรดให้เป็นผู้ทำกระจาดใหญ่ด้วยข้อหลังเป็นสำคัญ เพราะได้ทรงว่ากล่าวพวกจีนเจ้าภาษีนายอากร อาจหาของแปลกประหลาด แต่งกระจาดได้ง่ายกว่าผู้อื่น

เมื่อขาเสด็จขึ้นไปนั้น เสด็จประทับทอดพระเนตรวัดโพธิประทับช้างในลำน้ำเมืองพิจิตรเก่า ซึ่งเป็นของพระเจ้าเสือทรงสร้างไว้แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าเพราะเสด็จสมภพที่นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาสวัดโพธิประทับช้าง อาศัยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณรทรงผ้ากาสาวพัสตร์ จึงมีรับสั่งให้ทรงพระราชยานต่างพระองค์ และโปรดให้ข้าราชการแห่นำตามเสด็จ เหมือนกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน ส่วนพระองค์เองนั้นทรงพระราชดำเนินตามไปโดยลำพังทั้งขาขึ้นขาลง และเมื่อสมโภชพระพุทธชินราช ณ เมืองพิษณุโลกนั้น โปรดให้ทรงกำกับมหาดเล็กซึ่งเป็นพนักงานการมหรสพด้วย(๑) และในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

---

(๑) เหตุที่มหาดเล็กเป็นพนักงานการมหรสพสมโภชพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลกนั้น เดิมเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จอุตรดิตถ์ขึ้นไปเมืองเหนือ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทรงพระปรารภจะสมโภชพระพุทธชินราชตามราชประเพณี ครั้งนั้นเครื่องมหรสพมีแต่ตัวหนังอยู่ที่วัดพระชินราช คนเล่นหามีไม่ พวกมหาดเล็กที่โดยเสด็จไปด้วยจึงชวนกันรับเล่นหนังถวายเป็นการมหรสพ เมื่อเสด็จขึ้นไปครั้งหลังพวกข้าหลวงเดิมที่เคยเล่นหนังเมื่อเสด็จครั้งแรกได้เป็นข้าราชการตามเสด็จไปหลายคนพากันรับอาสาเข้าเล่นหนังเหมือนหนหลัง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุโมทนา และทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งแรกพระองค์ทรงผนวชอยู่ได้ทรงอำนวยการ ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงผนวช จึงโปรดให้ทรงอำนวยการ ครั้นต่อมาใน

ได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างวิหารพระเหลือ (หลังใหญ่) ที่ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และโปรดให้ทำศิลาจารึกติดไว้ที่วิหารนั้นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งนั้น เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๖ เดือน ถึงเดือนยี่บีขาลนั้นจึงได้ลาผนวช

อนึ่ง ในสมัยเมื่อก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น เสด็จประทับอยู่ที่ "พระตำหนักตึก" ข้างในพระบรมมหาราชวัง เวลาเสด็จออกมาประพาสข้างหน้าประทับที่โรงช้างเผือก ซึ่งสร้างขึ้นไว้ครั้งรัชกาลที่ ๒ โรงสุดทางด้านตะวันออก(๑) เป็นที่ให้ข้าในกรมและผู้อื่นเฝ้าแหน ครั้งเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรถึงเวลาลาผนวชจะต้องเสด็จออกมาประทับอยู่ข้างหน้าตามประเพณี ก็ในสมัยนั้นพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ มีพระราชประสงค์จะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ใกล้พระองค์เพื่อจะได้ทรงฝึกหัดราชการ จึงโปรดฯ ให้แก้ไข

รัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก มีการสมโภชพระพุทธชินราช ทรงรำลึกถึงความหลังที่กล่าวมา จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา เป็นผู้อำนวยการมหรสพ และให้ข้าราชการกรมมหาดเล็กกรมตำรวจและกรมทหารเรือเล่นหนังในงานมหรสพกรมละคืน

(๑) อยู่ตรงมุขกระสันตะวันออกแห่งพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

คลังเก่าครั้งรัชกาลที่ ๓ ที่ในสวนกุหลาบสร้างพระตำหนักสำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับเมื่อลาผนวช และโปรดให้ซื้อที่บ้านเจ้าพระยาพลเทพ(หลง) เตรียมไว้สำหรับสร้างวังสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชา ๒ พระองค์ด้วยอีกแห่งหนึ่ง แต่หาทันได้สร้างวังไม่ เป็นแต่โปรดให้ข้าในกรมไปปลูกเรือนรักษาอยู่(๑) จนตลอดรัชกาลที่ ๔

ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลาผนวชมาประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผึกหัดราชการกวดขันขึ้น คือนอกจากที่เสด็จไปเฝ้าและไปตามเสด็จโดยปกติ เวลากลางคืนถ้าทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการ หรือทรงประพฤติพระราชกรณียโดยลำพัง ก็มีรับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าไปอยู่ปฏิบัติประจำพระองค์ให้ทรงฟังพระบรมราโชวาท และพระบรมราธิบายในราชการและราชประเพณีต่าง ๆ เสมอ เฝ้าอยู่ราวเที่ยงคืนบ้าง บางทีดึกกว่านั้นจึงได้เสด็จกลับออกมายังพระตำหนัก นอกจากนั้นมักโปรดให้เป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งแจ้งพระราชประสงค์หรือทรงหารือข้อราชการไปยังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เวลาเช้าต้องเสด็จข้ามไปบ้านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เนือง ๆ

---

(๑) ที่แห่งนี้อยู่ริมคลองตลาดฝั่งใต้ ปลายถนนอัษฎางค์ต่อถนนจักรเพชร ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปลัดกรม อำ ข้าหลวงเดิมซึ่งได้เป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อนเป็นพระยามหามนตรี และเป็นพระยาพิชัยสงครามเป็นที่สุด สร้างบ้านเรือนอยู่จนตลอดอายุ

ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ เมื่อพระราชทานเพลิงศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว โปรดให้เลื่อนกรมเจ้านายเนื่องในเหตุที่พระมหาอุปราชสวรรคตตามราชประเพณีเคยมีมาแต่รัชกาลที่ ๓ เจ้านายซึ่งโปรดให้เลื่อนกรมครั้งนั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพ้ามหามาลา เป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์พระองค์หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวรจักรธนานุภาพ กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นกรมขุนคงพระนามเดิม และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อนพระยศเป็นกรมขุนด้วย รวมเป็น ๔ พระองค์ด้วยกัน ครั้งนั้นมีพระราชดำรัสว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ก็มีความชอบสมควรจะได้เลื่อนกรม แต่ตามราชประเพณี พระเจ้าน้องยาเธอจะทรงกรมได้เพียงชั้นกรมหลวงเป็นสูงสุด จึงมิได้โปรดให้เลื่อนกรมหลวงวงศาธิราชสนิทด้วย(๑) ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนพระนามกรมเป็นกรมขุนพินิตประชานาถ ด้วยทรงพระราชดำริว่า พระนามกรม กรมมเหศวรศิวิลาศ กรมวิษณุนาถนิภาธร พระชันษาไม่ยั่งยืน จะเป็นด้วยพ้องกับนามพระเป็นเจ้าในไสยศาสตร์ จึงทรงเปลี่ยนพระนามกรมพิฆเณศวรสุรสังกาศนั้นเสีย ให้มีการพระราชพิธีทรงรับพระสุพรรณบัฏกรมขุนที่พระ

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะโปรดให้เลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์เป็นกรมพระ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า ทรงเทียบตามอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ เป็นกรมพระราชวังหลัง

ตำหนักสวนกุหลาบเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ มีคำประกาศพระบรมราชโองการ ดังนี้

ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๐ พรรษา ลุศักราช ๑๒๒๙ ปัตยุบันกาล สสสังวัจฉรผคุณมาสกาพบักษ์ สัตมีดิถีวิวารบริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ ล ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ เมื่อเวลาประสูติใหม่ ท่านเสนาบดีทั้งปวงได้พร้อมกันกราบทูลขอยกย่องให้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า เพื่อจะรักษาแบบอย่างโบราณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ เพราะฉะนั้นเมื่อปีระกา นักษัตร ตรีศก ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกเฉลิมพระนามสมญาว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษรัตนราชวรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชวโรรส ดังนี้ และให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามกรมว่า เจ้าฟ้า ฯ กรมหมื่นพิชเณศวรสุรสังกาศ ได้ทรงศักดินา ๕๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ สิริวัฒนราชวโรรสนั้นทรงพระเจริญวัยวัฒนาการขึ้น ได้ราชการต่าง ๆ หลายอย่าง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริพร้อมกับดำริความคิดพระราชวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีเห็นพร้อมกันให้เลื่อนพระนามกรม เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน สูงกว่าแต่ก่อน บัดนี้จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้เลื่อนพระนามกรม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชวโรรส

ซึ่งแต่ก่อนทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นเจ้าฟ้า ฯ กรมหมื่นพิฆเณศวรสุรสังกาศนั้น ให้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิชิตประชานาถ ทรงศักดินา ๕๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรม

ขออาราธนาเทพยดาผู้มีมเหศวรศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตดำรงอยู่ในภูมิพฤกษอากาศกาญจนรัตนพิมานทั่วทุกแหล่งหล้าเป็นอาทิ คือ เทพอันทรงนามสยามเทวาธิราช ซึ่งเป็นอธิบดีได้บริรักษ์บำรุง กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยาน้ำ และเทพยเจ้าผู้อภิบาลรักษานพดลมหาเศวตฉัตร สิริรัตนราชัยสวัสดิ์ และเทพอันรักษารัตนบัลลังก์พระที่นั่งบรมราชอาสน์ใหญ่น้อยในพระราชนิเวศน์ บรมมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพยเจ้าอื่น ๆ ผู้มีทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิศักดิ์สิทธิ์ สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤกษ-บรรพตากาศพิมาน ทุกสถานทั่วพระราชอาณาจักร บรรดาซึ่งมีไมตรีจิตได้ผดุงบริรักษ์พระบรมราชวงศ์สืบมาจนกาลบัดนี้ จงได้ทำนุบำรุงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ ให้ทรงพระเจริญทีฆชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เกียรติยศ อิสริยยศศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ

ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ โดยสมควรแก่ความเป็นในพระราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

อนึ่ง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งแล้วตั้งนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น	ขุนพินิตประชานาถ	ถือศักดินา ๗๐๐
ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็น	หมื่นวรราชบุตรารักษ์	ถือศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็น	หมื่นอนุรักษ์พลสังขยา	ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นายนั้น ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยผาสุกสวัสดิ์ทุกประการเทอญ(๑)

มีเรื่องเนื่องในการเลื่อนกรมครั้งนี้(๒) ปรากฏว่า วันเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งนั้น เสด็จประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อมีพระราชดำรัสสั่งให้เตรียมการเลื่อนกรมแล้ว มีรับสั่งให้หาเจ้านายทั้ง ๔ พระองค์นั้นเข้าไปเฝ้ายังที่รโหฐานตรงหน้าพระลงมา มีพระราชดำรัสว่า จะให้ปฏิญาณเฉพาะพระพักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากร ว่าเจ้านายซึ่งจะเป็นกรมขุน ๔ องค์นี้ ถ้าใครได้ครองราชสมบัติต่อไปไม่ทรงรังเกียจเลย เจ้านายทั้ง ๓ พระองค์ต่างถวายปฏิญาณแล้วกราบทูลว่ามิได้ทรงคิดมักใหญ่ใฝ่สูง ตั้งพระราชหฤทัยแต่จะสนองพระเดชพระคุณช่วยทำนุบำรุงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอให้ได้รับราชสมบัติสืบไปดังนี้

เมื่อเลื่อนกรมแล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับตำแหน่งมีหน้าที่ในราชการแผ่นดินต่อมา คือทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้พระองค์เองเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงบัญชาการกรมหนึ่ง ทรงบัญชาการกรมทหารบกวังหน้า ซึ่งมาสมทบรับราชการ

---

(๑) ประกาศนี้พึ่งค้นพบสำเนาในกรมราชเลขาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐

(๒) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าให้ทราบ

วังหลวงตามประเพณีตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต(๑) กรมหนึ่ง และแต่ก่อนได้โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศทรงบัญชาการกรมล้อมพระราชวัง กับกรมพระคลังมหาสมบัติ ครั้นกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการ๒ กรมนั้นด้วย อนึ่งเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๕ นั้นพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ลงมือสร้างพระราชวังสราญรมย์ขึ้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังทางด้านตะวันออกอีกแห่งหนึ่ง ด้วยตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสมบูรณ์พระชันษา พอเสร็จกิจทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะแล้ว จะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองนั้นจะเสด็จออกเป็น "พระเจ้าหลวง"(๒) และออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์ ทรงช่วยแนะนำกำกับราชการต่อไปจนตลอดพระชนมายุ แต่กระแสพระราชดำริข้อนี้หาได้ทรงเปิดเผยไม่ ถึงกระนั้นก็ทราบกันอยู่ในบรรดาผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย แต่มาถึงสมัยนี้ การที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นรัชทายาท ย่อมเป็นที่เข้าใจและเป็นความนิยมของคนทั้งหลายโดยมาก ตลอดจนชาวต่างประเทศ เป็นแต่มีบางคนคิดวิตก ด้วยเห็นว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีอำนาจมากยิ่งกว่าใครๆ ในแผ่นดิน เว้นแต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้า

---

(๑) ทหารบกวังหน้ามีจำนวนประมาณ ๖๐๐ คน ส่วนทหารเรือและเรือรบวังหน้านั้น โปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงบัญชาการ

(๒) ทรงกำหนดว่า "พระพุทธเจ้าหลวง" ให้ใช้เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว แต่ในเวลาเมื่อเสด็จละราชสมบัติ แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ใช้ว่า "พระเจ้าหลวง" ดังนี้

อยู่หัวพระองค์เดียว เกรงว่าจะไม่ซื่อตรงต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ความวิตกเช่นว่ามานี้มีเรื่องจะยกมาแสดงพอเป็นอุทาหรณ์(๑) ดังในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนักอยู่นั้น วันหนึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า ใคร่จะกราบบังคมทูลความลับสักเรื่องหนึ่ง แล้วตรัสขับบรรดาผู้ที่เผ้าแหนอยู่ในที่นั้นให้ลงมาเสียจากพระที่นั่งอิศเรศร์ราชานุสรณ์ ให้อยู่แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้เชิญพระแสงของสมเด็จพระบรมชนกนาถพระองค์หนึ่งกับกลีบจอมมารดาซึ่งเป็นผู้พยาบาล และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกคนหนึ่ง เมื่อเป็นที่รโหฐานแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูลว่าพระองค์ก็จะไม่ดำรงพระชนม์อยู่ไปได้กี่วันแล้ว จะขอถวายปฏิญาณว่าการที่ได้ทรงสะสมกำลังทหารและเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้เป็นอันมากนั้น จะคิดร้ายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอย่างหนึ่งอย่างใดไม่มีเลย แต่ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงเมื่อใด เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะกำเริบขึ้นจึงได้เตรียมกำลังไว้ป้องกันพระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ขอให้พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระวังต่อไปให้จงดี ดังนี้พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานปฏิญาณว่า มิได้เคยทรงระแวงสงสัยในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าจะทรงคิดร้ายต่อพระองค์ แต่เรื่องเจ้าพระยา

---

(๑) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสเล่าให้ทราบ

ศรีสุริยวงศ์นั้น หาได้มีพระราชดำรัสตอบประการใดไม่ นอกจากเรื่องนี้ยังมีข้าราชการในพระราชสำนักหลายคน ซึ่งไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คิดเข้ากันเป็นพวก นัยว่าเพื่อจะป้องกันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว(๑) แต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงส่งเสริมพวกนี้ อันความที่เกิดมีผู้ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ครั้งนั้นจนถึงชาวต่างประเทศก็ทราบ เซอร์แฮรีออด เจ้าเมืองสิงคโปร์เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ ได้มารู้จักสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและทราบความเรื่องที่จะทรงรับรัชทายาท กล่าวไว้ในจดหมายเหตุ(๒) ดังนี้

สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชันษาราวสัก ๑๕ ปี เป็นที่สงสัยกันว่า เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะเป็นรัชทายาทสืบพระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหาอุปราช แต่ไม่เป็นการแน่ที่เดียวที่เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะได้ราชสมบัติ ด้วยตามประเพณีไทยถึงการรับราชสมบัติย่อมสืบต่ออยู่ในพระราชวงศ์อันเดียวกัน ราชสมบัตินี้ได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นแน่นอน มีตัวอย่างเช่นครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน (คือพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) มีพระราชประสงค์จะให้พระเจ้าลูกเธอได้รับราชสมบัติ(๓) แต่ตระกูลใหญ่ของผู้สำเร็จราชการทั้งสอง (หมายความว่าพวกสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัย

---

(๑) เรื่องนี้ได้ทราบโดยมีพระราชดำรัสเล่า

(๒) จดหมายเหตุของเซอร์แฮรีออด หอพระสมุดฯ ได้แปลเป็นภาษาไทย พิมพ์แล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ คัดมาลงที่นี้แต่เฉพาะเรื่อง

(๓) ข้อนี้ฝรั่งเข้าใจผิด

ญาติ) ไม่เห็นชอบตามพระราชประสงค์ ไม่ยกพระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนขึ้น พร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น (คือพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ผู้เป็นรัชทายาทที่แท้แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ ก็ทำได้โดยปราศจากเหตุการณ์ (สังเกตดู) สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์นั้นฉลาดหลักแหลม ถ้าคิดดูโดยพระชนมายุเพียงเท่านั้น พระรูปอยู่ข้างสูง และพระกิริยาอัชยาศัยก็เป็นผู้ใหญ่

ฝ่ายฝรั่งเศสก็เห็นจะเข้าใจอย่างเดียวกัน พระเจ้าเอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ จึงถือเอาเป็นโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ให้สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่จารึกอักษรว่า "ของเอมปเรอฯ ฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกอักษรย่อว่า "ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม" ดังนี้(๑) และต่อมาในปีเถาะนั้น เอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ ทรงตั้งให้มองสิเออแบลกวัต์เป็นราชทูตพิเศษ เข้ามาแลกเปลี่ยนหนังสือสัญญา ซึ่งพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ได้ไปทำที่นครปารีส เมื่อราชทูตเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บอกกรมท่าว่าจะขอไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจ้าอยู่หัว แทนที่ทูตเคยเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่หนหลัง ก็โปรดให้เฝ้าตามประสงค์ จึงเกิดปัญหาเรื่องที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จลงไปเยี่ยมตอบ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่

---

(๑) การที่เอมปเรอนโปเลียนประทานพระแสงกระบี่ก็มีผลดีอยู่บ้าง จะพึงเห็นได้ในคำพระยาสุรวงศวัยวัฒน์กราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งปรากฏมาในตอนที่ ๑

หัวโปรดให้เสด็จลงไปด้วยกันกับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ(๑) ครั้นเมื่อเสร็จการเยี่ยมตอบแล้ว ราชทูตฝรั่งเศสมาพูดกับเสนาบดี ว่ามีความเสียดายที่รู้ตัวเร็วไป ไม่มีเวลาพอจะจัดการรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้สมแก่พระเกียรติยศ ขอเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเรือรบแต่พระองค์เดียวอีกครั้งหนึ่ง พอจะได้มีโอกาสจัดการรับเสด็จ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามประสงค์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปครั้งหลัง เมื่อ ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ ๑ ราชทูตฝรั่งเศสจัดการรับเสด็จอย่างเต็มยศใหญ่ ชักธงบริวาร และให้ทหารขึ้นยืนประจำเสาเรือรบ แล้วยิงปืนสลุตตามพระเกียรติยศครั้นทายาทุกประการ อาศัยเหตุที่ราชทูตฝรั่งเศสแสดงความ

---

(๑) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาแบบอย่างครั้งนายพลเรือกิงฮอล แม่ทัพเรืออังกฤษเข้ามาเฝ้าเมื่อ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ครั้งนั้นได้โปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศเสด็จลงไปเยี่ยมตอบ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นผู้ลงไปเยี่ยมตอบ) แต่ลักษณการผิดกับครั้งเยี่ยมตอบราชทูตฝรั่งเศสด้วยเมื่อครั้งก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชันษาได้เพียง ๙ ขวบ ฐานะของกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศเป็นอย่างผู้กำกับ เยี่ยมตอบครั้งหลังทรงพระเจริญแล้วหาต้องมีผู้กำกับไม่ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จไปด้วย คงเป็นด้วยเหตุอื่น ดังจะวินิจฉัยในตอนอื่นต่อไป

เคารพโดยพิเศษครั้งนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงพระนามและประทับพระลัญจกร(๑) ในหนังสือสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนสัญญากับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัย

ตามเรื่องพระราชประวัติที่แสดงมา พึงเห็นได้ว่าพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญขึ้นตามทางพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นอันดับมา จนไม่มีผู้ใดที่จะคิดเห็นว่าผู้อื่นจะเป็นรัชทายาท ถึงกระนั้นก็ดี พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้สั่นทรงพระปริวิตก เพราะเหตุซึ่งต้องทรงพระปริวิตกมีอยู่ คือ ถ้าหากพระองค์สวรรคตลงก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระชันษาสมบูรณ์ ถึงจะได้ทรงรับรัชทายาท ก็จะต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ การอันนี้ยังมิได้เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยมีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้ว่าราชการแทน ๕ ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินก็ถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัดจากราชสมบัติบ้าง ไม่เคยอยู่ได้ยั่งยืนเลยสักพระองค์เดียว พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงประมาทต่อเหตุการณ์ ได้ทรงพระราชดำริป้องกันด้วยพระบรมราโชบายอันสุขุมคัมภีรภาพ ด้วยครั้งนั้นรู้กันอยู่เป็นแน่ว่า ถ้าหากพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตลงในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังหย่อนพระชันษา มีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวที่สามารถจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เพราะเหตุนี้ถึงมี

---

(๑) ดูเหมือนพระลัญจกรรูปพระจุลมงกุฎ (เกี้ยวยอด) จะคิดขึ้นในคราวนั้น แต่ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่แน่ใจ

ใคร ๆ กราบบังคมทูล ฯ แสดงความรังเกียจก็ไม่ทรงนำพา กลับทรงปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ตามตรง ให้ช่วยคิดอ่านรักษาความเป็นอิสระของประเทศ ในเมื่อเหตุการณ์เช่นนั้นหากจะมีขึ้น และได้ทรงทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อยู่แล้วทุกประการ(๑) เพราะฉะนั้นเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต บางคราวพระราชหฤทัยหวนห่วงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นมา เกิดเคลือบแคลงก็ตำรัสถามว่า ยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่หรือ ครั้นทรงทราบว่ายังเสด็จอยู่ ก็ห่วงต่อไปถึงการที่จะทรงรับราชทายาท เกรงจะไม่มั่นคง ดังมีพระราชดำรัสแก่พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ในที่สุดจึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาพร้อมกันแล้วแต่จะเลือกเจ้านายพระองค์ใดให้รับราชสมบัติ เมื่อคิดวินิจฉัยดูว่าเหตุใดจึงโปรดให้เลือกรัชทายาท และมิได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เห็นว่าน่าจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเป็น ๒ ประการ คือประการที่ ๑ ทรงพระราชดำริว่าความมั่นคงของประเทศสยามสำคัญยิ่งกว่าเพียงพระองค์จะได้ความพอพระราชหฤทัย เพราะพระราชปีโยรสได้รับราชทายาท ประการที่ ๒ ถ้าหากให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ซึ่งน่าจะทรงเชื่ออยู่ว่า คงจะเป็นอย่างนั้นยิ่งกว่าอย่างอื่น) ทั้งพระราชวงศ์และเสนาบดีมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์โดยเฉพาะ จะได้รู้สึกเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบที่จะต้องช่วยกันอุปถัมภ์บำรุงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยเต็มกำลัง เพราะได้

---

(๑) ความที่กล่าวตรงนี้เป็นความสันนิษฐาน แต่มีหลักฐานอยู่ในเรื่องที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตำรัสเล่ามั่นคง ดังจะกล่าวในตอนอื่นต่อไป

พร้อมกันเลือกสรรเองดังนี้ และการที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เลือกรัชทายาทนั้น ก็ไม่ผิดราชประเพณีซึ่งเคยมีมาตั้งแต่เมื่อจะสิ้นรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระอาการประชวร ไม่สามารถจะตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติ พระราชวงศ์กับเสนาบดีก็ได้ปรึกษาพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาครั้งหนึ่ง มาถึงเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรใกล้จะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งเวนคืนราชสมบัติแก่พระราชวงศ์และเสนาบดี แล้วแต่จะพร้อมกันถวายแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต พระราชวงศ์กับเสนาบดีจึงได้ปรึกษาพร้อมกัน ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์(๑) นับเป็นครั้งที่ ๒ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่เป็นการแปลกประหลาดหรือผ่าผืนราชประเพณีอย่างหนึ่งอย่างใด

---

(๑) เหตุที่ถวายราชสมบัติพร้อมกันสองพระองค์ อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างในพงศาวดาร เจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เดิมเสนาบดีมีบิดาของท่าน คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้า ได้ปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่พระองค์เดียว ครั้นเมื่อไปกราบทูลให้ทรงทราบ ดำรัสว่า ขอให้ถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยอีกพระองค์หนึ่ง เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระชะตาแรงนัก ตามตำราว่าคงจะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแต่พระองค์เดียว เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้ยั่งยืน ด้วยไม่สามารถจะ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบนั้น มีแพเป็นที่เสด็จประพาส(๑) จอดไว้ที่ข้างใต้ท่าราชวรดิตถ์หลังหนึ่ง ด้วยในสมัยนั้นที่สโมสรของผู้ดียังอยู่ทางแม่น้ำตามแบบโบราณ ผู้มีบรรดาศักดิ์มักมีแพเป็นที่พักและเป็นที่พบปะมิตรสหาย ชอบไปมาเที่ยวเตร่กันโดยทางเรือเป็นพื้น แต่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบในสมัยนั้นก็เป็นที่ประชุมของเจ้านายและข้าราชการชั้นหนุ่ม ๆ คล้ายกับเป็นสโมสรสถานอันหนึ่ง ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมอารี และโปรดการสมาคมกับผู้อื่นมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว บรรดาพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประสูติภายหลังสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์ ล้วนเคยรักใคร่นับถือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้ามาตั้งแต่ทรงจำความได้ทุกพระองค์ ต่างก็ติดตามออกไปเฝ้าแหนเล่นหัวและโดยเสด็จประพาสไม่ขาด(๒) ส่วนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ เช่น สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นต้น

ทนแรงพระชะตาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ไปทูลความแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านไปด้วยได้ยินกราบทูลอธิบายดังกล่าวมา

(๑) แพหลังนี้เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เรียกว่า "แพข้าหลวงเดิม" สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ทรงรับไปรักษาไว้ที่หน้าพระราชวังเดิมอยู่ที่นั้นจนสิ้นพระชนม์ ต่อมาภายหลังเมื่อสร้างท่าวาสุกรีแล้ว โปรดให้ถอยไปจอดไว้ที่ท่าวาสุกรี

(๒) ตัวข้าพเจ้าอยู่ในชั้นเล็ก อายุได้ ๕ ขวบ ออกไปเฝ้าที่สวน

ในเวลานั้นยังไม่ทรงพระชรา มักพอพระหฤทัยหาของซึ่งชอบเล่นกันในสมัยนั้น เช่นกล้องเมียช่อมเป็นต้น ก็มักพากันเสด็จไปทรงสนทนาที่สวนกุหลาบด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเล่นของเหล่านั้นเหมือนกัน แม้หม่อมเจ้าทั้งชั้นผู้ใหญ่และชั้นที่ยังเยาว์ก็มีไปเฝ้าไม่ขาด แต่ข้าราชการที่หมั่นไปสวนกุหลาบนั้นมักเป็นพวกชั้นหนุ่มๆ และเป็นข้าราชการในพระราชสำนักเป็นพื้น

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบ มีพระธิดากับหม่อมราชวงศ์แช (คือพระองค์เจ้าผ่อง) พระองค์หนึ่งประสูติที่วังเดิมของกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์(๑) เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ และทรงพอพระหฤทัยในคุณแพ ธิดาพระยาสุรวงศวัยวัฒน์(๒)

กุหลาบครั้งแรก โปรดให้ตัดเสื้อสักหลาดสีเขียวตามแบบแฟชั่นในเวลานั้นพระราชทานตัวหนึ่ง เลยติดใจไปสวนกุหลาบเสมอ ยังจำได้อยู่

(๑) ด้วยตามพระราชเพณีมีมาแต่โบราณ ถือว่าประสูติในพระราชวังได้แต่พระราชโอรสธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน

(๒) คือเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ ตัวท่านได้เล่าเรื่องให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อแต่งหนังสือนี้ เพื่อให้ปรากฏในเรื่องประวัติของท่านตามจริงว่า เดิมสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์บู่ของท่าน เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ปรารภว่าประเพณีในสกุลของท่านตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษมาได้เคยถวายบุตรทำราชการฝ่ายหน้า และถวายธิดาทำราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาล ถึงตัวท่านมีธิดาคนเดียวแต่คุณหญิงกลาง ก็ได้แต่งงานกับบุตรเจ้าพระยาภูธราภัย (คือพระยาสีหราชฤทธิไกร แย้ม ปุณยรัตพันธุ์) เสียแต่เมื่อรัชกาลที่๓ ยังมีแต่หลานซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ หลานหญิงคนใหญ่

(คือคุณหญิงเล็ก ศรีสวราชภักดี) ก็แต่งงานไปเสียแล้ว ท่านจึงเลือกเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ แต่เมื่อยังเป็นเด็ก ว่าจะให้ถวายตัวทำราชการฝ่ายในตามประเพณีของวงศ์สกุล ครั้นโกนจุกแล้วพอรุ่นสาว ท่านจึงฝากเจ้าคุณพระประยุรวงศ์แก่เจ้าจอมมารดาเที่ยงพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ให้รับเข้าไปไว้ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อจะได้ฝึกหัดกิริยามารยาทและสั่งสอนให้รู้ขนบธรรมเนียมในพระราชฐานเสียก่อนถวายตัวทำราชการ เจ้าจอมมารดาเที่ยงให้ท่านอยู่ด้วยกันกับกรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐซึ่งเป็นพระธิดาองค์ใหญ่ ก็ชอบชิดสนิทสนมกันแต่นั้นมา อยู่มาวันหนึ่ง (เห็นจะราวเมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐) ในเวลาพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับในพระบวรราชวัง (เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว) โปรดให้ละคอนหลวงขึ้นไปเล่น วันนั้นกรมหลวงสมรรัตนฯ ให้เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ถือหีบหมากเสวยตามเสด็จไปด้วย เมื่อไปนั่งดูละคอนอยู่ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นก็ชอบพระหฤทัย แต่ยังไม่ทรงทราบว่าจะเป็นลูกเต้าเหล่าใคร ครั้นทรงสืบถามได้ความว่าเป็นธิดา (เจ้า) พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ อยู่ที่ในพระบรมมหาราชวังกับกรมหลวงสมรรัตนฯ จึงตรัสแก่กรมหลวงสมรรัตนฯ ให้ทราบพระประสงค์เป็นความลับ (ความตอนนี้กรมหลวงสมรรัตนฯ ก็ตรัสเล่าแก่ข้าพเจ้าอย่างเดียวกัน) และขอให้กรมหลวงสมรรัตนฯ ทรงช่วยให้ได้ทอดพระเนตรเห็นตัวอีกสักครั้งหนึ่งให้ถนัดพระเนตร ครั้นถึงวันงานพระราชพิธีวิศาขบูชา กรมหลวงสมรรัตนฯ จึงให้เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ถือหีบหมากเสวยตามเสด็จออกไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วตรัสสั่งให้นั่งคอยดูเดินเที่ยนอยู่ที่บันไดทางหลังพระอุโบสถ การเดินเทียนวิสาขบูชาในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จฯ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอต่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์(๑) และพระราชทานเป็นอัครบริจาริกา มีพระธิดาแต่ในรัชกาลที่ ๔ พระองค์หนึ่ง

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่ข้างหน้าพระอุโบสถ โปรดให้พระเจ้าลูกเธอกับข้าราชการทั้งปวงเดินเทียนเป็นประเพณีทุกปี เวลานั้นเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ยังไม่รู้ตัวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด แต่เมื่อนั่งดูกระบวนเดินเทียน เห็นเสด็จผ่านไปคราวไรก็ทรงเพ่งพิศผิดปรกติทุกคราว จึงเกิดนึกระแวงใจแต่นั้นมา ในไม่ช้าวันก็มีหญิงข้าหลวงคนสนิทเข้าไปพูดจาวิสาสะกับพี่เลี้ยงของท่านทั้ง ๒ คน เป็นใจกันเดินสื่อสาร แต่มีผู้รู้เรื่องขึ้นบอกไปยังสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ท่านก็สั่งให้มารับตัวเจ้าคุณพระประยุรวงศ์กลับไปอยู่บ้านเสียอย่างเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงอาดูรเดือดร้อน จนสมเด็จกรมพระยาสุดารัตน ฯ สังเกตเห็นผิดปกติ ทรงสืบทราบเหตุจึงเสด็จเข้าไปตรัสแถลงเรื่องแก่เจ้าจอมมารดาเที่ยง ๆ ถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ ก็ได้ความสมกัน เจ้าจอมมารดาเที่ยงสงสารด้วยรักใคร่และได้ดูแลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ก็รับนำความขึ้นกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าจอมมารดาเที่ยงเป็นผู้รับสั่งให้ไปขอเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ต่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ท่านก็ยอมถวายตามพระราชประสงค์ จึงส่งเจ้าคุณพระประยุรวงศ์เข้ามาถวายตัวตามประเพณี แล้วพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(๑) เวลานั้นเจ้าพระยาสุรวงศ ฯ ผู้บิดาเป็นราชทูตไป ประเทศฝรั่งเศสยังไม่กลับมา

(คือพระองค์เจ้าหญิงศรีวิลัยลักษณ์ ซึ่งภายหลังทรงสถาปนาเป็นกรมขุนสุพรรณภาควดี) ประสูติที่พระราชวังนันทอุทยาน ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงสร้างพระราชวังสราญรมย์นั้น เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๐๐ ในสมัยนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าทั้ง ๒ พระองค์

ตอนที่ ๓

พระมหาอุปราช

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ซึ่งได้รับเลือกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าคุณจอมมารดาเอมเป็นเจ้าจอมมารดา(๑) ประสูติในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๘๑ สมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมที่ริมปากคลองบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชอบพอกับพวกมิชชันนารีอเมริกันซึ่งสอนภาษาและวิชาอย่างฝรั่งถวายในสมัยนั้น จึงประทานพระนามว่า "ยอชวอชิงตัน" ตามนามประธานาธิบดีคนแรกของสหปาลีรัฐอเมริกา ข้างฝ่ายไทยจึงเรียกพระนามว่า หม่อมเจ้ายอด ครั้นพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระราชทานพระนามว่า "พระองค์เจ้ายอดยิ่งประยุรยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร" ต่อมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔

---

(๑) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พึ่งทรงสถาปนาเป็น "เจ้าคุณ" เมื่อถึงอสัญกรรม เดิมเป็นแต่คนเรียกกันว่าเจ้าคุณโดยความเคารพ ที่เป็นขนนีของกรมพระราชวังบวรฯ

พระรูปกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
ทรงฉายเมื่อดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น

การศึกษาของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พิเคราะห์ตามหลักฐานที่ปรากฏดูเหมือนจะได้ทรงศึกษาเป็นอย่างดีสำหรับราชตระกูลในสมัยนั้น เหตุด้วยเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นนิจมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าการงานอย่างใดอันเป็นพระราชกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นการฝึกหัดทหารอย่างฝรั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีหน้าที่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ก็ดี การช่างจักรกลและการต่อเรือกำปั่นรบ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ก็ดี ได้ทรงใช้สอยและฝึกหัดกรมหมื่นบวรวิชัยชาญมายิ่งกว่าลูกพระองค์อื่นทั้งสิ้น ส่วนวิชาการที่ทรงศึกษาจากผู้อื่นนั้น อักขรสมัยจะได้ทรงศึกษาในสำนักผู้ใดสืบไม่ได้ความ แต่ทรงทราบวิชาหนังสือไทยแตกฉาน ถึงสามารถแต่งกาพย์กลอนและคำฉันท์ได้เป็นอย่างดีมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง ภาษาอังกฤษจะได้ทรงศึกษาแต่ผู้ใดก็ไม่ทราบแน่ แต่สันนิษฐานว่าคงอยู่ในพวกมิชชันนารีอเมริกัน ถ้ามิใช่หมอบรัดเล็กคงเป็นหมอจันดเล ด้วยเป็นผู้ชอบชิดอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ คน ทรงทราบถึงสามารถจะอ่านตำรับตำราภาษาอังกฤษเข้าพระราชหฤทัยได้ดี วิชาการขี่ช้างม้าและมวยปล้ำ ตลอดจนนาฏกรรมบางอย่างก็ได้ทรงฝึกหัด(๑) แต่ถ้าว่าตามหลักฐานซึ่งยังมีวัตถุเป็นที่สังเกตดูเหมือนจะทรงสันทัด

---

(๑) ได้ยินว่ามหาดเล็กที่ขี่ม้ารำทวนครั้งพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ไปฝึกหัดต่อกรมพระราชวังบวรฯ ก็มี อนึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าว่า ครั้งหนึ่งกรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงเชิดหนังกลางวัน (คือหนังระบายสีสำหรับเล่นกลางวัน) ถวายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรดังนี้

ทางวรรณคดีและการช่างยิ่งกว่าอย่างอื่น แม้ในสมัยเมื่อเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว ในกระบวนช่างเบ็ดเตล็ด เช่นช่างเคลือบและช่างหุ่นเป็นต้น เห็นจะไม่มีใครชำนาญยิ่งกว่าในสมัยเดียวกัน กล่าวกันว่า วิชาอย่างอื่นที่ได้มาจากฝรั่ง ก็ทรงสันทัดอีกหลายอย่าง(๑)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษกนั้น กรมหมื่นบวรวิชัยชาญยังไม่ได้โสกันต์ ด้วยเมื่อเวลาพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ใน

---

(๑) เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสถึงเมืองไทรโยคครั้งแรกเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถวายแผนที่ลำน้ำน้อยตลอดทางที่ประพาส เป็นแผนที่ทำอย่างฝรั่ง ว่าเป็นของกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงทำขึ้น ดูเหมือนเข้าใจกันในสมัยนั้นว่าไม่มีผู้อื่นจะทำได้ ครั้นต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดเริ่มพนักงานแผนที่ขึ้นในกรมมหาดเล็ก ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นผู้บังคับการ พอทำแผนที่พระนครสำเร็จนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งข้าพเจ้าว่า "เอาขึ้นไปอวดให้วังหน้าดูสักที" ข้าพเจ้าจึงนำแผนที่ขึ้นไปตามรับสั่ง กรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทอดพระเนตร ก็โปรดตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า วิชานี้จะอุตส่าห์ผึกหัดต่อไปเถิด อีกอย่างหนึ่งเมื่อกรมพระราชวังบวรทิวงคต ที่ในพระราชวังบวร ฯ มีโรงถลุงแร่ตามแบบฝรั่งอยู่ริมพระราชมนเทียร และมีตัวอย่างแร่ต่าง ๆ รวบรวมไว้เป็นอันมาก เล่ากันว่าทรงพยายามเสาะหาแร่ต่าง ๆ บรรดามีในประเทศสยามนี้มาตรวจแล้วทำบัญชี มีนามทั้งภาษาไทยและภาษาลาติน แต่การถลุงแร่นั้น จะทรงมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ทางไหนสืบไม่ได้ความ

ปลายปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงประชวรหนักจึงต้องงดงาน และต้องรอมาจนเสร็จงานพระบรมศพแล้ว จึงได้โสกันต์ต่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ เมื่อพระชันษาได้ ๑๕ ปี มีการแห่โสกันต์ที่ในพระบวรราชวัง(๑) และพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงจรดพระกรรไตรพระราชทาน ต่อมาถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกับพระองค์เจ้าสุธารส พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง มีงานสมโภชที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบวรราชวังเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ทุติยาสาฒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ครั้นรุ่งขึ้นแห่จากพระบวรราชวัง เดินกระบวนแห่ออกประตูพรหมทวารมายังพระบรมมหาราชวัง เข้าประตูสวัสดิโสภา แล้วทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กระบวนแห่เป็นกระบวนใหญ่ ปรากฏเกณฑ์กระบวนมีช้าง ๓๐ ม้า ๑๐๗ ทหารสิบ่าย ๑๐๗ พิณพาทย์จีน ๒๗ คน เกณฑ์แห่ทั้งพวกพลวังหลวงวังหน้าสมทบกับขุนหมื่น ๗๙๐ ไพร่ ๑๓๔๗ รวมคนเดินกระบวนแห่ ๒๒๗๓ คน แต่จะทรงราชยานอย่างใดเมื่อแห่ ไม่ปรากฏในหมายรับสั่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงพระยานมาศ หรือมิฉะนั้นก็ทรงเสลี่ยงกง ด้วยมีเครื่องสูงกลองชนะคู่เคียงและอินทรพรหม ทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับอยู่วัดพระเชตุพน ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายไว้ในสำนักสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส

---

(๑) เดิมเรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" เป็นแบบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอพระเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้ใช้นามวังว่า "พระบวรราชวัง" มาถึงรัชกาลที่ ๕ ก็กลับเรียกว่า พระราชวังบวรสถานมงคลตามเดิม

ส่วนพระองค์เจ้าสุธาวส ถวายไว้ในสำนักกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ (คือสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) จึงเสด็จไปอยู่วัดบวรนิเวศฯ ครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ (สันนิษฐานว่าเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๕๐๒ เพราะพระชันษาสมบูรณ์ในปีนั้น) ยังไม่พบจดหมายเหตุ ทราบแต่ว่าเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศฯ[๑] และมีพระนามฉายาว่า "ปวรคโค" คำข้าราชการวังหน้าที่สูงอายุ ทันทำราชการอยู่ในสมัยนั้นเล่าว่า เมื่อทรงผนวชพระก็มีแห่กระบวนใหญ่และว่าทรงช้าง ก็เห็นจะเป็นความจริง ด้วยตรงกับประเพณีในครั้งนั้นคงจะแห่ทำนองเดียวกับเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร เมื่อลาผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่บ้านเก่าสำหรับเสนาบดีวังหน้าแต่ก่อน ตอนริมคลองคูเมืองเดิม (ซึ่งเรียกกันว่าคลองโรงไหม) ข้างฝั่งเหนือตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์ไปจนต่อเขตวังเจ้าพ้าอิศราพงศ์สร้างวังพระราชทาน (ตรงที่ตั้งโรงพยาบาลทหารบัดนี้) และพระราชทานตึกตรงหน้าพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพระบวรราชวังขนกลางให้เป็นที่สำนักยืกแห่งหนึ่ง เพราะทรงใช้ชิดติดพระองค์และรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไปทุกอย่าง เวลาเสด็จไปไหนก็ต้องตามเสด็จด้วย ดูเหมือนในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทรงบังคับบัญชากรมทหารเรือรบฝ่ายพระบวรราชวัง แต่นั้นจึงได้เสด็จมารับราชการด้วยกันกับเจ้านายวังหลวงชั่วเวลา ๓ ปีเมื่อจะได้เป็นอุปราช เจ้านายผู้ใหญ่ท่านตรัสเล่าว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญนั้นพระอัธยาศัยสุภาพโดยปรกติมักถ่อมพระองค์ เมื่อมาสมทบกับเจ้านายวังหลวงก็พอพระหฤทัยที่

---

(๑) ถึงสมัยนี้ สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสันพระชนม์แล้ว

พระรูปกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
ทรงฉายเมื่อดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช

จะคบหาแต่เพียงชั้นหม่อมเจ้าที่เป็นพระโอรสผู้ใหญ่ในเจ้านายต่างกรม วางพระองค์ยาศัยเป็นกันเองอย่างสนิทสนม จนคุ้นเคยชอบพอในเจ้านายชั้นเดียวกันแทบทั้งนั้น(๑) ถึงพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตาใช้สอยสนิทสนม เล่ากันมาอีกอย่างหนึ่งว่า ในชั้นหลังตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงรักษากิจวัตรมั่นคง ๒ ประการ คือ เวลาเช้าคงเสด็จข้ามไปหาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่บ้าน เพื่อศึกษาราชการ และช่วยทำการงานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เช่นตกแต่งบ้านเรือนเป็นต้น ครั้นถึงเวลาค่ำเสด็จเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ในพระบรมมหาราชวังเป็นนิจไม่ขาดเลยตลอดจนรัชกาลที่ ๕ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราชนั้นพระชันษาพอได้ ๓๐ ปี

การที่เลือกพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๕ เป็นข้อสำคัญในพงศาวดารหลายสถาน เบื้องต้น แต่เป็นการที่ผิดราชประเพณี ด้วยตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาท พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเมื่อใด ถ้ามีพระมหาอุปราช จะเป็นพระราชโอรสก็ตาม หรือพระราชอนุชาก็ตาม พระมหาอุปราชย่อมได้รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ เพราะฉะนั้นในเรื่องพระราชพงศาวดาร จึงปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

---

(๑) กรมหมื่นปราบปรปักษ์เคยตรัสเล่าว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ได้เคยคบกับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญอย่างเป็นเพื่อนสนิทถึงกอดคอกันเดิน ครั้นได้เป็นมหาอุปราชทำเป็นไม่รู้จัก จึงได้ขังแต่นั้นมา ข้อนี้ข้าพเจ้าใครจะแก้แทนว่าเพราะเหตุที่ขึ้นจากชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอเป็นถึงพระมหาอุปราช ก็มิรู้ที่จะวางพระองค์อย่างไรให้เหมาะได้

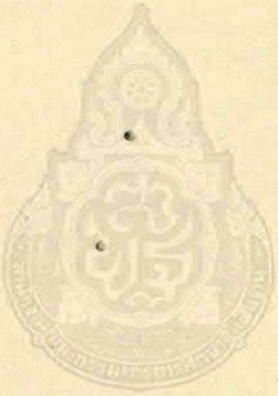
พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชเป็นพื้น ต่อไม่มีพระราชโอรส หรือมีเหตุการณ์อย่างอื่นบังคับ จึงทรงตั้งพระอนุชา หรือพระราชวงศ์อื่นเป็นพระมหาอุปราช ยกตัวอย่างเพียงในพระบรมราชจักรีวงศ์นี้ เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราช ก็ด้วยทรงสร้างสมพระบารมีมาด้วยกัน นับว่ามีเหตุการณ์บังคับ ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชสวรรคต ก็ทรงตั้งสมเด็จพระราชโอรสเป็นพระมหาอุปราช ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราช ก็เพราะได้ดำรงพระยศเป็นพระบัณฑูรน้อยมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ต้องทรงตั้งด้วยเหตุการณ์บังคับอีก ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ราชสมบัติด้วยพระราชวงศ์และเสนาบดียกถวาย จึงทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ[๑] กรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งได้ทรงบัญชาการกระทรวงกลาโหมอยู่แล้วให้เป็นพระมหาอุปราช เป็นบำเหน็จที่ได้เป็นกำลังอุดหนุนให้พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ถึงรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช ก็เพราะพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อตำราพยากรณ์ ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจำต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ลองคิดดูว่า ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๔ รัชกาลนั้น พระองค์ใดเสด็จสวรรคตก่อนพระมหาอุปราชซึ่งมิได้เป็นพระราชโอรส การสืบ

---

(๑) แต่ในสมัยนั้นยังใช้คำนำพระนามว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เป็นแบบอยู่

พระรูป กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงสายสะพาย
และดาราออสเตรีย กับดารานพรัตน์และดาราช้างเผือกพิเศษ
ครั้งรัชกาลที่ ๔

ราชสันตติวงศ์ก็จะไขว้เขว หรือบางทีจะเกิดลำบากขึ้นในบ้านเมืองก็เป็นได้(๑) แต่เผอิญพระมหาอุปราชซึ่งมิได้เป็นพระราชโอรสสวรรคตไปก่อนทุกรัชกาล จึงมิใคร่มีใครคิดเห็นความเสี่ยงภัยของบ้านเมือง ในเรื่องที่ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราช

อีกประการหนึ่ง ประเพณีการเลือกพระมหาอุปราชนั้น ตามราชประเพณี (เป็นเช่นกรมขุนวรจักรธรานุภาพตรัสในที่ประชุมว่า) พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเลือกเอง พระราชวงศ์และเสนาบดีมีหน้าที่จะเลือกแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว เพราะถ้าไม่มีพระเจ้าแผ่นดินบ้านเมืองจะเป็นจลาจล แต่ส่วนพระมหาอุปราชหามีความจำเป็นเช่นนั้นไม่ โดยจะทิ้งว่างไว้ก่อนก็ได้ เยี่ยงอย่างเช่นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ว่างพระมหาอุปราชอยู่ตั้ง ๑๐ ปีก็เคยมี แม้พระเจ้าแผ่นดินจะสวรรคตลง ก็ประชุมปรึกษากันเลือกได้อีกเหมือนหนหลัง และเวลานั้นก็มีเจ้าพ้าพระราชอนุชาอยู่ถึง ๒ พระองค์ ไม่สิ้นไร้เจ้านายซึ่งจะรับรัชทายาท ที่อ้างในคำปรึกษาว่า ถ้ากรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช จะได้ทรงควบคุมผู้คนของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูเหมือนจะชวนให้เข้าใจว่ามีคนหมู่ใหญ่อีกจำพวกหนึ่งซึ่งเป็นคนของพระบาท

---

(๑) มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ครั้งกรุงศรีอยุธาในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ พระราชอนุชาเป็นพระมหาอุปราช เมื่อพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคตมอบเวนราชสมบัติแก่เจ้าพ้าอภัยราชโอรส พระมหาอุปราชไม่ยอม เกิดรบกันเป็นศึกกลางเมืองในระหว่างพวกวังหลวงกับพวกวังหน้า ที่เมืองเขมรก็มีอุทาหรณ์เช่นเดียวกัน ครั้นสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชาสุรคต พระศรีสวัสดิ์ราชอนุชาซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้ครองราชสมบัติ พวกลูกเธอของสมเด็จพระนโรดมพากันกระด้างกระเดื่อง ถ้าฝรั่งเศสไม่ควบคุมอยู่ก็เห็นจะเกิดรบกันเป็นศึกกลางเมือง

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าผู้อื่นไปบังคับบัญชาคนพวกนั้นอาจจะกำเริบขึ้น แต่ที่จริงมิได้เป็นเช่นนั้น พวกข้าราชการวังหน้าก็คนร่วมสกุลกันกับข้าราชการวังหลวงนั้นเอง เป็นแต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งพระราชทานขึ้นไปรับราชการวังหน้า ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ก็กลับลงมาสมทบรับราชการวังหลวงโดยเรียบร้อยมาถึง ๓ ปีจึงสิ้นรัชกาลที่ ๔ หามีความจำเป็นที่จะต้องมีผู้ควบคุมขึ้นใหม่ไม่ อนึ่ง พระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ มา ล้วนเป็นเจ้าฟ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชอันร่วมพระบรมราชชนนีกับพระเจ้าแผ่นดิน แต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงศักดิ์เพียงชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ ซึ่งยกข้ามเจ้าฟ้าและพระราชบุตรของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นเป็นพระมหาอุปราชเป็นการผิดราชประเพณีอีกประการหนึ่ง ความที่กล่าวมานี้ไม่ได้มีความประสงค์จะติเตียนส่วนพระองค์กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏว่าเป็นผู้มีพระอัธยาศัยสุภาพ และได้ทรงร่ำเรียนรอบรู้นับว่าเป็นอย่างดีในเจ้านายสมัยนั้น(๑) พระองค์หนึ่ง การที่ได้เป็นพระมหาอุปราชก็มิใช่เพราะพระองค์ทรงเอิบเอื่อมขวนขวายเอง เป็นเพราะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านปรารถนาจะให้เป็น และไม่มีผู้ใดนอกจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งอยู่ในที่ประชุมจะกล้าขัดขวางเท่านั้น

เหตุใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงปรารถนาจะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ข้อนี้จะวินิจฉัยต่อไปในตอนหน้า

---

(๑) มีผู้เคยกล่าวกับกรมหมื่นสถิตอำรางสวัสดิ์ ซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดากับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญว่า ถ้ากรมพระราชวังฯ ไม่ได้รับเป็นพระมหาอุปราช เห็นจะได้เป็นหลักในราชการบ้านเมืองพระองค์หนึ่ง ว่าดังนี้ พึงดูก็ขอบกล

ตอนที่ ๔

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านผู้หญิงจัน (น้องกรมหมื่นนรินทรภักดี) เป็นมารดาเกิดในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะโรง (๑) พ.ศ. ๒๓๕๑ เมื่อได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอายุพอได้ ๖๐ ปี เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เมื่อตอนรุ่นหนุ่ม ปรากฏว่าได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๒ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นที่นายชัยชวรค์ หุ้มแพร แต่ส่วนการศึกษานั้น มีเค้าเงื่อนทราบได้ในชั้นหลังว่า เห็นจะไม่ได้เรียนอักขรสมัยลึกซึ้งนัก ด้วยการเล่าเรียนของลูกผู้ดีในสมัยเมื่อท่านยังเยาว์วัยนั้น มักเป็นแต่ฝากให้พระภิกษุสอนตามวัดไม่กวดขัน จะรู้ได้มากหรือน้อยก็แล้วแต่ความนิยมของเด็ก แม้การที่เรียนวิชาสำหรับเป็นอาชีพเมื่อเติบใหญ่ ในสมัยนั้นก็มักเรียนโดยกระบวนฝึกหัดอบรมในสำนักผู้ปกครอง คือบิดาเป็นอาทิ ดังเช่นบิดาเป็นช่างหรือเป็นแพทย์ บุตรก็ฝึกหัดศึกษาวิชานั้นจากบิดาต่อไป ฉะนี้เป็นต้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นบุตรชายคนใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ คงจะได้ศึกษาราชการในสำนักของบิดาเป็นวิชาสำคัญสำหรับตัว

---

(๑) คนสำคัญของประเทศสยามเกิดเป็นสหชาติกันในปีมะโรงนี้ ๕ คน คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์หนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายกหนึ่ง

และมีน้ำใจนิยมเรียนวิชารัฐฐาภิบาลยิ่งกว่าอย่างอื่นมาแต่หนุ่ม จึงไม่ปรากฏว่าท่านสันทัดในการช่าง (๑) หรือในการขี่ช้าง ม้าและวิชาอื่นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่ชมมาก็แต่ข้อที่มีความสามารถฉลาดในกระบวนการบ้านเมืองอย่างเดียว

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นจะเป็นคนโปรดของพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ ด้วยบิดาของท่านเป็นผู้ซึ่งทรงชอบชิดสนิทสนม และมาได้รับราชการกรมท่าร่วมกันเมื่อปลายรัชกาล เพราะฉะนั้น พอถึงรัชกาลที่ ๓ จึงทรงตั้งบิดาของท่านให้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง และต่อมา โปรดให้บัญชาการกลาโหมเพิ่มเข้าอีกกระทรวงหนึ่ง ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๓ (เห็นจะเป็นเมื่อเสร็จกิจอุปสมบทแล้ว (๒) ใน พ.ศ. ๒๓๗๑) พิเคราะห์ดูตามความที่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุเก่า ๆ ดูเหมือนความสามารถฉลาดหลักแหลมของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะเริ่มปรากฏแก่คนทั้งหลายตั้งแต่เมื่อเป็นหลวงสิทธินายเวร เพราะเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้โอกาส ประกอบกับฐานะของท่านที่เป็นบุตรเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดี

---

(๑) ต่อเมื่อมีตำแหน่งในราชการแล้ว จึงได้ศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นจนชำนิชำนาญ กับอีกอย่างหนึ่ง ดูเหมือนจะชอบศึกษาพงศาวดารจีนด้วย แต่ก็เป็นการชั้นหลังเหมือนกัน

(๒) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แม้เลื่อมใสและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ก็เป็นแต่ถือตามประเพณี ไม่ใคร่เอาใจเอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัยนัก ข้อนี้กล่าวกันว่า เป็นความบกพร่องในอุปนิสัยของท่านอย่างหนึ่ง

รูปสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
ติดดารานพรัตน์ ดาราตราสุริยมณฑล กับตราต่างประเทศ

ว่าการต่างประเทศ ซึ่งได้บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออกด้วย เป็นต้นว่า พอถึงรัชกาลที่ ๓ แล้ว ไม่ช้าไทยก็ทำหนังสือสัญญากับบริษัทอังกฤษซึ่งปกครองอินเดีย เริ่มมีการค้าขายเกี่ยวข้องขึ้นกับอังกฤษ ต่อนั้นมา (เมื่อเสร็จการปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว) ไทยก็เกิดรบกับญวน ต้องเตรียมรักษาปากน้ำเจ้าพระยาและเมืองจันทบุรี มิให้ญวนจู่มาทำร้ายได้โดยทางทะเล ในการปรึกษาทำหนังสือสัญญากับทูตอังกฤษก็ดี การสร้างป้อมและเตรียมกำลังรักษาเมืองสมุทรปราการก็ดี การสร้างเมืองจันทบุรีใหม่ที่บางกระจะก็ดี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นบุตรผู้ใหญ่ ได้รับใช้เป็นผู้ช่วยบิดาของท่านในการทั้งปวง (๑) จึงเป็นโอกาสที่ได้แสดงคุณวุฒิให้ปรากฏ จะนำเรื่องมาสาธกพอเป็นอุทาหรณ์ ดังเช่น เมื่อบิดาของท่านลงไปสร้างเมืองจันทบุรี ตัวท่านเองรับต่อเรือกำปั่นรบ คิดพยายามทำเรือกำปั่นบริค (๒) อย่างฝรั่งขึ้นได้เอง แล้วเอาเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ โปรดพระราชทานชื่อว่า "เรือแกล้วกลางสมุทร" (แต่มีชื่อเรียกอย่างฝรั่งอีกชื่อหนึ่งว่า "เรือเอริล") หมอบรัดเลได้กล่าวถึงเรื่องการต่อเรือลำนี้ไว้ในจดหมายเหตุ(๓) ดังนี้

---

(๑) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ที่ได้เป็นกำลังช่วยบิดาอีกคนหนึ่งในครั้งนั้น คือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นที่จมื่นราชามาตย์ในกรมตำรวจ

(๒) เป็นเรือชนิดใช้ใบเหลี่ยมทั้งเสาหน้าทั้งเสาท้าย

(๓) จดหมายเหตุที่มอบเหตุที่หมอบรัดเลแต่งนั้น พิมพ์อยู่ในหนังสือบางกอกคาเลนดา เล่มประจำ ค.ศ. ๑๘๗๐ หน้า ๑๐๓

"วันที่ ๒๖ ตุลาคม (พ.ศ. ๒๓๗๙) วันนี้ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปบนลำเรือบริค ซึ่งชื่อเรือเอริล เพื่อจะดูเรือชักใบเหลี่ยมลำแรกซึ่งสร้างในเมืองไทย และได้แล่นมาจากจันทบุรีเมื่อสองสามวันนี้ เป็นของถวายพระเจ้าแผ่นดิน ครั้งนี้เป็นครั้งแรกซึ่งเอาแบบเรือยุโรปมาลองต่อในเมืองไทย และ(หลวงสิทธิ์) ขุนนางหนุ่ม (ผู้เป็นนายช่าง) นั้น ถ้ามีหุ่นเรือที่ใช้เป็นแบบ ก็ไม่ใช่หุ่นดี ทั้งความรู้ในเรื่องต่อเรือก็เป็นความรู้ ซึ่งเก็บได้ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง จากเรือต่างประเทศ ซึ่งเข้ามาสู่อ่าวนี้ เมื่อคิดเช่นนี้แล้วก็ต้องเห็นว่าบริคลำนี้ทำให้เห็นความสามารถในทางสร้างของท่านผู้นี้เป็นอันมาก เรือลำนี้และสิ่งอื่น ๆ ยังมีอีกที่ทำให้เห็นว่าขุนนางหนุ่มผู้นี้มีใจกว้างผิดคนสามัญที่เป็นไทย แท้จริง ข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าเทียบกับคนในเมืองสิวิไลซ์ที่กล่าวกันว่าเฉลียวฉลาด ท่านผู้นี้ก็คงไม่เหี่ยวลงไปเป็นแน่ ในเวลานี้ทราบตามข่าวที่กล่าวกันว่า ท่านผู้นี้กำลังต่อเรือระวางบรรทุกตั้งแต่ ๓๐๐ ถึง ๕๐๐ ตัน อยู่ที่จันทบูรณ์หลายลำ ข้อที่ทำให้สบายใจในเรื่องคนชั้นที่เป็นพวกชักจูงการงาน ก็คือความกระหายอันมิรู้เสื่อมของพวกเหล่านั้นที่จะให้เกิดความจำเริญตามอย่างยุโรป"

ในจดหมายเหตุนั้น อีกแห่งหนึ่งหมอบรัดเลกล่าวว่า ได้ไปหาหลวงสิทธินายเวรถึงบ้านเห็นเหย้าเรือนปลูกเป็นอย่างฝรั่ง และรักษาสะอาดสะอ้าน ที่ประตูบ้านเขียนอักษรโรมันเป็นภาษาอังกฤษไว้ว่า "ที่นี่เป็นบ้านหลวงสิทธิ์ ขอเชิญผู้เป็นมิตร" ดังนี้ อันความนิยมแบบอย่างฝรั่งดังปรากฏในสมัยนั้น เหตุด้วยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ มีพวกมิชชันนารีอเมริกันเริ่มเข้ามาตั้งในกรุงเทพฯ มาสอนคริสต์ศาสนาและภาษาอังกฤษ กับทั้งรับรักษาไข้เจ็บไปด้วยกัน ครั้งนั้นไทยโดยมากมีความรังเกียจพวกมิชชันนารี ด้วยเห็นว่าจะมาสอนให้เข้ารีตถือศาสนาอื่น แต่มีบางคนซึ่งเป็นชั้นหนุ่ม หรือถ้าจะเรียกตามอย่างปัจจุบันนี้

ก็ว่าเป็นจำพวกสมัยใหม่ ใคร่จะเรียนภาษาและวิชาของฝรั่งเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ไม่รังเกียจการที่จะคบหาสมาคมและศึกษาวิชาการกับพวกมิชชันนารี ในพวกสมัยใหม่ที่กล่าวนี้ ได้มาเป็นบุคคลสำคัญในชั้นหลัง ๔ คน คือ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช พอพระราชหฤทัยใคร่จะเรียนภาษาและหนังสืออังกฤษ กับทั้งวิชาต่าง ๆ มีโหราศาสตร์เป็นต้นพระองค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพอพระราชหฤทัยจะทรงเรียนวิชาทหารเป็นที่ตั้ง ทั้งเรียนหนังสือเพื่อจะให้ทรงอ่านตำรับตำราได้เอง พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่งได้ทรงศึกษาวิชาแพทย์ไทยอยู่แล้ว ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์ฝรั่ง แต่ไม่ประสงค์จะทรงเรียนภาษาอังกฤษ พระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นหลวงสิทธินายเวร ใคร่จะเรียนวิชาต่อเรือกำปั่นเป็นสำคัญ และภาษาอังกฤษก็ดูเหมือนจะได้เรียนบ้าง(๑) อีกคนหนึ่ง

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นจะได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่จมื่นวัยวรนาถหัวหมื่นมหาดเล็ก เมื่อราวบีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๕ ด้วยการทำสงครามกับญวน ในปีนั้นปรากฏว่าพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้จัดกองทัพเรือ ใช้เรือกำปั่นที่ต่อใหม่เป็นพื้น และโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพ

---

(๑) จะรู้ภาษาอังกฤษเพียงใดทราบไม่ได้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านพูดภาษาอังกฤษกับฝรั่งครั้งหนึ่ง ก็พูดเพียง ๒ คำเท่านั้น สันนิษฐานว่าเห็นจะรู้เพียงฟังพูดเข้าใจได้ แต่การต่อเรือกำปั่นท่านศึกษาจนชำนิชำนาญไม่มีตัวสู้ในสมัยของท่าน ได้เป็นผู้ต่อตลอดมาจนเรือกำปั่นไฟในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕

ใหญ่ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่จมื่นวัยวรนาถ เป็นนายทัพหน้า ยกลงไปตีเมืองบันทายมาศ แต่ไปทำการหาสำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่ ต่อมาพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มสร้อยนามพระราชทานว่า "จมื่นวัยวรนาถภักดีศรีสุริยวงศ์" (๑) จะเป็นด้วยทำความชอบพิเศษอย่างไรหาทราบไม่ แต่เมื่อพิเคราะห์ตามเหตุการณ์ในสมัยนั้นก็พอสันนิษฐานเค้าเงื่อนได้ ด้วยบิดาของท่านได้เป็นตำแหน่งเสนาบดีกลาโหมกับกรมท่าร่วมกัน ๒ กระทรวงมาหลายปี เมื่อเริ่มแก่ชราเข้าประกอบกับมีการอย่างฝรั่งเริ่มเกิดขึ้นอันตัวท่านไม่สันทัด ก็เป็นธรรมดาที่จะปรึกษาหารือบุตรซึ่งได้ศึกษาการนั้น และปลดเปลื้องกิจธุระในตำแหน่งให้บุตรช่วยทำต่างหูต่างตามากขึ้น ก็เป็นโอกาสที่จะให้ปรากฏคุณวุฒิของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แม้แก่พระญาณปรีชาของพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งขึ้นเป็นอันดับมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือจดหมายเหตุเรื่อง เซอร์เจมสบรุก ทูตอังกฤษเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเมื่อเดือน ๕ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ เป็นเวลาพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงประชวรในคราวที่จะเสด็จสวรรคต เสด็จออกว่าราชการไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้เขียนข้อพระราชดำริ พระราชทานออกมาให้เสนาบดีกับผู้อื่นซึ่งทรงเลือกสรรโดยเฉพาะประชุมปรึกษากัน ความในกระแสรับสั่งแห่งหนึ่งว่า "การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทราบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ ก็แต่ว่าติดประจำบื้นอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ จมื่นวัยวรนาถเล่าก็เป็นคนสันทัด หนักในอย่างธรรมเนียมฝรั่งก็ลงไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่

---

(๑) นามนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุครั้งเซอร์เจมสบรุกเป็นทูตอังกฤษเข้ามา เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓

แต่ทว่าเห็นจะได้พูดจาปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ก็เห็นจะถูกต้องกันกับเจ้าพระยาพระคลัง" ดังนี้ กระแสรับสั่งที่กล่าวมาพระราชทานออกมาเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ คือก่อนพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ๙ เดือน ปรากฏว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังเป็นที่จมื่นวรนาถอยู่ เพราะฉะนั้น เห็นจะได้เลื่อนที่เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก(๑) เมื่อจวนจะสิ้นรัชกาลที่ ๓ และเป็นพระยาอยู่ไม่ถึงปีหนึ่ง ก็ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา

ในเวลาเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ นั้น มีเรื่องปรากฏว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ ได้อาศัยสติปัญญาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ช่วยแก้ไขเหตุลำบาก (แต่เรื่องนี้จะต้องกล่าวย้อนขึ้นไปถึงต้นเรื่องก่อน(๒)) คือในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตลง พวกข้าเจ้าต่างกรมพากันคาดว่า เจ้านายของตนจะได้เลื่อนขึ้นเป็นพระมหาอุปราชหลายกรม บางแห่งถึงเตรียมตัวหาผ้าสมปักขุนนาง และที่เป็นตำรวจหาหอกไว้ถือแห่เสด็จกัน ก็ด้วยศัพท์นั้นทราบถึงพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยาพระคลัง และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ พระยาศรีพิพัฒน์กราบทูลความเห็นว่า ควรจะโปรดให้เลื่อนกรมเจ้านายที่มีความ

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ได้เป็นที่พระยาสุริยวงศ์มนตรี สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ได้เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็กทั้ง ๒ คน

(๒) เรื่องที่กล่าวตอนนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แสดงไว้ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓

ชอบเสียทันที จะได้ปรากฏแก่ข้าในกรมว่า เจ้านายของตนจะเลื่อนพระยศเป็นได้เพียงนั้นเอง ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย(๑) เจ้านายซึ่งได้เลื่อนกรมครั้งนั้น ยังดำรงพระชนม์อยู่มาจนถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ หลายพระองค์ แต่กรมขุนพิพิธภูเบนทร์นั้นเกิดทรงหวาดหวั่น (เพราะข้าในกรมเคยอวดอ้างยิ่งกว่ากรมอื่น) เกรงเจ้าพระยาพระคลัง กับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ จะพาลเอาผิดในเวลาเปลี่ยนรัชกาล(๒) ถึงเรียกระดมพวกเลกผาข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ที่วังไม่พอให้คนอยู่ ต้องให้ไปอาศัยพักอยู่ตามศาลาในวัดพระเชตุพน ความนั้นทราบถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ แต่ยังสงสัยจึงให้บุตร ๒ คน(๓) ไปตรวจดูว่าจะจริงอย่างว่าหรืออย่างไร ก็ไปเห็นมีผู้คนอยู่ตามศาลามากผิดปกติ ได้ถามได้ความว่าเป็นข้าในกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทั้งนั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์จึงเรียกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาปรึกษา ว่าจะทำอย่างไรดี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เรียนว่า ขอให้สงบไว้สักวันหนึ่งก่อน ในวันนั้นท่านรีบลงไปยังเมืองสมุทรปราการ เรียกพวกมหาดเล็กบ้านเล็กเอาลงมาบรรทุกเต็มเรือกำปั่นลำหนึ่งแล่นขึ้นมาในกลางคืน พอเวลาเช้าถึงกรุงเทพ ฯ ให้เรือทอดสมอที่ท่าเตียน แล้วตัวท่านตรงไปเฝ้ากรมขุนพิพิธภูเบนทร์ ทูลว่าบิดาให้มาทูลถามว่า ที่ทรงระดมผู้คนเข้าไว้มากมายเช่นนั้นมีพระราชประสงค์

---

(๑) เรื่องครั้งนี้เป็นมูลเหตุ จึงเลยเป็นประเพณีที่เลื่อนกรม และตั้งกรมเจ้านาย เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคตในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมา

(๒) เรื่องที่จะกล่าวต่อไปตรงนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ ท่านเล่าให้ฟัง

(๓) คือพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) เมื่อยังเป็นนายพลพันหุ้มแพรคนหนึ่งกับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เมื่อยังเป็นมหาดเล็กคนหนึ่ง

อย่างใด กรมขุนพิพิธ ฯ ตรัสตอบว่า ด้วยเกรงภัยอันตราย(๑) จึงเรียกคนมาไว้เพื่อจะป้องกันพระองค์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ทูลว่า บิดาของท่านกับเสนาบดีช่วยกันรักษาราชการบ้านเมืองเป็นปกติอยู่ ไม่มีเหตุอันควรจะทรงหวาดหวั่นเช่นนั้น ขอให้ไล่คนกลับไปเสียให้หมดโดยเร็ว มิฉะนั้นจะให้ทหารมาจับเอาตัวไปทำโทษ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็จนพระหฤทัย ต้องให้ปล่อยคนกลับไปหมด

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อันเนื่องด้วยการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เคยได้ยินท่านผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาแต่ก่อนว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้คิดเห็นก่อนบิดาของท่านว่า ถ้าพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ราชสมบัติจะต้องได้แก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองจึงจะเป็นปกติต่อไป อาศัยเหตุนั้น ตัวท่านเมื่อยังเป็นที่จมื่นวัยวรนาถกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เมื่อยังเป็นที่จมื่นราชามาตย์ ซึ่งมีความเห็นพ้องกัน จึงชวนกันปฏิสังขรณ์วัดดอกไม้(๒) ซึ่งอยู่ในสวนแห่งหนึ่งไม่ห่างไกลกับบ้านที่ท่านอยู่นัก แล้วกราบทูลขอคณะสงฆ์ธรรมยุติกาจากพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปครอง ก็เกิดมีกิจที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จไปทรง

---

(๑) คำว่าภัยอันตรายในสมัยนั้น หมายความว่าได้กว้างออกไปจนถึงเช่นเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นในพระนคร หรือเกิดแย่งชิงราชสมบัติกัน เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต

(๒) ต่อมาพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า วัดบุปผาราม สันนิษฐานว่าในสมัยนั้น เห็นจะเป็นวัดร้าง

ตรวจตราและสั่งสอนพระสงฆ์ซึ่งออกวัดไปใหม่เนือง ๆ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้โอกาสมาเผ้าแหน เกิดวิสาสะประกอบกับสมานฉันท์ในความนิยมศึกษาวิชาความรู้ทางข้างฝรั่ง ก็เลยทรงชอบชิดสนิทสนมแต่นั้นมา ครั้นถึงเวลาบ้านเมืองเกิดขึ้นจริงด้วยเรื่องรัชทายาท ท่านทั้งสองก็ได้เป็นกำลังสำคัญอยู่ข้างหลังบิดา ในการที่ชวนขวายให้พร้อมเพรียงกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลังขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ตำแหน่ง "ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน" และทรงสถาปนาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ตำแหน่ง "ผู้สำเร็จราชการพระนคร" แล้วทรงตั้งพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ "ว่าที่สมุหพระกลาโหม" และทรงตั้งจมื่นราชามาตย์เป็น "เจ้าพระยาวิวงศ์ผู้ช่วยราชการกรมท่า"(๑) มาจนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ถึงพิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๙๑ จึงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง และโปรดให้เจ้าพระยาวิวงศ์

---

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ได้พระราชทานดวงตราสุริยมณฑลแล้ว ยังปรารถนาจะคงถือตราพระคชสีห์และตราบัวแก้ว ต่อมาพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องโปรดให้สร้างตราครพระขรรค์สำหรับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขึ้นอีกดวงหนึ่ง ครั้นถึงสมัยเมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ จะสั่งให้ประหารชีวิตคนในหัวเมืองรังเกียจการที่จะไปขอให้เสนาบดีมหาดไทยประทับตราจักรตามประเพณีเดิม จึงใช้ตราครพระขรรค์ประทับ สั่งประหารชีวิต กลายเป็นคู่กับตราจักรต่อมา

เป็นเจ้าพระยาวิวงศ์มหาโกษาธิบดี (ต่อมาภายหลังทรงพระราชดำริว่านามวิวงศ์เป็นกาลกิณีกับตัวท่าน จึงทรงพระราชทานนามเปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ที่เจ้าพระยาพระคลังเต็มตำแหน่ง

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าตามที่มีจดหมายเหตุปรากฏมามีข้อสำคัญอีกตอนหนึ่งก็เมื่อครั้งรัฐบาลอังกฤษให้เซอร์จอนเบาริงเป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ (อธิบายเรื่องนี้จะต้องกล่าวความย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย) คือเมื่อรัชกาลที่ ๓ ไทยได้ทำหนังสือสัญญาค้าขายกับบริษัทอังกฤษซึ่งปกครองอินเดียเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๙ แล้วทำหนังสือสัญญาเช่นเดียวกันกับรัฐบาลสหปาลีรัฐอเมริกาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ ตามสัญญานั้นฝ่ายไทยยอมให้เรือกำปั่นของอังกฤษและอเมริกาเข้ามาค้าขายได้ในพระราชอาณาเขตโดยสะดวก ฝ่ายข้างอังกฤษและอเมริกันยอมให้ไทยเก็บค่าจังกอบตามขนาดปากเรือ ถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้ามา ค่าจังกอบวาละ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าเข้ามาซื้อสินค้าค่าจังกอบวาละ ๑,๕๐๐ บาท เมื่อได้เสียค่าจังกอบแล้ว ไทยรับว่าจะไม่เรียกเก็บภาษีอื่นอีก ต่อมาพวกพ่อค้าอังกฤษและอเมริกันเกิดไม่พอใจ เหตุด้วยในสมัยนั้นการเก็บภาษีภายในใช้วิธีให้ผูกขาดอยู่เป็นพื้น คือมอบอำนาจให้เจ้าภาษีซื้อขายสินค้าสิ่งซึ่งตนรับผูกได้แต่คนเดียว ใครมีสินค้าสิ่งนั้นจะขายก็ต้องขายแก่เจ้าภาษี ใครจะต้องการซื้อก็ต้องมาซื้อไปจากเจ้าภาษี ยังสินค้าซึ่งเป็นของมีราคามาก ดังเช่นนอแรด งาช้าง และดีบุก เป็นต้น ก็ผูกขาดเป็นของหลวง ขายซื้อได้แต่ที่คลังสินค้าแห่งเดียว นอกจากวิธีเก็บภาษีดังกล่าวมา ในสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยยังทำการค้าขายเองตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือแต่งเรือไปซื้อขายสินค้าถึง

นานาประเทศบ้าง เช่าระวางเรือของผู้อื่นฝากสินค้าไปมาบ้าง พวกพ่อค้าฝรั่ง (ทั้งอังกฤษและอเมริกัน) กล่าวหาว่ารัฐบาลเก็บค่าจังกอบแล้วยังแย่งค้าขาย และเก็บภาษีโดยทางอ้อมผิดกับหนังสือสัญญา ข้างฝ่ายไทยเถียงว่าไม่ได้ทำผิดสัญญา เพราะการที่เก็บภาษีขาเข้าขาออกเป็นประเพณีเดิม พวกฝรั่งมาขอเปลี่ยนเป็นเสียค่าปากเรือแทนก็ได้อนุญาตให้ตามประสงค์ เมื่อไม่สมัครเสียค่าปากเรือ จะกลับไปเสียภาษีขาเข้าขาออกอย่างเก่าเหมือนกับพวกพ่อค้าแขกและจีนก็ได้ จะยอมให้เป็นไปตามใจสมัคร แต่ข้อที่ว่าค้าขายแข่งนั้นในหนังสือสัญญาก็ไม่ได้รับว่าจะเลิกการค้าขายของหลวงหรือไม่อนุญาตให้เจ้านายข้าราชการค้าขาย จะว่าทำผิดสัญญาอย่างไรได้ เกิดเป็นข้อโต้แย้งกันมาดังนี้หลายปี ในระหว่างนั้นเกิดสงครามอังกฤษกับจีน จีนแพ้ต้องยอมทำหนังสือสัญญาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ยอมยกเกาะฮ่องกงให้เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ และยอมให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนหลายอย่าง พอการทางการเมืองจีนค่อยเรียบร้อย รัฐบาลอังกฤษก็แต่งให้เซอร์เจมสบรุกเป็นทูตเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ เพื่อจะขอแก้หนังสือสัญญา แต่มาประจวบเวลาพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประชวรเมื่อคราวจะเสด็จสวรรคต ได้แต่พระราชทานกระแสพระราชดำริออกมาให้ข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาหารือกันเจรจากับเซอร์เจมสบรุก ที่สุดก็ไม่ตกลงกันได้อีก เซอร์เจมสบรุกต้องกลับไปเปล่า และปรากฏว่าไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษว่าควรจะส่งกองทัพเรือเข้ามาบังคับให้ไทยทำหนังสือสัญญาเหมือนอย่างเมืองจีน แต่เผอิญประจวบเวลาทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๕ พระองค์ทรงพระราชดำริโดยพระปรีชาญาณเห็นมาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาล

ที่ ๓ ว่าเหตุการณ์ทางประเทศตะวันออกไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น ซึ่งจะไม่ยอมแก้หนังสือสัญญานั้นไม่ได้ ฝ่ายข้างอังกฤษมาถึงสมัยนี้รัฐบาลมอบอำนาจให้เซอร์จอนเบาริง เจ้าเมืองฮ่องกงเป็นผู้มาจัดการทำหนังสือสัญญากับไทยให้สำเร็จ เซอร์จอนเบาริงทราบว่าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาสันทัดภาษาอังกฤษ และมีพระราชอัธยาศัยกว้างขวาง เห็นว่าอาจจะทำสัญญากันได้โดยดี จึงมีจดหมายเข้ามาทำทางไมตรีให้มีต่อส่วนพระองค์เสียก่อนแล้ว ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ เซอร์จอนเบาริงจึงเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระราชินีนิวกตอเรียเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ขอทำหนังสือสัญญาอย่างในระหว่างประเทศที่มีอิสรศักดิ์เสมอกัน พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับรองเซอร์จอนเบาริงให้สมเกียรติยศ(๑) แล้วทรงตั้งข้าหลวง ๕ คน คือพระเจ้าน้องยาเธอ

---

(๑) ทูตอังกฤษที่เคยเข้ามาก่อนนั้น หมอครอเฟิดที่มาเมื่อรัชกาลที่ ๒ และเฮนรี่เบอนีที่มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ เป็นแต่ทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดีย เซอร์เจมสบรุกมาจากประเทศอังกฤษ ก็เป็นแต่ถือศุภอักษรของอัครมหาเสนาบดีมา แต่เซอร์จอนเบาริงเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษมา เป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เซอร์จอนเบาริงชมในหนังสือที่แต่งเรื่องประเทศสยามว่า รายการที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดรับรองเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศสหมดทุกอย่าง ขอนี้ส่อให้เห็นว่า เซอร์จอนเบาริงเห็นจะเอาจดหมายเหตุฝรั่งเศสครั้งนั้นมาสอบ ฝ่ายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงค้นแบบในจดหมายเหตุของฝรั่งเศสเอามาใช้ในการรับเซอร์จอนเบาริง รายการจึงตรงกัน

กรมหลวงวงศาธิราชสนิทพระองค์หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์องค์หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนหนึ่ง เจ้าพระยา (ผู้ช่วยราชการกรมท่า) ว่าที่พระคลังคนหนึ่ง ให้เป็นที่ปรึกษาข้อสัญญากับเซอร์จอนเบาริง

การปรึกษาสัญญาคราวนี้ เมื่อพิจารณาดูเรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุ(๑) เป็นการลำบากมิใช่น้อย ด้วยอังกฤษได้วางแบบหนังสือสัญญาไว้เมื่อทำกับประเทศจีน เพื่อจะทำกับประเทศอื่นในทวีปอาเซียให้เป็นทำนองเดียวกัน ไม่ใช่มาปรึกษาหาความตกลงตามแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง เสมออังกฤษร่างหนังสือสัญญาเข้ามาแล้ว ยอมให้ไทยแก้ไขแต่พลความ ใจความอันเป็นข้อสำคัญนั้น คือว่าด้วยอำนาจของกงสุลซึ่งจะให้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ข้อหนึ่ง สิทธิของคนในบังคับอังกฤษอันจะมาอยู่หรือมาค้าขายในเมืองไทย จะไม่ต้องอยู่ในบังคับของรัฐบาลไทยเพียงใดข้อหนึ่ง แต่สองข้อนี้ดูเหมือนจะไม่สู้ลำบากในการปรึกษาเท่าอีกข้อหนึ่ง ซึ่งว่าด้วยเรื่องเก็บภาษี เพราะอังกฤษให้เลิกภาษีผูกขาดอย่างบิดซื้อบิดขาย (ตลอดจนวิธีซื้อขายของพระคลังสินค้า) เปลี่ยนเป็นเก็บภาษีมีพิกัดตามจำนวน (คือร้อยละเท่านั้นเท่านี้ในจำนวนสินค้า) และจำกัดอัตราภาษีศุลกากร เช่นเรียกภาษีสินค้าเข้าตามราคาได้แต่เพียงร้อยละ ๓ เป็นต้น เมื่อเลิกภาษีตามหนังสือสัญญาแล้ว ไทยต้องยอมให้คนในบังคับอังกฤษซื้อขายได้ตามใจ เว้นแต่สินค้าต้องห้ามบางอย่าง เช่นฝิ่นและเครื่องอาวุธ บีนไฟเป็นต้น ข้อเปลี่ยนวิธีเก็บภาษีนี้ ฝ่ายไทยตั้งแต่สมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ เป็น

---

(๑) ความพิสดารทางฝ่ายอังกฤษ แจ้งอยู่ในหนังสือเซอร์จอนเบาริงแต่ว่าด้วยประเทศสยาม เล่ม ๒ ตอนที่ ๑๖

โต้แย้งขัดขวางอย่างแข็งแรง ด้วยเห็นว่าถ้าเลิกวิธีเก็บภาษีซึ่งเคยเป็นอย่างธรรมเนียมสืบมาช้านาน ผลประโยชน์อันเป็นกำลังของรัฐบาลก็จะเสื่อมสูญไป อีกประการหนึ่ง (ข้อนี้คิดดูในเวลานี้ก็ชอบกล) เห็นว่าการทำนาในเมืองไทย ได้ข้าวก็แต่พอเลี้ยงไพร่บ้านพลเมืองมิให้อัตคัด ถ้ายอมให้ขายข้าวต่างประเทศมาซื้อข้าวเอาไปตามชอบใจ ก็จะเป็นเหตุให้ราษฎรอดอยาก อีกประการหนึ่ง (ซึ่งมิได้ปรากฏในจดหมายเหตุ แต่พอคิดเห็นได้) คือถ้าทำหนังสือสัญญาอย่างนั้นแล้ว มีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้นก็จะมาค้าขายแข่งพวกพ่อค้าในพื้นเมือง ทั้งที่เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์และมิได้มี พากันย่อยยับเพราะฝรั่งมีทุนมากกว่า อาศัยเหตุเหล่านี้ในชั้นแรกการปรึกษาจึงติดขัดจนถึงเซอร์จอน-เบาริงเตรียมตัวจะกลับ และว่าจะไปปรึกษากับราชทูตฝรั่งเศส ราชทูตอเมริกันและแม่ทัพเรือของอังกฤษว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป ที่การปรึกษาสำเร็จได้ครั้งนั้นเพราะสติปัญญาของบุคคลแต่ ๒ คน คือพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(๑) พระองค์หนึ่ง กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนหนึ่ง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้แต่คอยทรงแนะนำอย่างว่าอยู่ข้างหลังฉาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นตัวผู้ที่ได้เข้าพูดจาว่ากล่าวกับทูตอังกฤษ ทั้งในที่ประชุมข้าหลวงปรึกษาสัญญา ซึ่งประชุมกัน ณ จวนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์หลายๆ วันครั้งหนึ่ง แต่พูดจาปรึกษาหารือเป็นส่วนตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เองแทบทุกวัน พระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น ดูเหมือนความข้อใดซึ่ง

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เซอร์จอนเบาริงว่าไม่ทรงเกี่ยวข้องที่เดียว เพราะเกรงใจสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสอง

เห็นว่า อังกฤษคงจะเอาให้จงได้ ให้ยอมให้เสียโดยดี แลกเอาข้อที่ไทยต้องการให้เขาลดหย่อนผ่อนผันให้(๑) สุดแต่ให้ได้ทำหนังสือสัญญากันโดยดีให้จงได้อย่าให้ถูกฝรั่งเอากำลังมาบังคับเหมือนอย่างเมืองจีนและเมืองพม่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้อยู่กลางในระหว่างทูตอังกฤษกับสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสอง สามารถชี้แจงผ่อนผันเข้าได้สนิททั้งสองข้าง จนเซอร์จอนเบาริงชมไว้ในจดหมายเหตุ เขียนในระหว่างที่ปรึกษาสัญญากันอยู่นั้นแห่งหนึ่ง เขียนเมื่อวันที่ ๗ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ ว่า "ท่าน (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ผู้นี้ถ้าไม่เป็นเจ้ามายาอย่างยอดก็เป็นคนรักบ้านเมืองจริง แต่จะเป็นเจ้ามายาหรือเป็นคนรักบ้านเมืองก็ตาม ต้องว่าเป็นผู้มีความฉลาดล่วงรู้กาลล้ำคนทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้เป็นผู้มีกิริยาอัชฌาสัยอย่างผู้ดี และรู้จักพูดพอเหมาะแก่การ" อีกแห่งหนึ่งเขียน เมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ว่า "นิสัยของอัครมหาเสนาบดี (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าสรรเสริญยิ่งนัก แม้ท่านเป็นคนมีเกียรติเยี่ยมอยู่ในสกุลสูงศักดิ์ซึ่งเป็นยอดอยู่ในประเทศ และเป็นผู้มีส่วนมากที่สุดในการที่ให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ได้ครองราชสมบัติ ตัดความประสงค์พระราชบุตรของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนผู้คิดจะขึ้นเสวยราชย์ จนได้รับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีก็ดี ท่านยังกล่าวแก่ข้าพเจ้าหลายครั้งว่า ถ้าข้าพเจ้า

---

(๑) ยกเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ตามที่ได้ยินเล่ากันมาว่า เดิมอังกฤษจะขอที่ตั้ง "ฟอเรนคอนเซสชั่น" อย่างเช่นได้ตั้งในเมืองจีน คือเป็นอาณาเขตสำหรับพวกฝรั่งอยู่แห่งหนึ่งต่างหาก จะเป็นที่ซ่องนนทรีย์หรือที่อ่างศิลาไม่ทราบแน่ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจ เซอร์จอนเบาริงก็ยอมตามพระราชประสงค์

มีความมุ่งหมายจะช่วยประชาชนให้พ้นความกดขี่ และช่วยบ้านเมืองให้พ้นความผูกขาด (แย่ง) เอาประโยชน์เป็นส่วนบุคคลแล้ว ก็จะช่วยข้าพเจ้าเหนื่อยด้วย และถ้าข้าพเจ้าทำการสำเร็จ ชื่อข้าพเจ้าก็จะเป็นที่ยกย่องต่อไปชั่วกาลนาน ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าทราบความบกพร่องต่าง ๆ โดยมิได้ปิดบังเลย และบางคราวพูดอย่างโกรธเกรี้ยว ต่อไปถ้าปรากฏว่าท่านผู้นั้นมีใจจริงอย่างพูด ก็ควรยกย่องว่าเป็นคนรักบ้านเมืองและเป็นผู้มีใจดีเลิศ และฉลาดที่สุดคนหนึ่งที่จะหาได้ในประเทศตะวันออกเหล่านั้น ส่วนเงินนั้นท่านเป็นผู้ไม่ตระหนี่กล่าวว่าเงินทำให้ร้อนใจ จึงใช้สอยเสียอย่างไม่เบียดกรอเลย ส่วนความยากที่มีในฐานะของตัวท่านนั้น ก็ชี้แจงให้ข้าพเจ้าทราบหมด แม้ความลำบากเกี่ยวกับผู้ที่อยู่ในครอบครัวเดียวกันก็ไม่ปกปิด การที่ประเทศสยามมีเรือค้าขายเป็นอันมากนั้นก็เพราะท่านผู้นั้น คำที่เซอร์จอนเบาริงสรรเสริญนั้น ย่อให้เห็นว่าสติปัญญาสามารถของท่าน เป็นยอดเยี่ยมในข้าราชการสมัยนั้น

พอทำหนังสือสัญญากับอังกฤษแล้ว ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๗ นั้นเอง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ก็ถึงพิราลัย ต่อมาอีก ๒ ปี สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติก็ถึงพิราลัยในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ แต่นั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เป็นตัวหัวหน้าในเสนาบดี ทั้งโดยตำแหน่งและในราชการงานเมืองทั่วไป(๑) ด้วยตั้งแต่อังกฤษเข้ามาทำหนังสือสัญญาได้สำเร็จแล้ว ต่อมาไม่ช้า อเมริกันและฝรั่งเศสก็เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาบ้าง พระบาท

---

(๑) เจ้าพระยานิกรบดินทรยังเป็นที่สมุหนายก แต่แก่ชรา อายุถึง ๘๐ ปี ไม่สามารถรับราชการเสียแล้ว กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้ทรงกำกับราชการกระทรวงมหาดไทย

สมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ไหน ๆ ต้องทำสัญญากับฝรั่งแล้ว ทำให้หลายชาติด้วยกันดีกว่าปล่อยให้แต่ชาติหนึ่งชาติเดียวเข้ามามีอำนาจในบ้านเมือง เหมือนเป็นฉายาว่าประเทศสยามอยู่ในอำนาจของชาตินั้น เพราะฉะนั้นเมื่อชาติไหนมาขอทำหนังสือสัญญาก็รับทำด้วยเป็นพระบรมราโชบายตลอดมาในรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่ระวังมิให้เสียเปรียบแก่สัญญาที่ทำมาแล้ว ก็การที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งต่างชาติครั้งนั้น เป็นเหตุให้ต้องจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองหลายอย่าง เป็นต้นว่าแก้ไขวิธีเก็บภาษีเลิกผูกขาดซื้อขายอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นวิธีเก็บตามจำนวน และต้องตั้งภาษีต่าง ๆ ขึ้นใหม่ทดแทนจำนวนเงินที่ขาด(๑) ทั้งคิดอ่านบำรุงการกสิกรรมและพาณิชยกรรมให้เพิ่มพูนผลพอแก่การค้าขาย เช่นขุดคลองทางคมนาคมและเบิกที่ให้คนทำไร่นา คือคลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญเป็นต้น อนึ่งเมื่อทำหนังสือสัญญาแล้ว มีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ และมีกงสุลเข้ามาตั้งคอยอุดหนุนฝรั่งพวกของตน ก็มีกิจการเกี่ยวข้องและความลำบากซึ่งมิได้เคยมีมาแต่ก่อนเกิดขึ้นต่าง ๆ การที่แก้ไขความลำบากต่าง ๆ กับฝรั่งได้นั้น อาศัยแต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นสำคัญ ดูเหมือนจะคล้าย ๆ กับพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแม่ทัพ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นเสนาธิการ ต่อสู้ป้องกันบ้านเมืองมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ เมื่อความจำเป็นจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเกิดขึ้น จึงไม่มีผู้อื่นนอกจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งสมควรจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้

---

(๑) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บอกรายชื่อภาษีซึ่งตั้งใหม่ไว้ ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ ว่า ๑๔ อย่าง และแก้ไข เลิกถอนภาษีเดิมบ้าง

เพราะเหตุใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ข้อนี้ ถ้าว่าตามความเห็นของผู้รู้การครั้งนั้น โดยมากเห็นว่า เพราะท่านเกรงว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญวัยขึ้น ไม่พอพระราชหฤทัยที่มีผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็จะทรงขวนขวายเอาท่านออกจากตำแหน่ง จึงคิดให้มีพระมหาอุปราชขึ้นสำหรับกีดกันพระราชอำนาจ และเลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ด้วยเห็นว่าคงเข้ากับวังหลวงไม่ได้ ก็จะต้องอาศัยท่านทั้งวังหลวงและวังหน้า พาให้ตำแหน่งของท่านมั่นคง เห็นกันอย่างว่ามานี้เป็นพื้น และมักเข้าใจกันว่า ท่านคิดขึ้นในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต แต่เรื่องที่ผู้อื่นไม่รู้ยังมีอีกส่วนหนึ่ง ว่าการที่จะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชนั้น ที่จริงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้คิดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ และได้กราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบด้วย(๑) เรื่องที่ปรากฏนั้นคืออันหนึ่ง (สันนิษฐานว่า เมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับ ณ พระทวารมุข พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าเป็นที่ราโหฐาน มีแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคอยรับใช้อยู่ข้างพระขนองสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสสนทนากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ด้วยเรื่องราชการต่างๆ ตอนหนึ่งตรัสถึงเรื่องวังหน้า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะตรัสปรารภอย่างไร และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะได้กราบทูลสนองว่ากระไร

---

(๑) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อเตรียมจะแต่งหนังสือนี้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงได้ยินถี่ถ้วน ได้ยินแต่คำพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสตอบว่า " ถ้าเช่นนั้นทำกำแพงกันบั้นเขตกันเสียที่ท้องสนามหลวงก็แล้วกัน " ดังนี้ ทรงสันนิษฐานว่า คงเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลอธิบายถึงเรื่องที่เห็นควรจะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย แต่จะไม่ให้ขัดใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงตรัสตอบอย่างนั้น พิเคราะห์เรื่องที่แสดงมา ประกอบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เห็นว่าการตั้งพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๕ เป็นข้อวินิจฉัยสำคัญอันหนึ่งในเรื่องพงศาวดาร ยังไม่มีใครได้รวบรวมกรณีทั้งปวงเรียบเรียงไว้ให้ปรากฏ มีแต่ติเตียนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าเห็นแก่ตัวยิ่งกว่าบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงรวบรวมกรณีทั้งปวงมาแสดงไว้ในตอนนี้ เพื่อให้เห็นยุติธรรมในเรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ปัญหาเรื่องรัชทายาทที่จะสืบสนองพระองค์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มคิดขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๗ (ก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๔ สามปี) ในเวลานั้นเจ้านายที่ฐานะอยู่ในฉายา อาจจะได้รับเลือกเป็นรัชทายาทมี ๓ พระองค์ คือ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หนึ่ง

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ พระชันษา ๔๓ ปี พระองค์หนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา พระชันษา ๔๖ ปี พระองค์หนึ่ง

ฐานะของเจ้านาย ๓ พระองค์นั้น ถ้าเทียบตามตัวอย่างรัชทายาทที่เคยมีมาแต่ก่อน สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นเจ้าฟ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เหมือนกับสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศมิได้เป็นเจ้าฟ้า แต่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เหมือนกับพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา เป็นเจ้าฟ้าพระราชอนุชาเหมือนกับพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ถ้าว่าโดยพฤติการณ์ ผิดกับตัวอย่างที่อ้างมาทั้ง ๓ พระองค์ เพราะพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเสวยราชย์พระชันษาถึง ๕๒ ปี ทั้งได้เป็นพระมหาอุปราช ที่รัชทายาทอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์เพราะสมเด็จพระบรมชนกนาถมีอาการประชวร ไม่ทรงสามารถจะตั้งรัชทายาทได้ เจ้านายกับข้าราชการจึงพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงเห็นว่าจะทรงสามารถปกครองแผ่นดินยิ่งกว่าพระราชวงศ์พระองค์อื่น ส่วนพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นเจ้าฟ้าราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งโดยปกติสมควรจะเป็นรัชทายาทตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ แต่ไม่ได้รับรัชทายาท เพราะพฤติการณ์ไม่เป็นปกติดังกล่าวมาแล้ว การที่มาพร้อมใจกันถวายราชสมบัติรัชกาลที่ ๔ เหมือนกับถวายคืนราชสมบัติอันควรจะเป็นของพระองค์มาแต่ก่อนผิดกันดังนี้ พิเคราะห์ความตามที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า กรมหมื่นมเหศวรฯ ก็ดี สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาก็ดี ไม่ต้องที่จะได้รับราชสมบัติ มีแต่สมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์เดียวซึ่งสมควรจะเป็นรัชทายาท คนทั้งหลายก็เห็นกันเช่นนั้น แม้จนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อรู้พระองค์ว่าจะไม่เสด็จอยู่ครองแผ่นดินก็ตรัสว่า “เจ้าใหญ่นี่แหละจะเป็นที่พึ่งของญาติได้” ดังนี้ ถ้าหากใน

เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญพระชันษาได้สัก ๒๕ หรือ ๓๐ ปี ก็คงจะได้รับอุปราชาภิเษกแต่ในรัชกาลที่ ๔ เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่มีปัญหาที่ผู้อื่นจะเป็นพระมหาอุปราช

มูลของความลำบากในครั้งนั้น อยู่ที่เวลาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงเยาว์วัย มีพระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี และพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชรา พระชันษาได้ถึง ๖๒ ปี ถ้าเสด็จสวรรคตไป ในเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ก็จะต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ไปจนทรงสมบูรณ์พระชันษาว่าราชการบ้านเมืองได้เอง ข้อนี้เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเกิดความวิตก เพราะในกรุงรัตนโกสินทร์ยังไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์มีตัวอย่างเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงพระเยาว์ทุกครั้ง ครั้งหลังที่สุดเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๑ พระเจ้าทรงธรรมมอบเวนราชสมบัติแก่พระเชษฐาราชโอรส พระชันษา ๑๔ ปี ให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อยู่ได้ไม่ถึง ๒ ปี เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์เกลี้ยกล่อมเอาข้าราชการไปเป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก สมเด็จพระเชษฐาธิราชสงสัยว่าจะคิดร้ายจะชำระ เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ก็เลยเป็นกบฏ จับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชปลงพระชนม์ ชิงเอาราชสมบัติเสีย ตัวอย่างครั้งที่กล่าวนี้ยิ่งร้าย ด้วยคล้ายกับพฤติการณ์ในเวลานั้น ทั้งพระชันษาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และมีตัวเจ้าพระยากลาโหมศรีสุริยวงศ์เด่นอยู่ สำหรับจะเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็เกิดหวาดหวั่นกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตไปโดยด่วน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะชิงราชสมบัติ ถ้ามีข้าราชการบางหมู่เข้าพวก สัญญากันว่าจะคอยป้องกัน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว[๑] กิตติศัพท์ความหวาดหวั่นเช่นนั้น ย่อมจะเป็นเหตุให้เกิดลำบากใจแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มิใช่น้อย อีกประการหนึ่ง เวลานั้นพวกข้าราชการที่ชังท่านก็มีอยู่แล้ว ถ้าเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคงจะมีผู้ชังมากขึ้นด้วยพ้นวิสัยที่จะบังคับบัญชาการให้ชอบใจคนไปได้หมด พวกที่ไม่ชอบก็จะพากันคิดร้ายด้วยประการต่าง ๆ เช่นทูลยุยงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เป็นอริกับตัวท่านเป็นต้น และที่สุดจะว่าราชการบ้านเมืองในสมัยนั้นก็ลำบากด้วยฝรั่งเข้ามามีอำนาจกว่าแต่ก่อน ข้อความที่กล่าวมา ผู้มีสติปัญญาเช่นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ย่อมจะคิดเห็นและคิดหาทางแก้ซึ่งเห็นมีแต่ ๒ ทาง คือทางหนึ่งหลีกตัวเสีย อย่าให้ต้องเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดิน หรืออีกทางหนึ่ง ถ้าจำจะต้องเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดินก็ให้มีอะไรเป็นเครื่องป้องกัน อย่าให้คนทั้งหลายสงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติ อันนี้น่าจะเป็นมูลความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่ให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ตรงตามที่ผู้อื่นคิดเห็นกันโดยมาก ท่านอาจจะคิดเห็นต่อไปว่าไม่มีการเสี่ยงภัยอันใดในเรื่องสืบราชสันตติวงศ์ ด้วยกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระชันษาแก่กว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง ๑๖ ปี คงจะล่วงลับไปก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๕ ไม่มีช่องจะได้รับรัชทายาท[๒]

---

(๑) ข้าราชการพวกนี้จะมีกี่คนข้าพเจ้าไม่ทราบ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่า ทรงระบุชื่อแต่ ๓ คน คือเจ้าหมื่นสรรเพ็ชร์ภักดี (เพ็ง ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) คนหนึ่ง เจ้าหมื่นเสมอใจ (เอม ขูโต) คนหนึ่ง พระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมด อมาตยกุล ภายหลังได้เป็นพระยากลาปนกิจโกศล) คนหนึ่ง

(๒) มีความจริงอันประหลาดอยู่ที่พระมหาอุปราชในกรุงรัตนโกสินทร์นี้บรรดาที่มิได้เป็นพระราชโอรสย่อมเสด็จสวรรคตก่อนพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์

ฝ่ายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท มาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พิเคราะห์เค้าเงื่อนตามรายการที่ปรากฏในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะได้ทรงพระราชดำริตกลงในพระราชหฤทัย เตรียมการเป็น ๒ สถานดังกล่าวมาแล้วในตอนพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ

(๑) ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชันษาสมบูรณ์ ได้ทรงผนวชตามประเพณีแล้ว ก็จะมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน และส่วนพระองค์จะเสด็จออกเป็นพระเจ้าหลวง ช่วยคุ้มครองและแนะนำให้ทรงว่าราชการแผ่นดินไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์

(๒) ถ้าหากพระองค์จะเสด็จสวรรคตก่อนปีระกานั้นไซร้ ก็จะพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์กับข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษากัน ถวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใด ตามแต่จะเห็นพร้อมกันว่าสมควรจะปกครองแผ่นดินได้ ด้วยทรงพระราชดำริดังกล่าวมา ทั้งในเวลานั้นพระเจ้าอยู่หัวก็เพิ่งโสกันต์ จึงยังไม่ทรงแสดงพระราชปรารภในเรื่องรัชทายาท

ครั้นถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ กรมหมื่นมเหศวรสันพระชนม์ ประจวบกับเวลาพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษาเป็นหนุ่ม พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มแสดงกระแสพระราชดำริเรื่องรัชทายาทให้ปรากฏ เช่นมีพระราชดำรัสแก่เจ้านายที่จะเลื่อนกรม ๔ พระองค์ดังแสดงมาแล้ว และคงจะได้ปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ด้วย สันนิษฐานว่าในข้อที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกจากราชสมบัติไปเป็นพระเจ้าหลวงนั้น แม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะไม่เห็นชอบด้วย ก็คงไม่กราบทูลคัดค้าน แต่ข้อที่จะให้ตัวท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น คงกราบทูลถึง

ความลำบากต่าง ๆ ซึ่งเกรงว่าตัวท่านจะไม่สามารถสนองพระเดชพระคุณได้ ฝ่ายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงทรงชี้แจงให้เห็นความจำเป็นด้วยไม่มีผู้อื่นจะเป็นได้ บางทีท่านจะได้กราบทูลขอผ่อนผันตริตรองมาจนวันเข้าเฝ้า ณ ที่โหฐานนั้น จึงกราบทูลความคิดว่า ถ้าจะให้ปลอดภัยในการที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านเห็นควรให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล โดยฐานเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คนทั้งหลายจะได้สิ้นสงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย แต่ไม่กล้าขัดขวาง เพราะทรงพระราชดำริว่า ถ้าพระองค์สวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะทำอย่างไรก็คงทำได้ จึงพระราชทานอนุมัติด้วยพระวาจา ดังเช่นพระเจ้าอยู่หัวทรงได้ยิน อันเห็นได้ว่าโดยไม่เต็มพระราชหฤทัย แต่ถึงกระนั้นก็ทรงปฏิบัติต่อมาตามพระบรมราชานุมัติ ข้อนี้มีปรากฏดังเช่นโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญลงไปเยี่ยมตอบราชทูตฝรั่งเศสด้วยกันกับพระเจ้าอยู่หัว และเมื่อเสด็จออกรับเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่พลับพลาตำบลหว้ากอ ก็โปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญหมอบเฝ้าอยู่ข้างหนึ่งเป็นคู่กับพระเจ้าอยู่หัว แต่ในทางราชการหาได้ทรงยกย่องกรมหมื่นบวรวิชัยชาญให้ผิดกับแต่ก่อนอย่างไรไม่ มาคิดดูว่าถ้าหากพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงพระชนม์อยู่จนได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าอยู่หัว จะทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชหรือไม่ ก็เห็นว่าคงไม่ทรงตั้ง เพราะพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวย่อมทรงพระราชวิจารณ์โดยรอบคอบ ทรงเห็นการไกลกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่เผอิญพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชตามที่ได้คิดไว้ เพื่อจะให้ตัวท่านว่าราชการแผ่นดินได้สะดวก

ตอนที่ ๕

บรมราชาภิเษก

เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบหมายกำหนดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕ ครั้งปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ กับทั้งอธิบายรายการต่างๆ ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุบ้าง ได้ถามได้ความจากผู้ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีครั้งนั้นบ้าง ปรากฏว่าสมเด็จเจ้าพ้าฯ กรมขุนบำราบปรับปรุงกำหนดรายการตามระเบียบแบบอย่าง ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งไว้ แต่รายการนั้นบางอย่างทรงตั้งเมื่อครั้งบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔ บางอย่างทรงตั้งขึ้นต่อภายหลัง พึงจะได้เข้าในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก จึงเห็นสมควรจะกล่าวถึงระเบียบการที่แก้ไขเมื่อรัชกาลที่ ๔ ไว้ในหนังสือนี้ด้วย

อันการที่ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ว่าที่แท้เป็น ๒ พิธี คือพิธีราชาภิเษก (เฉลิมพระยศ) พิธีหนึ่งเฉลิมพระราชมนเทียร (เสด็จขึ้นประทับพระราชมนเทียรสถาน) พิธีหนึ่งทั้ง ๒ พิธีนี้ไม่จำต้องทำด้วยกัน และปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารว่า เคยทำห่างกันเป็น ๒ คราวก็มี ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จผ่านพิภพก็ดี เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จผ่านพิภพก็ดี หรือเมื่อพระเจ้าบรมโกศเสด็จผ่านพิภพก็ดี ก็ทำแต่พิธีราชาภิเษกอย่างเดียว เพราะคงเสด็จประทับอยู่ที่วังจันทรเกษมต่อมาอีกหลายปีทั้ง ๓ พระองค์ จนเมื่อเสด็จไปประทับพระราชวังหลวง จึงได้ทำพิธี

เฉลิมพระราชมนเทียร แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นโดยมาก เสด็จขึ้นประทับพระราชมนเทียรในคราวเดียวกับราชาภิเษก การพิธีทั้ง ๒ จึงทำเหมือนเช่นเป็นพระราชพิธีอันเดียวกัน ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์(๑) ตำรานี้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พร้อมกับสมโภชพระนคร ซึ่งทรงสร้างสำเร็จในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ สันนิษฐานว่าในครั้งนั้นพิธีส่วนราชาภิเษกเห็นจะทำที่พระมหาปราสาท และทำเป็นพิธีพราหมณ์ ส่วนพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรทำที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อันเป็นที่เสด็จประทับ ทำเป็นพิธีสงฆ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกจะทำที่พระมหาปราสาทอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ด้วยพระบรมศพประดิษฐานอยู่ที่นั่น จึงย้ายมาที่ทำการพิธีราชาภิเษก ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ แต่ส่วนพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรคงทำในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานอย่างเดิม(๒) คือมีสวดมนต์ เลี้ยงพระ ๓ วัน จัดที่สวดมนต์เป็น ๒ แห่ง พระราชาคณะหมู่ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน สวดมนต์ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก ทางองค์ตะวันออกซึ่งเป็นที่บรรทมนั้น พระสงฆ์วัดราชสิทธิ์ ๔ รูป สมเด็จพระวันรัตนั่งปรก สวดภาณวารบนพระแท่นที่บรรทม แต่เลี้ยงพระรวมกันทางตะวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทรงสดับสวดภาณวารที่ในที่ทั้ง ๓ วัน ส่วนพิธีราชาภิเษกนั้น

---

(๑) เรื่องตำนานพิธีราชาภิเษกได้พรรณนาไว้โดยพิสดารอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่ข้าพเจ้าแต่ง

(๒) พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นกรม ได้ทรงแต่งโคลงลิลิต พรรณนารายการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๒ ถี่ถ้วนทุกอย่าง หนังสือพิมพ์แล้วเรียกว่า โคลงลิลิตยอพระเกียรติ

ปลูกมณฑปพระกระยาสนานที่ขาลาหลังพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางข้างตะวันออก ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐและตู้เทียนชัย มีการพิธีแต่สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนชัยเมื่อวันแรก(๑) และพราหมณ์ถวายน้ำสังข์ใบสมิทอสำหรับพระเคราะห์ในวันต่อ ๆ มา แล้วทำพิธีราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๓ ส่วนพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนั้นไม่มีการพิธีอันใด จัดไว้แต่เป็นที่เสด็จออกรับราชสมบัติเมื่อราชาภิเษกแล้วอย่างเดียว ถึงรัชกาลที่ ๓ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมนเทียร ไม่ปรากฏว่ามีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างใด(๒) แต่มาถึงรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและตั้งแบบแผนเพิ่มเติมหลายอย่าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

---

(๑) ลักษณะการพิธี มีเทียนชัย เช่นพิธีตรุษเป็นต้น ตามแบบโบราณพระเจ้าแผ่นดินทรงจุดเอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแต่ผู้กำกับ (ท่านองจะมีหน้าที่บอกคาถาให้ทรงบริกรรม) แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแต่ทรงจุดเทียนชนวนและทรงอธิษฐาน แล้วให้สมเด็จพระสังราชจุดเทียนชัย จะบัญญัติแต่รัชกาลไหนหาทราบไม่

(๒) มีคำกล่าวกันมาว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหามงกุฎเลยจนตลอดรัชกาล แต่ในโคลงลิลิตปรากฏว่าเครื่องราชกกุธภัณฑ์และราชูปโภคซึ่งพระครูพราหมณ์ถวายนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงรับด้วยพระหัตถ์แต่พระมหามงกุฎ แล้วเอาวางไว้ข้างพระองค์ สิ่งอื่นพระครูพราหมณ์จัดตั้งถวาย เพราะฉะนั้นที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหามงกุฎเป็นแต่ตามอย่าง

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องต้นในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

๑. แก้ระเบียบปรมาภิไธยที่จารึกพระสุพรรณบัฏ

ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ใช้จารึกพระนามขึ้นต้นว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี" และมีสร้อยพระนามเหมือนกันทั้ง ๓ รัชกาล เมื่อรัชกาลที่ ๓ เกิดมีคนเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินต้น" รัชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินกลาง" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงทราบ ทรงรังเกียจว่า ถ้าเช่นนั้นรัชกาลของพระองค์ก็จะอยู่ในฐานเป็น "แผ่นดินปลาย" หรือ "แผ่นดินสุดท้าย" อันเป็นอัปมงคล ก็ครั้งนั้นประจวบกับเวลาได้ทรงสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ เป็นพระทรงเครื่องขึ้นไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๒ องค์ และถวายพระนามว่า "พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช องค์หนึ่งถวายพระนามว่า "พระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถองค์หนึ่ง จึงโปรดให้ประกาศสั่งให้เรียกนามอดีตรัชกาล ตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงพระราชอุทิศ รัชกาลที่ ๑ ให้เรียกว่า "แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" รัชกาลที่ ๒ ให้เรียกว่า "แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ดังนี้(๑) พอถึงรัชกาลที่ ๔ ก็เกิดปัญหาว่าจะเรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่าอย่างไร พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ควรจะมีนามแผ่นดินตั้งไว้สำหรับคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญทุกรัชกาล จึงทรงบัญญัติอนุโลมต่อพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ให้เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ

---

(๑) คำที่ใช้เรียกกันว่า รัชกาล เป็นของเกิดขึ้นใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แต่ก่อนนั้นเรียกว่าแผ่นดิน

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ให้เรียกรัชกาลที่ ๓ ว่า "แผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" และให้เรียกรัชกาลของพระองค์เองว่า "แผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"(๑) นามแผ่นดินซึ่งทรงบัญญัติก็เลยใช้เรียกเป็นพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์นั้นด้วย เนื่องด้วยการที่ทรงบัญญัตินามแผ่นดินให้เป็นระเบียบดังกล่าว จึงทรงแก้ไขพระปรมาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏให้ต่างกันทุกพระองค์ เป็นต้นว่าพระปรมาภิไธยของพระองค์เอง แต่งขึ้นต้นด้วยพระนามเดิม ว่าสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ สร้อยพระนามใช้ตามแบบโบราณเพื่อรักษาสวัสดิมงคลไว้บ้าง แต่งใหม่ตามสร้อยพระนามเดิมบ้าง ตามพระบารมีและคุณวิเศษในพระองค์บ้าง ลงนามแผ่นดินไว้ข้างท้ายว่า "พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ดังนี้ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบรมวงศาและเสนาบดี(๒) ปรึกษากัน คิดพระปรมาภิไธยที่จะจารึกในพระสุพรรณบัฏ ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือก ๔ พระนาม เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบสมุดซึ่งเขียนขึ้น

---

(๑) คำว่าพระนั่งเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า "ทับ" พระจอมเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า "มงกุฎ"

(๒) ได้ยินมาว่า ในเรื่องคิดพระนามครั้งนั้น กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นหัวหน้า นอกจากนั้นจะมีใครอีกบ้างไม่ทราบแน่ ทูลเกล้าฯ ถวาย

พระนามที่ ๑

สมเด็จพระปรมินทร[๑] มหาบุรุษย์ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศร กษัตริย์วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโต สุชาติสังสุทธเคราะหณีจักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูร สุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฎไพบูลย์ บุรพาดูลย์กฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางค ประณตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลย์ มหาบุรุษยรัตน ศึกษาพิพัฒนศิลปโกศล สุวิสุทธิวิมลศีลสมาจาร คัมภีรญาณประภาไพโรจน อเนกโกฏิสาธุคุณวิบูลสันดาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษวรรุตมศักดิสมญา พินิตประชานาถ เปรมกมลขัตติราชประยูร มุลสุขมาตยาภิรมย์ ปรมกฤษฎาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินนครวรุตเมกราชดิลกมหาปริวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทรอเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศโหตมบรมราชสมบัติ นพดลเศวตฉัตราดิฉัตรสิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิลิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฎศักดิอัครนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญยการ สกลไพศาล มหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชบพิตร อดิศรมหาจุฬาลงกรณ์เกศเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ

---

(๑) คำว่า "ปรมินทร์" นี้ ทราบว่าเป็นกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ ว่าควรจะใช้สลับรัชกาลกับคำ "ปรเมนทร" จึงใช้เป็นแบบต่อมา

พระนามที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อลังกรณศักดิสุทธิสมมติเทพยพงศ์ ฯลฯ (เหมือนสร้อยพระนามที่ ๑)

พระนามย่อที่ ๓

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อลังกรณศักดิสุทธิสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราช สังกาศ ปรมินทรธรรมิก มหาราชาธิราชบพิตร พระผ่านเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ

พระนามที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูร สุภาธิการวังสฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยวิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิสมญา พินิตประชานาถ เปรมกมลขัตติยราชประยูรมูลมุขราชดิลก มหาปริวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัตินพดลเศวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิลิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธาทิไตยรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิอัคร

นเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการสกลไพศาล มหาวัชฎาธิบดินทร ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว"

พระนามที่ ๕ นั้น ในสมุดที่พบมีบานแผนกจดไว้ว่า "ฉบับนี้ได้ถวายในพระบาทสมเด็จ ฯ ๆ โปรดว่า พระราชหฤทัยของท่านรักอย่างนี้ ดีแล้ว เพราะไม่เสียของเดิม(๑) ที่ฉบับก่อนนั้นท่านผู้หลักผู้ใหญ่จัดมา มิรู้จะติท่านได้ ก็เป็นอันตกลงใช้พระนามที่ ๕ ที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ (๒)

ผู้อ่านโดยสังเกตจะพึงเห็นได้ว่า พระนามทั้ง ๕ พระนามนั้นถ้อยคำเหมือนกันโดยมาก ผิดกันแต่บางแห่ง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเอาสร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งเป็นหลัก แก้แต่เฉพาะบางแห่งซึ่งมีเหตุเห็นสมควรจะต้องแก้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระนามที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ นั้น คงเป็นด้วยแต่งพลาดไป ๒ อย่าง คือที่ไม่ใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่า สมเด็จพระปรมินทรมหาจุพาลงกรณ์ เหมือนอย่างพระนามพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่า

---

(๑) ของเดิมนั้นหมายความว่า สร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏเดิมตั้งแต่บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร ตามแบบพระนามพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เอาสร้อยพระนามเดิมมาลงเหมือนกัน

(๒) ต่อมาเมื่อพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ แก้สร้อยพระนามบางแห่ง และลงท้ายพระนามว่า พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่นั้นมา

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น สร้อยพระนามเอาพระคุณของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผิดกับพระคุณของพระองค์มาใช้หลายแห่ง ได้ยินมาว่าโปรด ฯ ให้ส่งไปถวายสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์ เวลานั้นยังเป็นที่พระสาสนโสภณ ขอให้ตรวจแก้ไข ด้วยท่านเป็นผู้รู้ภาษามคธแตกฉาน และเป็นศิษย์ ทราบพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมั่นคง จึงแก้ถวายมาเป็นอย่างที่ ๕ ที่ตกลงนั้น

แก้ระเบียบการพิธี

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดกระบวนที่ทำพระราชพิธีสำหรับพระนครให้ต่างกัน ; เป็นพิธีสงฆ์บ้าง เป็นพิธีพราหมณ์บ้าง พระราชพิธีที่เคยทำเป็นพิธีพราหมณ์ล้วนมาแต่ก่อน ทรงเพิ่มพิธีสงฆ์เข้าด้วยเกือบจะทุกพิธี(๑) ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขด้วยเหตุอันเดียว คือโปรด ฯ ให้ย้ายที่พระสงฆ์ราชาคณะหมู่ใหญ่สวดมนต์ จากพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตกลงมาสวดมนต์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณด้วยเป็นที่ตั้งพระแท่นมณฑล และเป็นที่ทำพระราชพิธีราชาภิเษก และเมื่อก่อนจะสวดมนต์ ให้พระราชาคณะผู้จะชัดตำนาน ประกาศเทวดาโดยพิสดารด้วย แต่คงสวดสตปริตรและมีเลี่ยงพระทุกวันเหมือนแต่ก่อน การที่พระสงฆ์

---

(๑) เรื่องนี้มีพระบรมราชาธิบายพิสดารอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์

วัดราชสิทธิ์เคยสวดภาณวารในที่พระบรรทมนั้น เปลี่ยนเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกา ๕ รูปสวดสดปริตรในที่พระบรรทม แต่คงเสด็จประทับสดับพระปริตรในห้องที่พระบรรทมอย่างเดิม ส่วนการสวดภาณวารนั้นโปรดให้ตั้งระเบียบขึ้นใหม่คล้ายกับพิธีตรุษ คือจัดที่พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งเตียงสวดและตู้เทียนชัยในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกแห่งหนึ่ง นิมนต์พระราชาคณะสามัญเพิ่มอีกจำนวนหนึ่งมาสวดมนต์ ๓ วัน แล้วผลัดกันสวดภาณวารคราวละ ๕ รูป มีพระราชาคณะผู้ใหญ่นั่งปรก สวดตลอด ๓ วัน ๓ คืน

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ เสด็จเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศซึ่งทรงสร้างใหม่ โปรดให้ทำการพิธีคล้ายกับพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรในการบรมราชาภิเษก ทรงพระราชดำริว่า การสวดภาณวารอย่างแต่ก่อนไม่ครบ ๓ วันบริบูรณ์ เพราะจุดเทียนชัยและตั้งต้นสวดภาณวารต่อในวันที่ ๒ จึงทรงแก้ไขให้เพิ่มพิธีตั้งน้ำวงด้าย มีสวดมนต์เลยพระก่อนวันงานอีกวันหนึ่ง เพื่อให้ได้จุดเทียนชัย และเริ่มสวดภาณวารในเวลาเช้าวันที่ ๑ แห่งการพระราชพิธี พิธีตั้งน้ำวงด้ายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงมีขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อรัชกาลที่ ๕

อนึ่ง แต่ก่อนมาเมื่อราชาภิเษกแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังพระมหาปราสาท ถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ขอพระราชทานพร แต่เมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบรมศพเป็นสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบุพการีเสด็จออกประดิษฐานที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อราชาภิเษกแล้ว เสด็จไปถวายบังคม

พระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบุรพการีก่อน แล้วจึงเสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระมหาปราสาท ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบรมศพเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงไม่เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่คงเชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบุรพาการีเสด็จออกประดิษฐาน ณ พระมหาปราสาท อนุโลมตามแบบอย่างซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งไว้

แก้เศวตฉัตร

มีคติถือมาแต่โบราณว่า พระเศวตฉัตรนั้นจะลดลงจากที่ได้ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชกาล โดยปกติถ้าจะซ่อมแซม เช่นเปลี่ยนผ้าหุ้มใหม่ ต้องตั้งร่างร้านขึ้นไปทำบนนั้น ถ้าหากมีความจำเป็นต้องลด เช่นเวลาปฏิสังขรณ์พระราชมนเทียรเป็นต้น เมื่อกลับยกเศวตฉัตรขึ้นที่เดิม ก็ต้องทำเป็นการพิธี มีฤกษ์และสมโภช เพราะฉะนั้นจึงมีแต่งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างเดียว ซึ่งระเบียบการพิธีมีลดพระเศวตฉัตรลงซ่อมแซมและเปลี่ยนผ้าหุ้มใหม่ แล้วยกกลับขึ้นตั้งที่ในวันแรกตั้งการพิธีบรมราชาภิเษก แต่การที่ยกพระเศวตฉัตรจะทำเป็นการพิธีแทรกอีกส่วนหนึ่ง ดังเช่นประโคมดุริยดนตรีและยิงปืนมหาฤกษ์มหาชัยเมื่อเวลายกมาแต่เดิม หรือเป็นของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเพิ่มขึ้น ข้อนี้ยังไม่ทราบแน่ ได้ยินมาแต่ว่า แต่ก่อนใช้ตาดหุ้มพระเศวตฉัตร ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเศวตฉัตรต้องหุ้มด้วยผ้าขาวจึงจะตรงกับตำรา ที่ใช้ตาดหุ้มกลับทำให้เลวลง โปรดให้กลับใช้ผ้าขาวหุ้มอย่างเดิม สันนิษฐานว่าคงทรงพระราชดำริเมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔

๔. เปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ(๑)

พระที่นั่งอัฐทิศอันทำด้วยไม้มะเดื่อนั้น แต่ก่อนมาต่อเมื่อจะมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงสร้างขึ้นสำหรับใช้ชั่วคราว พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างจำหลักปิดทองเป็นของถาวร (สันนิษฐานว่า เมื่องานเฉลิมพระราชมนเทียรพระอภิเนาวนิเวศ) แล้วตั้งประจำที่ไว้ในพระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งอัฐทิศองค์นี้ จึงพึ่งใช้งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

สันนิษฐานต่อเนื่องไปอีกข้อหนึ่งถึงเรื่องพระที่นั่งภัทรบิฐ เดิมก็เห็นจะสร้างขึ้นใช้เฉพาะงานเหมือนอย่างพระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐองค์ที่ใช้ในปัจจุบันนี้ ทำด้วยถมเป็นรูปพระเก้าอี้ และมีคำกล่าวกันมาว่า เจ้าพระยานครศรีธรรมราชทำถวาย ก็การที่จะทำพระที่นั่งภัทรบิฐสำหรับราชาภิเษกถวายพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงราชาภิเษกเสร็จแล้ว ย่อมใช่วิสัยที่จะเป็นได้ พระราชอาสน์ทำด้วยถม ซึ่งเจ้าพระยานครได้ทำถวายมีปรากฏอีก ๒ องค์ คือ พระแท่นเศียรออกขุนนาง องค์หนึ่ง พระราชยาน องค์หนึ่ง จึงสันนิษฐานว่าพระที่นั่งภัทรบิฐถมนี้ เดิมเจ้าพระยานคร ฯ เห็นจะสร้างเป็นพระเก้าอี้สำหรับเสด็จประทับรับแขกเมือง ถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องกับพระราชอาสน์ ๒ องค์ซึ่งกล่าวมาก่อน โปรดให้บูรณะเป็นพระที่นั่งภัทรบิฐในคราวเดียวกับทรงสร้างพระที่นั่งอัฐทิศ จึงได้เป็นคู่กันมาจนทุกวันนี้

---

(๑) เรื่องเปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศ เป็นพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เครื่องแต่งพระแท่นมณฑล

เครื่องตั้งพระแท่นมณฑล เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ตั้งสิ่งใดบ้าง มีปรากฏในจดหมายเหตุ(๑) และมาปรากฏว่า มีสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อีกมาก(๒) บางสิ่งเพิ่มขึ้นเมื่องานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ บางสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นต่อภายหลังพึ่งจะได้ตั้งพระแท่นมณฑลงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก(๓) จึงควรจะกล่าวถึงเครื่องตั้งพระแท่นมณฑลด้วย แต่เพื่อความสะดวกแก่ผู้อ่าน จะพรรณนาเป็นหมวด ๆ และสิ่งซึ่งไม่มีอธิบายบอกเป็นอย่างอื่นนั้น เข้าใจว่าเป็นของเคยตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่รัชกาลที่ ๑ คือ

---

(๑) พรรณนาไว้ในโคลงลิลิตพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถวัลย์

(๒) ในรัชกาลภายหลัง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ มาก็เพิ่มขึ้นอีกทุกรัชกาล

(๓) ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งตรงว่าด้วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็พรรณนาสิ่งซึ่งตั้งพระแท่นมณฑลไว้โดยพิสดาร แต่สังเกตว่าสิ่งซึ่งเกิดในรัชกาลที่ ๔ ตอนหลังก็มีเช่นพระเต้าเทวบิฐเป็นต้น จึงนึกสงสัยว่า หรือท่านจะได้หมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ ไปใช้เป็นหลักโดยทราบจากสมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ว่าทำอย่างเดียวกับครั้งรัชกาลที่ ๕ ก็มิได้สังเกตไปถึงสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นต่อภายหลัง

หมวดพระเจ้า

๑. พระบรมสารีริกธาตุ (เมื่อรัชกาลที่ ๒ ทำที่ตั้งรับกรัณฑ์เป็นระย้า กินนร จึงเรียกกันว่า "พระธาตุระย้ากินนร" เดิมตั้งที่พระสงฆ์สวดมนต์พระที่นั่งจักพรรดิพิมานองค์ตะวันตก มาตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อรัชกาลที่ ๔ และต่อมาทรงสร้างพระสถูป ถมครอบนอกอีกชั้นหนึ่ง)

๒. พระพุทธบุษยรัตน์ ฯ (ได้มาจากเมืองจำปาศักดิ์เมื่อรัชกาลที่ ๒ แต่ยังตั้งพระแท่นมณฑลพิธีเมื่อรัชกาลที่ ๔)

๓. พระแก้วเรือนทอง (ในหนังสืออื่นเรียกว่าพระเรือนแก้วกมี เป็นพระหยกได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็นจะตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่ในรัชกาลนั้น)

๔. พระแก้วเขียงแสน (ได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ยังตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)

๕. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๑

๖. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๒

๗. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๓

๘. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๔ (ยังตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก[๑])

๙. พระชัยพิธี (พระทรงเครื่อง ยืน หล่อด้วยเงินหุ้มทองแต่ในรัชกาลที่ ๑)

๑๐. พระชัยหลังช้าง (ครั้งรัชกาลที่ ๑)

---

(๑) พระชัยประจำรัชกาลอื่นนอกจากรัชกาลที่ ๑ สร้างภายหลังงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพราะฉะนั้น ย่อมตั้งพระชัยประจำรัชกาลก่อน

๑๑. พระนิรันตราย (ทรงสร้างสวมพระทองคำของโบราณเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พึ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นทีแรก)

๑๒. คัมภีร์พระธรรม (คือพระไตรปิฎกย่อ สันนิษฐานว่า พึ่งตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อในรัชกาลที่ ๔)

หมวดพระราชสิริ

๑. พระสุพรรณบัฏ

๒. ดวงพระชันษา (จารึกพร้อมกับพระสุพรรณบัฏ)

๓. พระราชลัญจกร (แต่เดิมเรียกว่า "พระอุณาโลมทำแท่ง" คือทำแท่งครั้งประทับพระราชลัญจกรมหาอุณาโลม หมายความว่า พระราชโองการ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ โปรดให้ตั้งพระราชลัญจกรแทน)

หมวดเครื่องพระมุรธาภิเษก

๑. ครอบพระกรึ่ง (บางทีจะได้เคยตั้งแต่ครั้งราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔)

๒. พระมหาสังข์ษิณาวัฏ

๓. พระมหาสังข์ทอง

๔. พระมหาสังข์นาก (สร้างในรัชกาลไหนไม่แน่ แต่ไม่ปรากฏในหมายรับสั่งตลอดรัชกาลที่ ๓)

๕. พระมหาสังข์เงิน

๖. พระมหาสังข์ (รัชกาลที่ ๓)

๗. พระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่

๘. พระเต้าเบญจคัพย์รอง[๑] (รัชกาลที่ ๔)

---

(๑) บรรดาพระเต้าซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะใช้ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นทีแรก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ ทั้งนั้น

๙. พระเต้าเบญจคัพย์ห้าห้อง (รัชกาลที่ ๔)
๑๐. พระเต้าปทุมนิมิตทอง
๑๑. พระเต้าปทุมนิมิตนาก
๑๒. พระเต้าปทุมนิมิตเงิน
๑๓. พระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์
๑๔. พระเต้าห้ากษัตริย์ (รัชกาลที่ ๔)
๑๕. พระเต้าบัวหยกเขียว (รัชกาลที่ ๔)
๑๖. พระเต้าบัวแดง (รัชกาลที่ ๔)
๑๗. พระเต้าจารึกอักษร (รัชกาลที่ ๔)
๑๘. พระเต้าศิลายอดเกี้ยว[๑] (รัชกาลที่ ๔)
๑๙. พระเต้าบังกสี
๒๐. พระเต้าเทวบิฐ (รัชกาลที่ ๔)
๒๑ พระเต้าไกรลาส (รัชกาลที่ ๔)
๒๒. พระเต้านพเคราะห์ (รัชกาลที่ ๔)
๒๓. ครอบพระมุรธาภิเษก

หมวดเครื่องต้น

๑. พระมหามงกุฎ[๒]

---

(๑) ยอดแกะเป็นพระเกี้ยวยอด น่าสันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ท่านว่าตั้งพระแท่นมณฑลมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๔

(๒) เครื่องต้นแต่ ๑ ถึง ๕ กำหนดว่าเป็นเบญจราชกกุธภัณฑ์ แต่ในตำราราชาภิเษกไม่ตรงกันทุกตำรา ในปทุมชาดก ที่อ้างพระกรว่าผ้ารัตกัมพล

๒. พระแสงขรรค์ชัยศรี

๓. ธารพระกร

๔. วาลวิชนี (พัดผักมะขามก็เรียก)

๕. ฉลองพระบาท

๖. พระภูษารัตกัมพล

๗. พระมหาสังวาล

๘. พระนพ

๙. พระสังวาลพราหมณ์

๑๐. พระธำมรงค์

๑๑. พระมาลาเพชร (หนังสือบางฉบับเรียกว่าพระชฎาเพชร)

๑๒. พระแส้หางช้างเผือก (เห็นจะแรกตั้งในรัชกาลที่ ๔)

๑๓. พระแส้จามรี

หมวดเครื่องพิชัยสงคราม

๑. หีบเครื่องพระพิชัยสงคราม

๒. หีบเครื่องพระมนต์พิเศษ

๓. พระมาลาเบี่ยง

๔. ฉลองพระองค์เกราะเหล็ก

๕. ฉลองพระองค์เกราะนวม

๖. เครื่องทรงลงยันต์ราชะ ๗ สี

ที่วาลวิชนี ว่าพระเศวตฉัตร ในหนังสือมหาวงศ์ ที่ธารพระกร ว่าเศวตฉัตร ในหนังสืออภิธานทีบิกา ที่วาลวิชนีว่า จามร

หมวดพระแสง

๑. พระแสงดาบเชลย

๒. พระแสงจักร

๓. พระแสงตรีศูล

๔. พระแสงธนู

๕. พระแสงดาบเขน

๖. พระแสงหอกชัย

๗. พระแสงบืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง

๘. พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย[๑]

๙. พระแสงดาบคาบค่าย

๑๐. พระแสงดาบใจเพชร

๑๑. พระแสงเวียต[๒] (เมื่องานบรมราชภิเษกรัชกาลที่ ๒ ทรงในงานไม่ได้เข้าพิธี)

๑๒. พระแสงทวน

๑๓. พระแสงง้าว

๑๔. พระแสงบืนคาบศิลาเคยทรง (คือพระแสงบืนพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสำหรับพระหัตถ์ในการศึกสงครามมาแต่เดิม)

๑๕. พระแสงขอตีช้างล้ม

๑๖. พระแสงขอคร่ำด้ามไม้เท้า

---

(๑) แต่ ๑ ถึง ๘ เรียกพระแสงอัษฎาวุธ

(๒) ที่เรียกพระแสงเวียต เพราะพระเจ้าเวียตนาม (องค์เชียงสือ) ถวายในรัชกาลที่ ๑

๑๗. พระแสงชนักต้น

๑๘. พระแสงศร ๓ เล่ม (สร้างในรัชกาลที่ ๕ พึ่งตั้งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นที่แรกเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕)

หมวดเครื่องสูง

๑. พระเศวตฉัตร (คือพระเศวตฉัตรพระคชาธาร)

๒. พระเสมาธิบัติ์

๓. พระฉัตรชัย

๔. พระเกาวพ่าห์[๑]

๕. ธงชัยกระบี่ธุช

๖. ธงชัยครุฑพ่าห์

หมวดเครื่องราชูปโภค

๑. พานพระขันหมาก

๒. พระสุพรรณศรีบัวแฉก

---

(๑) พระเสมาธิบัติ์ พระฉัตรชัย พระเกาวพ่าห์ เรียกรวมกันว่า พระกรรภิรมย์ เป็นฉัตรแพรขาวลงยันต์เส้นทอง สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า "เดิมคงเป็นเครื่องหมายตัวแม่ทัพ คือ ทัพหน้า (วังหน้า) คัน ๑ ทัพหลวง (วังหลวง) คัน ๑ ทัพหลัง (วังหลัง) คัน ๑ ที่เอาขึ้นหลังช้างพระคชาธาร ก็คือฉัตรเครื่องหมายนั่นเอง ฉัตรพระคชาธารวังหน้า ๕ ชั้น วังหลวง ๗ ชั้น วังหลังไม่เคยเห็น อาจเป็น ๓ ชั้นก็ได้ เวลาใดเวลาหนึ่ง ไม่มีวังหน้าวังหลัง จึงรวมเอาฉัตร ๓ คันมาไว้วังหลวงหมด เลยหลงทำเป็น ๗ ชั้นเหมือนกันหมดทั้ง ๓ คัน

๓. พระเต้าพระสุธารส

๔. พระสุพรรณราช

เครื่องตั้งเคียงพระแท่นมณฑล

ตู้เทียนเท่าพระองค์คู่ ๑ เทียนพระมหามงคลคู่ ๑ (เข้าใจว่ามีขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔)

บื้นทองรางเกวียนขนาดย่อม ชื่อมหาฤกษ์ ๑ มหาชัย ๑ มหาจักร ๑ มหาปราบ ๑ บื้น ๔ กระบอกนี้หล่อเมื่อในรัชกาลที่ ๔ สำหรับยิงเป็นฤกษ์ในการพระราชพิธีบางอย่าง เช่นยกเสาตฉัตรและเริ่มยิงอาฏานาฯ พิธีตรุษเป็นต้น

อนึ่งที่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตรงกลางแขนยันต์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อออกมาแขวนยันต์พระอรหันต์ประจำทิศทั้ง ๘ ยันต์นี้ ก็เป็นของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริขึ้น

พรรณนาว่าด้วยแก้ระเบียบการพิธีแล้ว ที่นี้จะกล่าวถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ต่อไป การจารึกพระสุพรรณบัฏ ได้พบสำเนาหมายรับสั่ง อันเป็นแบบที่ใช้ในเวลาก่อนบรมราชาภิเษก จึงคัดสำเนามาลงไว้ให้เห็นแบบด้วย ดังนี้

"พระยาบำเรอภักดี รับสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กรมขุนพินิตประชานาถ (ซึ่งทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน)(๑) โปรดเกล้าฯ สั่ง

---

(๑) ความในวงมีในหมายรับสั่งรัชกาลก่อน แต่ในสำเนาหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ หามีไม่ จะเป็นด้วยเสมียนคัดตก หรือยกออกเสีย ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์.บื้นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ข้อนี้สงสัยอยู่

ว่า พระโหราธิบดี หลวงโลกทีป ขุนโชติพรหมมา ขุนเทพยากรณ์ โหร คำนวณพระฤกษ์พระราชพิธีบรมราชาภิเษกทูลเกล้า ฯ ถวาย" ต่อนี้จะคัดสำเนาฎีกาคำนวณของโหร ซึ่งมีฉบับปรากฏอยู่ลงไว้ด้วย เพื่อรักษามิให้สูญไปเสีย(๑)

"ข้าพระพุทธเจ้า พระโหราธิบดี เจ้ากรม ๑ ขุนโชติพรหมมา ปลัดกรม ๑ โหรหน้าหลวงโลกทีป(๒) เจ้ากรม ๑ ขุนเทพพยากรณ์ ปลัดกรม ๑ โหรหลัง โหรมีชื่อคำนวณพระฤกษ์มงคลมหาราชาภิเษกทูลเกล้า ฯ ถวาย"

"ศิริศยุภามัศดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสสังวัจฉร จตุสตาธฤก เอกาทศสังวัจฉร บัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉร กัตติกมาส ศุกรบักษเตรัศมีย ติถีพุทธวาร บริเฉทกาลอุกฤษฎ์ เวลาบ่ายแล้ว ๓๐ นาที พระลักษณาสถิตราศีมังกร เสวยพระฤกษ์บุรพสาพห ๒๐ เกาะนะวาง ๕ เกาะตรียางค์ ๗ พระจันทรสถิตราศีมีน เสวยพระฤกษ์บุพพภัทร ๒๕ พระอาทิตย์สถิตราศีตุลย พระอังคารสถิตราศีกรกฎ พระพุธสถิตราศีตุลย พระพฤหัสบดีสถิตราศีมีน พระศุกรสถิตราศีสิงห์ พระเสาร์สถิตราศีพิจิก พระราหูสถิตราศีกรกฎ เป็นพระมหาพิชัยมงคลอุดมฤกษ์ ขุนโชติพรหมมาได้จารึกดวงพระชันษา นายราชสารได้จารึกพระนามลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏทองคำเนื้อแปดเศษสอง ดวงพระชันษากว้าง ๑๐ นิ้ว ยาว ๑๐ นิ้ว หนัก ๒ ตำลึง ดวงพระนามกว้าง ๗ นิ้ว ยาว ๑๕ นิ้ว หนัก ๒ ตำลึง พระ

---

(๑) ฎีกาคำนวณนี้ ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ

(๒) พระโหราธิบดี ชื่อชุ่ม หลวงโลกทีป ชื่อเถื่อน ต่อมาได้เป็นพระยาโหราธิบดี

มหาราชครูจุณเจิมแล้ว พันด้วยไหมเบญจพรรณ บรรจุไว้ในพระกล่องทองคำ จำหลักลายกุดั่น แล้วเชิญลงไว้ในหีบถมยาดำตะทอง มีถุงเข้มขาบนอกตีตราประจำเล็บ เชิญขึ้นไว้บนพานทองสองชั้นสำรับใหญ่ ปิดคลุมบักเลื่อม ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน สมโภชเวียนเทียน มีบายศรีแก้ว ๑ บายศรีทอง ๑ บายศรีเงิน ๑ บายศรีตอง ๒ สำรับ ศีรษะสุกร ๒ ศีรษะ เครื่องกระยาบวชพร้อมสรรพด้วยแตรสังข์มโหรีปี่พาทย์กลองแขกฆ้องชัย พระมหาราชครูเบ่าพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระมหาสังข์อุตราวัฏ สมโภชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม"

ส่วนการจัดพระราชมนเทียรสถานสำหรับพระราชพิธีนั้น ที่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐแขวนยันต์พระเจ้า และทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๓๐ รูปสวดมนต์ ที่ชาลาระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทางตะวันออกปลูกมณฑปพระกระยาสนาน หุ้มผ้าขาวแต่งเครื่องทอง มีที่ขังน้ำสรงมุรธาภิเษกอยู่ข้างบน(๑) ในพระมณฑปตั้งถาดทองรองตั้งไม้มะเดื่อที่เสด็จประทับสรง

---

(๑) น้ำสรงราชาภิเษกตามประเพณีแต่ก่อน ใช้แม่น้ำทั้ง ๕ ในประเทศนี้ คือ แม่น้ำเพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าชัยแห่ง ๑ น้ำแม่น้ำราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงส์ แขวงจังหวัดสมุทรสงครามแห่ง ๑ แม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่บางแก้ว แขวงจังหวัดอ่างทองแห่ง ๑ น้ำแม่น้ำศักดิ์ ตักที่ท่าราบ แขวงจังหวัดสระบุรีแห่ง ๑ น้ำแม่น้ำบางปะกง ตักที่ตำบลบึงพระอาจารย์ แขวงจังหวัดนครนายกแห่ง ๑ นอกจากแม่น้ำทั้ง ๕ ยังน้ำสระเกศ สระแก้ว สระคงคา

พระยาสนาน และรอบพระมณฑปปักเครื่องสูงหุ้มผ้าขาวเครื่องทอง ต่อออกมา ตั้งราชวัติฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงินรายเป็นระยะอีกชั้นหนึ่ง ที่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย จัดเป็นที่พระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งตู้เทียนชัยและเตียงพระสวดทางด้านเหนือทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕๐ รูป ทางด้านตะวันออก(๑) และตั้งเครื่องสูงรายรอบ ในท้องพระโรงบนพระที่นั่งดุสิดารมย์จัดเป็นที่พระสงฆ์ไทยกับมอญพระราชาคณะ ๒ พระครูปริตร ๗ รวม ๑๐ รูป สวดทำน้ำพระพุทธมนต์ ส่วนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น จัดสำหรับพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร ที่ในพระที่นั่งองค์ตะวันตกตั้งเครื่องนมัสการพระชัยเนาวโลหะ(๒) และตั้งเครื่องพิธี คือบาตรน้ำ บาตรทราย พระมหามงคล และ

สระยมนา ทั้ง ๔ ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาด้วย ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งพระสงฆ์เป็นพระครูพระปริตรไทย ๔ รูป มอญ ๔ รูป สำหรับสวดทำน้ำพระพุทธมนต์ในพิธีซึ่งมีสรงมุรธาภิเษก จึงมีน้ำพระพุทธมนต์เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ครั้งถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเสด็จไปอินเดียในปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงแสวงหาน้ำปัญจมหานทีตามตำราพราหมณ์ คือ น้ำแม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำมหิ แม่น้ำอจิรวตี และแม่น้ำสรภูได้มาน้ำสรงมุรธาภิเษกจึงเพิ่มน้ำปัญจมหานทีอีกอย่างหนึ่ง ตั้งแต่บรมราชาภิเษกเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นต้นมา

(๑) ในสำเนาหมายกะการพระราชพิธีว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๕๐ รูป ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๓๐ รูป เห็นว่าจะเขียนผิด ที่ถูกกลับกัน ครั้งหลัง ๆ มาก็เป็นเช่นนั้น

(๒) พระชัยเนาวโลหะ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

พานทองรองถุงข้าวเปลือก ถั่ว งา ศิลาบด และผลพักเขียว สิ่งของเครื่องพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร ทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕ รูป เจริญพระพุทธมนต์บนพระแท่นที่บรรทม(๑) และราชอาสน์สำหรับเสด็จประทับทรงสดับพระพุทธมนต์ ที่ภายนอกพระราชมนเทียรสถานปลูกโรงพิธีพราหมณ์ และตั้งพนมบัตรพลีที่โหรบูชาเทวดาที่หน้าพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ และตั้งราชวัติ บักฉัตร เบญจรงค์รายรอบพระราชมนเทียรและรายทางออกไปจดถึงประตูวิเศษไชยศรี แล้วล่ามสายสิญจน์ตลอดทุกสถานพระราชมนเทียรที่ทำการพิธี ไปจนองค์พระแก้วมรกตในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม(๒)

ถึงวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๗ พฤศจิกายนเป็นวันเริ่มงาน พราหมณ์เข้าพิธี พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งน้ำวงด้าย เวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระภูษาเขียนทองสีขาว ฉลองพระองค์เยียรบับขาว คาดสายรัดพระองค์เพชร เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระที่นั่ง

---

(๑) พระแท่นที่บรรทมตั้งในห้องอันเดียวกันทุกรัชกาล เป็นแต่เปลี่ยนที่ตั้งข้างเหนือรัชกาลหนึ่ง ตั้งข้างใต้รัชกาลหนึ่งสลับกัน

(๒) เมื่อรัชกาลก่อน ๆ ทำพระราชพิธีใหญ่ เคยเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งเป็นประธานบนพระแท่นมณฑล ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า พระแก้วมรกตเป็นของหนักเชิญไปมาเป็นการเสี่ยงภัย จึงโปรดให้โยงสายสิญจน์จากพระแท่นมณฑลไปถึงองค์พระแก้วมรกต และโปรดฯ ให้ตั้งพระพุทธบุษยรัตน์เป็นประธานบนพระแท่นมณฑลแทนพระแก้วมรกต

อมรินทรวินิจฉัย[๑] แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบรมวงศานุวงศ์ทรงผ้าเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ คาดสมรส ข้าราชการที่มีตำแหน่งเฝ้าข้างในแต่งตัวนุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อเยียรบับเข้มขาบและอัตลัดตามบรรดาศักดิ์ คาดเสื้อครุยเข้าเฝ้า ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการทรงศีล แล้วพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๓๐ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์เป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ[๒] ในเวลาพระสงฆ์สวดมนต์นั้น ทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการะที่พระสยามเทวาธิราช ที่พระที่นั่งอัฐทิศ และพระที่นั่งภัทรบิฐทั้ง ๓ แห่ง

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้า พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พระครูฐานานุกรมเปรียญ รวม ๗๕ รูป กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์เป็นประธาน พร้อมกันณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงศีลแล้ว ครั้นได้เวลาพระฤกษ์ ทรงถวายเทียนชนวนแก่

---

(๑) ได้ยินมาว่าเมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปสัมพุทธพรรณีซึ่งทรงสร้างขึ้นแต่ยังทรงผนวชมาตั้งบนพระที่นั่งบุษบกมาลาและพระขัดพิธีเป็นพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องทอง ซึ่งเคยตั้งที่ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก กับพระบรมธาตุระย้ากินนรนั้น ก็ดูเหมือนจะย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ เพราะไม่ปรากฏว่าตั้งในพระแท่นมณฑล เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ก็คงตั้งอย่างเดียวกันทั้ง ๒ องค์

(๒) ในสมัยนั้นยังใช้ธรรมเนียมหมอบคลานในที่เฝ้า และมิได้สวมถุงน่องรองเท้า อีกอย่างหนึ่ง ยังโกนศีรษะอยู่ทั้วกัน ด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ทรงจุดเทียนชัย ขณะนั้นพระสงฆ์สวดคาถาสำหรับการจุดเทียนชัย เจ้าพนักงานประโคมดุริยดนตรีและยิงปืนฤกษ์ ยกพระเศวตฉัตร ๙ ชั้นในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และที่ในห้องพระมหามนเทียร ที่พระบรรทมและพระเศวตฉัตร ๗ ชั้นที่พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐ ชั้นที่ชั้น ๕ องค์ แล้วทรงพระราชอุทิศเครื่องพลีกรรมให้เจ้าพนักงานเชิญไปบวงสรวงเทวดา ณ เทวสถานที่ต่าง ๆ ๑๕ แห่ง คือ

๑. พระนเรศวร(๑) ณ หอโรงแสงใน เจ้าพนักงานพระภูษามาลาเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๒. เทวดารักษาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๓. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

---

(๑) รูปพระนเรศวรที่โรงแสงเคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อแต่งหนังสือนี้ หอพระนเรศวรและโรงแสงในรื้อเสียนานแล้ว รูปพระนเรศวรที่กล่าวถึงก็ไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน มักชี้เอารูปหุ่นที่มีอยู่ในห้องภูษามาลาสำหรับปรับเครื่องต้น ว่าเป็นพระรูปพระนเรศวร ข้าพเจ้าเคยคิดสงสัยว่า รูปพระนเรศวรก็ดี พระรูปพระรามาธิบดีอู่ทองซึ่งเรียกกันว่าพระเทพบิดรก็ดี จะทำอย่างพระรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปราสาทพระเทพบิดรทุกวันนี้หรือว่าอย่างไร ครั้นไปพิเคราะห์ดูที่นครวัด นครธม เห็นรูปพระมหากษัตริย์โบราณที่ทำไว้บูชา หาทำเป็นรูปมนุษย์ไม่ ทำแต่เป็นรูปพระอิศวรหรืออมิฉะนั้นก็พระนารายณ์ จึงสันนิษฐานว่าพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองเห็นจะเป็นรูปพระนารายณ์ (เมื่อรัชกาลที่ ๑ จึงให้หล่อแปลงเป็นพระพุทธรูป) และพระรูปสมเด็จพระนเรศวร เห็นจะเป็นรูปพระอิศวร

๔. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอนันตสมาคม

๕. เทพารักษ์ ณ หอแก้ว (พระภูมิ) ในพระบรมมหาราชวัง

๖. เทพารักษ์หลักเมือง

๗. เทพารักษ์ที่ตักดิน

๖ แห่งนี้ โหรเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๘. พระเสื้อเมือง(๑)

๙. พระทรงเมือง

๑๐. พระกาฬชัยศรี

๑๑. เจ้าเจตคุก(๒)

๕ แห่งนี้ กรมเมืองเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๑๒. เทพารักษ์ที่หอเชือกกรมช้าง กรมช้างเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๑๓. พระอิศวร ณ เทวสถาน

---

(๑) พระเสื้อเมือง ชาวมณฑลทางตะวันออก เช่นมณฑลอุบลเป็นต้น เขาเรียกว่า "เซื้อเมือง" คือ "เชื้อเมือง" หมายความว่าต้นวงศ์ของผู้ปกครองเมือง

(๒) สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า พระกาฬชัยศรีนั้น จะมาแต่อุมาบางหนึ่ง ซึ่งพวกฮินดูมักทำรูปไว้บูชา เรียกว่า "กาลี" และเจ้าเจตคุกนั้น เห็นจะหมายความว่า เจตรคุปต์ อันเป็นเสนาของยมราชตนหนึ่ง ซึ่งเป็นพนักงานอยู่ในโลก สำหรับจดบัญชีคนทำดีและคนทำชั่ว

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉายเมื่อแรกบรมราชาภิเษก ทรงสายสะพายและดาราออสเตรีย กับดารานพรัตน์และดาราช้างเผือกพิเศษ ครั้งรัชกาลที่ ๔

๑๔. พระนารายณ์ ณ เทวสถาน

๑๕. พระพิฆเณศวร ณ เทวสถาน

๓ แห่งนี้ พระมหาราชครูพิธีเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

ครั้นจุดเทียนชัยและยกพระเสวตฉัตรแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนผ้าไตรและย่ามแก่พระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป แล้วพระสงฆ์ราชาคณะซึ่งจะสวดมนต์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๓๐ รูป กับพระสงฆ์ราชาคณะธรรมยุติกาที่จะสวดมนต์ในที่พระบรรทม ๕ รูป รวมพระสงฆ์ ๓๕ รูปเข้าไปฉันในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์อีก ๕๐ รูปอยู่ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามา ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ถวายพรพระแล้ว ทรงประเคนภัตตาหาร เลี้ยงพระทั้งที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระแล้ว เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องบูชาพระธรรมที่เตียงสวด พระราชาคณะเริ่มสวดภาณวารที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทั้งกลางวันกลางคืน ต่อไปตลอด ๓ วัน

เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งเต็มยศอย่างกล่าวมาแล้ว เข้าไปพร้อมกันอยู่ตามตำแหน่ง พระสงฆ์รวม ๕๐ รูป นั่งที่สวดมนต์ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอย่างวันก่อน เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระแล้ว เสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์เป็นประธาน เข้าไปยังที่สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ และทรงจุดเทียนเครื่องบูชาพระที่พระแท่นมณฑล และทรงสมาทานศีล แล้วทรงจุดธูปเทียนบูชาเทวดา ขณะนั้นพระราชาคณะขัดตำนาน จึงประกาศเทวดาดังนี้

"สรชฺชํ สเสนํ สพนฺธุ นรินฺทา ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตูติ ผริตฺวาน เมตฺตา สเมตฺตา ภทนฺตา อวิกฺขิตฺตวิตฺตา ปริตฺตา ภณนฺตุ ฯ

ภทนฺตา ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าจงสำรวมจิตอย่าให้พุ้งซ่าน จงกอปรด้วยเมตตาจิต แผ่เมตตาพรหมวิหารไปในราชสกุล แล้วจึงสำแดงซึ่งปริตรด้วยอธิษฐานจิต ว่าปริตตานุภาโว อันว่าอานุภาพปริตรนี้ จงคุ้มครองป้องกันรักษาสมเด็จบรมกษัตริย์ กับทั้งไอศูริยราชสมบัติ และพระบรมราชวงศานุวงศ์ และเสนาพฤฒามาตย์ ให้ปราศจากสรรพภยันตราย เจริญสุขสิริสวัสดิ์ เป็นนิพัทธกาลนิรันดร เทอญ ฯ

สมนฺตา จกฺกวาเฬสุ อตฺราคจฺฉนฺตุ เทวตา
สทฺธมฺมํ มุนิราชสฺส สุณนฺตุ สคฺคโมกฺขทํ ฯ
สคฺเค กาเม จ รูเป กิริสิขรตเฏ จนฺตลิกฺเข วิมาเน
ทีเป รฏฺเฐ จ คาเม ตรุวนคหเณ เคหวตฺถุมฺหิ เขตฺเต
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลถลวิสเม ยกฺขคนฺธพฺพนาคา
ติฏฺฐนฺตา สนฺติเก ยํ มุนิวรวจนํ สาธโว เม สุณนฺตุ ฯ

ธมฺมสวนกาโล อยมฺภทนฺตา
ธมฺมสวนกาโล อยมฺภทนฺตา
ธมฺมสวนกาโล อยมฺภทนฺตา ฯ

โภนฺโต เทวสังฆา ดูกรหมู่อมร เทพนิกรและยักขกุมภัณฑ์ คันธัพพทานพนาค มีอาทิ คือ ท้าวธตรฐราช และท้าววิรุพหก และท้าววิรูปักษ์ และท้าวกุเวรราช กับทั้งสมเด็จท้าววัชรินทร เทพโกสีย์ ผู้มีมหิทธิอำนาจอันมีทิพยโสต ทิพยจักษุอันประเสริฐ ซึ่งบังเกิดประดิษฐานอยู่ในทิพยพิมาน

มาศ และเทพยภูมิพฤกษอากาศฉกามาวจร โสพสพรหมพิภพ อีกองค์มหิศรวิษณุนพเคราะห์เทพยดาเทวาทศราศีสถิต กับทั้งเทพยสัปตาพิสนักษัตรดาราและเทพท้าวอันอภิบาลบำรุงรักษาพระมหานครบวรราชวัง พระที่นั่งเศวตฉัตรมณฑิรรัตนปราสาท จงมาสโมสรสันนิบาตในพระราชนิเวศมหาสถานสมาทานบัญจางคิกศีลสดับรับรสพระสัทธรรมพุทโธวาทสัมโมทนียกถา แล้วจงปรีดารับราชพลีทั้งสองประการ คืออามิสพลีกับธรรมพลีที่ทรงตกแต่งเครื่องมโหพารสักการพิธี มีต้นว่าธูปเทียนสุคนธบุปผาอันทรงบูชาพระรัตนตรัย ในการพระบรมราชาภิเษก ทรงพระราชูทิศแผ่ผลพระราชกุศลไปนั้น อีกอเนกสิ่งสรรพบูชาสักการอุฬาร อันมีในพระมหาวิหารนานาพุทธสังวาส มีพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น กับทั้งพระราชอานิสงส์ผลที่ทรงถวายจตุปัจจัยมหาทานบริชารวิธี มีไตรจีวรเป็นอาทิแก่พระสงฆ์ และทรงพระราชทานประณีตโภชาหารเลี้ยงราชบรรษัททั้งหลายในมหาราชาภิเษกสมาคมนั้น เทพยเจ้าทั้งปวงจงสโมสรเปรมปรีดิ์ปราโมทย์ รับอนุโมทนาในทานมัยบุญกิริยากุศลสุจริต แล้วจงมีกมลจิตพิจารณาในพระอนิจจตาทิไตรลักษณญาณ ด้วยสมเด็จพระบรมนราธิบาลอันเป็นปฐมกษัตริย์ ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ ได้เสวยสวรรยาธิปัตถัยราชสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ถึงสี่พระองค์แล้วล่วงมา ก็มิได้พานพ้องต้องบีฑาจุบันพยาธิทุกขภัยพยาธิ เป็นต้นว่าบังเกิดจตุโรคาพาธอันมีแก่หมู่มนุษย์ทั้งหลายและนานาเนกพิบัติอุปัทวภยันตรายทั้งปวง ล่วงพระชนมชีพโดยอายุไขยทิวงคต ควรแก่กำหนดโดยปกติธรรมดา จะได้ถึงแก่การมรณภาพด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งนั้นหามิได้ ก็เห็นแท้ว่าด้วยอานุภาพแห่งเทพไททั้งปวงช่วยอภิบาลบริรักษ์ ทั้งหมู่อริราชปรปักษ์ก็มิได้มาย่ำยีกระทั่งถึงพระราชธานีอันเป็นอุดมสถาน กาล

บัดนี้สมณพราหมณาจารย์และพระราชวงศาคณาภิมุขมาตย์มนตรีมีสัมโมทนจิตมิได้คิดเภทนาการอันร้าวรานจากกัน กอปรด้วยสโมสรสมานฉันท์ชื่นชมประชุมเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ เบื้องเอกอัครอดุลยขัตติยสุขุมาลยบดินทร์ อสัมภินอุภโตสุชาติขึ้นเสวยมไหสุริย่าราชสมบัติ ดำรงเศวตบรมราชาฉัตรผลัดแผ่นดินใหม่ จะได้ถวายพระนามกรประกาศว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณีจักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูล สุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฎวิบูลย์บุรพาดูลยกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการังสกฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์มหาชโนตมางคประณต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติ คุณอดุลยวิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิ์สมญา พินิตประชานาถ เปรมกมลขัตติยราชประยูรมูลมุขมาตยาภิรมย์ บรมกฤษฎาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุตเมกราชดิลก มหาปริวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทรอเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพดลเศวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิลิต สรรพทศทิศวิชิตชัยสกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อัครนเรศราธิบดีเมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการสกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ปรมินทรมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จถวัลยราชพระราชวังกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา

มหาดิลกภพ นพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ฯ เทพยเจ้าทั้งหลายจงพร้อมกันบริบาลถวายพระพรอำนวยชัย ให้เจริญพระราชสิริสวัสดิวัฒนา จงไพบูลย์พระราชกฤษฎาภิเรกยศ ปรากฏแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศ ทุกขอบเขตขัณฑสีมาระอาพระเดช ปราศจากสรรพภยาเภทพยาธิทุกข์ จงเสวยไอสุริยสุขฑีฆายุสมสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์ยืนโยคนฤโศกนิรันตราย กับทั้งพระบรมราชวงศาเสนาพฤฒามาตย์ราชบรรพลัชทั้งหลายและสมณพราหมณาประชากรในกรุงเทพมหานครอมรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาทั่วทุกคามนิคมชนบทสีมาประเทศราชธานี บุรีรอบขอบขัณฑ์ปัจจันตนคราบรรดาเป็นเมืองขึ้นออก แก่พระมหานครนี้ ทั้งเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงทั่วขอบเขตประเทศรัฐสีมา ขออานุภาพเทพยดามเหศวรศักดิ์ทั้งหลาย และเทพอันบริบาลรักษาพระมหานครราชธานีนี้ มีต้นว่า พระกาพย์ศรีและพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองเทพารักษ์หลักพระนคร จงบันดาลให้บรรดานรราชดัสกรทั้งหลาย ฝ่ายสัมมาทิฐิและมิจฉาทิฐิ ในนานาประเทศที่มีเดชอำนาจ เร่งครั่นคร้ามขามขยาดยำเยง เกรงพระราชกฤษฎาธิการให้สยดสยอนหย่อนกำลังหาญ ระทดท้อต่อบุญญานุภาพบารมี อย่าได้ก่อกิจอมิตรไพรีมารันทำประทุษร้าย จงบันดาลให้พระบรมวงศาเสนามิตย์พิริยโยธาทั้งหลายที่มีจิตย่อท้อต่อถวงค์ ให้มีมนัสทรนงองอาจสุภาพเหี้ยมหาญในการยุทธสงคราม มิได้เข็ดขามคิดย่อท้อต่อปัจจามิตรภัย อาจสามารถจะปราบปรปักษ์ประลัยลาญชีพพินาศ ให้ปราชัยปลาตคืนนครตน ยังหมู่นิกรประชาชนให้พ้นบ่วงนึกอำนาจ อีกมนุษย์ภยันตรายจงบำราศสรรพอุปัทวโรคทุกขาตูร ให้ระงับดับสูญเสื่อมสิ้นทุกประการ มีกมลเบิกบานปรีดิ์เปรมเกษมสุขทั่วทุกเนกมนุษย์นิกรประชาคณาสัตว์จตุบททวิบาท จงสมบูรณ์พูลสวัสดิ์

บำราศพิบัติวัฒนา ทั้งวัสโสถกธาราให้ตกต้องตามฤดูกาล เป็นอุปการะแก่สรรพธัญญาหารพืชผลพฤกษาลดาชาติ ให้บริบูรณ์ทั่วประเทศราชพาราคามนิคมชนบท กำหนดในบริเวณจังหวัด พระราชอาณาจักรประวัติมณฑลสกลเขตขัณฑ์บัจจันตพิสัยสีมา โดยในประกาศอันอาตมพรรณนามาฉะนี้(๑)

ประกาศเทวดาจบแล้ว พระมหาราชครูพราหมณ์ถวายน้ำสังข์ ใบมะตูมทรงทัดแล้ว ถวายใบสมิทธทรงบัดพระเคราะห์คือใบมะม่วง (เป็นเครื่องหมายว่าบัดภยันตราย) ๒๕ ใบ ใบทอง (เป็นเครื่องหมายว่าบัดอุบัทวันอันตราย) ๓๒ ใบ ใบตะขบ (เป็นเครื่องหมายว่าบัดโรคันตราย) ๙๖ ใบ ทรงรับมากวาดพระองค์ แล้วส่งแก่พระราชครูเอาไปบูชาชุบ โหมเพลิงบ้องกันอันตรายทั้งปวงตามพิธีพราหมณ์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระมหามนเทียรประทับทรงพระมหามงคลสดับพระปริตรในห้องที่พระบรรทมพระสงฆ์เจริญสดปริตรทั้ง ๓ แห่งพิธีเวลาเย็นมีเหมือนกัน ดังกล่าวนั้นทั้งวันแรม ๙ ค่ำแรม ๑๐ ค่ำแรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าแรม ๑๐ ค่ำแรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จทรงประเคนเลี้ยงพระเหมือนกับที่กล่าวมาแล้วในวันแรม ๙ ค่ำนั้น

ถึงวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน เป็นวันพระราชพิธีบรมราชาภิเษก(๒) เวลาใกล้รุ่ง ทรงพระภูษาขาวเขียนทอง

---

(๑) พระราชาคณะผู้ประกาศเทวดาโดยปกติเป็นหน้าที่พระพิมลธรรม แต่เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกคราวนี้มีโรง สัมฤทธิศกนี้ พระพิมลธรรม (ยิ้ม) วัดพระเชตุพนแก่ชรา ไม่สามารถประกาศได้ จึงสันนิษฐานว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา แต่ยังเป็นพระอโนมสิริมุนี เป็นผู้ประกาศ ด้วยเป็นผู้ประกาศพิธีตรุษมาแต่รัชกาลที่ ๔

(๒) ความแต่นี้เขียนตามจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ

ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง รัดพระองค์ประดับเพชรเหมือนอย่างวันทรงพิ้ง สวด เสด็จเข้าไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดเทียนนมัสการแล้ว ครั้นเวลารุ่งแล้วกับ ๕๔ นาที พระลัคนาสถิตราศีพิจิก เกาะนวางค์ ๕ เกาะตรียางค์ ๓ เสวยอนุราช ๑๗ พระอาทิตย์สถิตราศีตุลย์ พระจันทร์สถิตราศีกันย์ เสวยฤกษ์หัตถ ๑๓ พระอังคารสถิตราศีกรกฎ พระพุทธสถิตราศีตุลย์ พระพฤหัสบดีสถิตย์ราศีมิน พระศุกรสถิตราศีกันย์ พระเสาร์สถิตราศีพิจิก พระราหูสถิตราศีกรกฎ บริบูรณ์ด้วยนักษัตรฤกษ์เป็นมหาชัยมงคลบรมราชาภิเษก ต้องอย่างขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อนพระโหราธิบดีพระมหาราชครูทูลอัญเชิญเสด็จสู่ที่สรง จึงเสด็จไปยังมุขกระสันหอพระสุราลัยพิมาน เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลาถวาย พระภูษาถอดแล้วพระเมธาธิบดีเชิญพระชัย หลวงอัฏยาเชิญพระพิฆเณศวร์ พระมหาราชครู พระครูอัษฎาจารย์โปรยข้าวตอก หลวงราชมุนี หลวงศิวาจารย์เป่าสังข์ทักษิณาวัฏนำเสด็จไปสู่มณฑปพระกระยาสนาน เสด็จสถิตเหนืออุทุมพรราชอาสน์ ผันพระพักตร์สู่ทิศพายัพ จึงพระราชโกษาถวายเครื่องพระกระยาสนาน หลวงราชวงศาไขสหัสธารา ในขณะนั้นชาวประโคมสังข์แตรและเครื่องดุริยดนตรีก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน และกรมกองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบด้วย เมื่อสรงสหัสธาราแล้ว จึงกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ถวายน้ำมนต์ด้วยครอบพระกริ่ง กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรถวายพระเต้าปทุมนิมิตทอง ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทถวายพระเต้าปทุมนิมิตนาก ๑ กรมขุนวรจักรธรานุภาพถวายพระเต้าปทุมนิมิตเงิน ๑ สมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถวาย

พระเต้าองค์ ๑[๑] ต่อนั้นพระบรมวงศ์ฝ่ายใน[๒] คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าปุกในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเจริญพระชันษายิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้บำรุงเลี้ยงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาถวายพระเต้าน้ำมนต์ด้วย ๒ พระองค์ แล้วพระมหาราชครูพิธีถวายพระเต้าเบญจคัพย์ พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระครูอัษฎาจารย์ถวายพระมหาสังข์ทอง หลวงอัฏยาถวายพระมหาสังข์เงิน หลวงราชมุนีถวายพระมหาสังข์นาก หลวงศิวาจารย์ถวายพระมหาสังข์งา หลวงเทพาจารย์ถวายพระครอบทรงรับน้ำด้วยพระหัตถ์ ขุนรักษนารายณ์ ขุนราชธาดาเป่าสังข์ทักษิณาวัฏ ๒ องค์ ขุนหมื่นพราหมณ์เป่าสังข์อุตราวัฏ และไกวบัณเฑาะว์ตลอดเวลาประโคม

ครั้นสรงเสร็จแล้ว พระราชโกษาถวายพระภูษาทรงผลัดเสด็จขึ้นทรงเครื่อง ณ มุขกระสันหอพระสุราลัยพิมาน ทรงพระภูษาเขียนทองพื้นสีเขียว ทรงฉลองพระองค์เยียรบับ แล้วทรงสวมฉลองพระองค์ครุยกรองทอง เสด็จมาสถิตเหนืออัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ผันพระ

---

(๑) ในจดหมายเหตุที่ได้มา ว่ากรมหมื่นบวรรังษีฯ ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ เห็นว่าจดผิด ท่านเคยถวายน้ำมนต์ครอบพระกิ่งเป็นนิจมาจนตลอดพระชนมายุและรดถวายที่พระชนอง ส่วนเจ้านายที่ถวายพระเต้าปทุมนิมิต และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถวายพระเต้าอีกองค์หนึ่ง นั้นเป็นแต่ส่งพระเต้าถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดเอง

(๒) ในจดหมายเหตุของฝรั่งที่ได้รับอนุญาตเข้าไปดู ว่ามีเจ้านายผู้หญิงถวายน้ำด้วย ๒ พระองค์

พักตร์ไปทิศพายัพเป็นปฐม จึงราชบัณฑิตถวายน้ำพระพุทธมนต์ พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏน้ำกลศ ทรงรับมาสรงพระพักตร์ แล้วเสวยหน่อยหนึ่ง แล้วผันพระองค์ไปตามลำดับทิศโดยทักษิณาวัฏ ทรงรับน้ำพระพุทธมนต์น้ำสังข์ทั้ง ๗ ทิศ แล้วพระมหาราชครูประคองพระองค์เชิญเสด็จโดยทางลาดพระบาทมาขึ้นพระที่นั่งภัทรบิฐ มีพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น เสด็จนั่งเหนือแผ่นทองซึ่งเขียนรูปราชสีห์ ผันพระพักตร์สู่บูรพา พระมหาราชครูว่ายเวทสรรเสริญไกลาสแล้ว ถวายพระสังวาลพราหมณ์ ๓ เส้นและพระสุพรรณบัฏ เบญจราชกกุธภัณฑ์ แล้วถวายพระแสงอัษฎาวุธ และเครื่องราชูปโภค ทรงรับพระสังวาลและพระมหามงกุฎมาสอดทรง พระแสงขรรค์วางเบื้องขวา ธารพระกรวางเบื้องซ้าย เครื่องนอกนั้นทรงรับแล้วส่งพระราชทานพระราชโกษารับต่อพระหัตถ์ส่งให้เจ้าพนักงาน แต่ฉลองพระบาทพระมหาราชครูรับมาสอดทรงถวาย แล้วว่ายเวทถวายพระพรชัย แล้วพระมหาราชครูพิธี(๑) กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม สิริราชสมบัติอันพระมหาพระกษัตริย์จะครอบครองมิได้ ข้าพระพุทธเจ้ากับเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ เป็นที่พึ่งแก่สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสืบไป ขอเดชะ"

หลวงอัฏยา (หัวหน้าพราหมณ์พฤฒิบาท ว่าที่พระหมอเถ้า)(๑) กราบบังคมทูลว่า "ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายพระมหาเศวตฉัตรเป็นที่เฉลิมสิริ

---

(๑) พระมหาราชครูพิธี ชื่อพุ่ม เป็นต้นสกุล คุรุกุล หลวงอัฏยา ชื่ออ่อน ต่อมาได้เป็นที่พระศิริชัยบดี

ราชสมบัติสำหรับบรมกษัตราธิราชเจ้าสืบมา แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขอเดชะ"

จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่พระมหาราชครูว่า "พรรณพฤกษชลธี และสิ่งของในแผ่นดินทั่วอาณาเขตพระนครซึ่งหาผู้หวงแหนมิได้นั้น ตามแต่สมณพราหมณาจารย์จากราษฎรจะปรารถนาเถิด" พระมหาราชครูรับพระราชโองการเบื้นปฐมว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ" แล้วทรงโปรยดอกพิกุลทองพิกุลเงินพระราชทานพวกพราหมณ์ และทรงหลั่งน้ำทักษิโณทกทรงอธิษฐาน ขณะนั้นพราหมณ์เป่าสังข์ ไกวบัณเฑาะว์ และชาวประโคมก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน อนึ่ง ในตอนเช้าวันนั้น พระสงฆ์ทำพิธีดับเทียนชัยที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วพระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป ขึ้นไปพร้อมกันอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก สวดชัยปริตรถวายเมื่อเวลาสรงแล้วเจ้าพนักงานถวายภัตตาหาร ครั้นเมื่อเสร็จพิธีราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปลื้องพระมหามงกุฎ และฉลองพระองค์ครุยแล้วเสด็จขึ้นไปยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทรงถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ กรมหมื่นบวรวรังษีสุริยพันธ์ถวายอติเรกเบื้นปฐม(๑) พระสงฆ์ราชาคณะสวดสรรพ

---

(๑) ประเพณีถวายอติเรก สังเกตในโคลงลิลิตพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าแต่ก่อนมา ถวายอติเรกตั้งแต่วันแรกตั้งพิธี พึ่งมาเปลี่ยนประเพณีการถวายอติเรกเมื่อรัชกาลที่ ๔ ในชั้นหลังมานี้มิได้ถวายอติเรก จนบรมราชาภิเษกแล้ว แต่อติเรกที่ถวายครั้งแรกนั้นถวายเป็นพิเศษ คือพระมหาสังฆปรินายกผู้ถวายอติเรก ถวายพระพรด้วยภาษามคธนำก่อน แล้วจึงอติเรกต่อ

มงคล แล้วถวายพระพรลา จึงพระราชครูพิธีกับพระหมอเถ้าขึ้นไปบนพระมหามนเทียร ประพรมน้ำกลศน้ำสังข์รอบพระมหามนเทียรทั้งภายในและข้างนอก อวยชัยถวายพระพรในการเฉลิมพระราชมนเทียร

เวลาเช้าวันนั้น เจ้าพนักงานจัดเตรียมการเสด็จออกรับราชสมบัติ และให้พระบรมศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย อันเป็นส่วนหนึ่งในราชพิธีบรมราชาภิเษก ข้างหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยตั้งแถวพวกชาวประโคมสังข์ แตร กลองชนะ และมโหรทึก ต่อไปทางหน้าทิมดาบตำรวจตั้งแถวพวกทหารอย่างยุโรปเป็นกองเกียรติยศ และที่ตรงเกยพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ด้านเหนือตั้งพระราเชนทรยานด้านตะวันตกผูกช้างต้นเจ้าพระยาปราบไตรจักรราชพาหนะ นอกพระตูพิมานไชยศรีออกไป พวกทหารอาสาสิบหมู่แต่งเครื่องเสนากุฏถือศัสตราวุธต่าง ๆ ยืนกลบาทสองข้างถนน และในที่สนามปลูกปะรำยืนช้างต้น ม้าต้น ที่ท่าราชวรดิษฐแต่งเรือพระที่นั่งกิ่งศรีสมรรถชัยลำ ๑ กับเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุขลำ ๑ เทียบท่ามีพลพายประจำลำพร้อมสรรพ ครั้นถึงเวลาเช้า ๑๑ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเยียรบับฉลองพระองค์ครุยกรองทองทรงพระมหามงกุฎ และพระแสงขรรค์ชัยศรีเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระแท่นเศวตรฉัตร(๑) พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง

---

(๑) การที่เสด็จออกประทับพระแท่นเศวตฉัตรนั้น ตามประเพณีโบราณ (และในชั้นหลังมา) เสด็จประทับแล้วจึงไขพระสูตร แต่เมื่อบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ครั้งนี้มะโรง ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุฉบับใด ๆ ว่ากั้นพระสูตร จดหมายเหตุของฝรั่งยังซ้ำพรรณนาว่า เมื่อทรงพระราชดำเนินผ่านเจ้า

ถวายบังคมเหล่ากงสุลต่างประเทศกับนายทหารเรือรบอังกฤษ ซึ่งได้อนุญาตให้เข้ามาเฝ้าด้วยก็ถวายคำนับพร้อมกัน ขณะนั้นชาวประโคม ๆ สังข์แตร กลองชนะมโหฬึก กองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ทหารบกยิงปืนใหญ่สลุตในท้องสนามหลวง ทหารเรือยิงปืนใหญ่ในเรือรบ ยงยศอโยธยา และเรือสยามูปประสตัมภ์ และเรือรบอังกฤษชื่ออะวอง ก็ยิงปืนใหญ่สลุตด้วย แห่งละ ๒๑ นัด

ครั้นสุดเสียงประโคม พระมหาราชครูพิธีร่ายเวทถวายพระพร พราหมณ์เป่าสังข์แล้ว จึงพระศรีสุนทรโวหาร ที่พระอาลักษณ์กราบบังคมทูล เบิกข้าราชการว่า

"สรวมชีพข้าพเจ้าผู้รับอธิบายแห่งท่านทั้งหลาย คืออัครมหาเสนาบดี และอำมาตยมุขมนตรีข้าทูลละอองธุลีพระบาท บรรดามาพร้อมกันในสถานที่นี้ ขอถวายอัญชลีบังคมประนมน้อมศีรโรตมางค์แด่พระบาทสมเด็จบรมนาถบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก เป็นองค์เอกอัครมหาราชาธิราช ทรงพระยศโรภาศสถิตย์ภายใต้พระมหาเศวตฉัตรเหนือพระวโรดมบรมรัตนราชบัลลังก์ มีพระปรมาภิไธยได้ประดิษฐานตั้งในแผ่นพระสุพรรณบัฏ โดยอักษรลักษณ์แสดงอรรถว่า

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุพาลงกรณ์ บดินทรเทพมหามงกุฎ บุรุษรัตนราชวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติราชนิกโรดม จาตุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธิเคราะหณี จักรีบรมนาถอดิศรราชรามวรังกูร สุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฎไพบูลย์ บูรพาดุลย์

นายผู้ใหญ่ไป ยกพระหัตถ์ประสานขอประทานอภัยก่อน แล้วจึงได้เสด็จขึ้น
พระแท่นเศวตฉัตร

กฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพพางค์ มหาชโนตมางคประณตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิสมญาพินิตประชานาถ เปรมกระมลขัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ บรมกฤษฎาภินิหาร บริบูรณ์คุณสาร สยามาทินครรฑเมกราชดิลก มหาปริวารนายกอนันต มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหฬมบรมราชสมบัติ นพดลเศวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิลิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหสวริยมหาสามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์ครรอนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตสหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทร์ธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชในพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตน ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน"

"สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยาเทพประชุน เจ้าพนักงานกรมพระกลาโหม พระยาพิพัฒนโกษา เจ้าพนักงานกรมท่าสิบสองพระคลัง(๑) พระยามหาอำมาตย์ ว่าที่เจ้าพระยาธรรมธิกรณ์ เจ้าพนักงานกรมวัง เจ้าพระยายมราช เจ้าพนักงานกรมพระนครบาล พระ

---

(๑) เวลานั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพทรงบัญชาการกรมท่า นับว่าไม่มีตัวเสนาบดี ปลัดทูลฉลองจึงกราบทูลแทน

ยาอาหารบริรักษ์ เจ้าพนักงานกรมนา[๑] ขอรับพระราชทานพระบรมราชวโรกาส แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกราบทูลพระกรุณา มอบถวายสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องประดับพระบรมราชอิสริยยศ และราชสมบัติทั้งปวง อันปฏิพัทธ์เฉพาะพนักงานต่างตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ ฯ"

สิ้นคำอาลักษณ์กราบทูลเบิกแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชวโรกาสแก่บรรดาข้าราชการทั้งปวง ว่าต่อไปภายหน้า ถ้ามีเหตุการณ์อันสมควรจะกราบบังคมทูล ฯ ให้มีโอกาสกราบบังคมทูลได้ตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจงทุกคน ตามสมควรแก่เหตุแห่งราชการ พระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการแล้ว ข้าราชการกราบถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง

ขณะนั้นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระยาช้างต้นพระที่นั่ง พระยาม้าต้นพระที่นั่ง กับเมืองเอก โท ตรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายพลเรือน แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

พระยาเทพประชุน ราชปลัดทูลฉลองพระกลาโหมกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระมหาพิชัยราชรถ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย เรือพระที่นั่งไกรสรมุข เรือกระบวนใหญ่น้อย และเครื่องสรรพยุทธ์ทั้งปวง

---

(๑) เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ขรา ทูพพลภาพทั้ง ๒ คน

กับเมืองเอก โท ตรี จัตวา ไพร่พลเมืองฝ่ายทหาร แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

พระยาพิพัฒนโกษากราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายเครื่องพระพักธยากรราชสมบัติทั้ง ๑๒ พระคลัง แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

พระยามหาอำมาตย์กราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระที่นั่งมนเทียรปราสาทราชนิเวศน์มหาสถาน พระราเชนทรยาน ทั้งเครื่องสูงเฉลิมพระเกียรติยศ แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

เจ้าพระยายมราชกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาสถาน แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

พระยาประชาชีพกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายอัญญาหาร แดนสถานลานนาทั่วพระราชอาณาเขต ประเทศตำบลใหญ่น้อยทั้งปวง แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"

จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาและพระยาทั้งปวงว่า "สิ่งของทั้งนี้จงจัดแจงทำนุบำรุงไว้ให้ดี จะได้บ้องกันรักษาแผ่นดิน และจะได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาสืบไป" เจ้าพระยาภูธราภัย ผู้เป็นอัครมหาเสนาบดีรับพระราชโองการกราบถวายบังคมทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ" เมื่อข้าราชการฝ่ายไทยกราบบังคมทูลเสร็จแล้ว ซินยอวิเอนา กงสุลเยเนราล

โปรตุเกส ซึ่งเป็นหัวหน้านำชาวต่างประเทศทั้งปวง จึงกราบทูลถวายชัยมงคลแทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งปวงที่มีทางพระราชไมตรี และมีพระราชดำรัสตอบตามสมควร[๑] แล้วเสด็จลงจากพระแท่นเศวตฉัตร ประทับในพระฉาก ทรงเปลื้องพระมหามงกุฎ เปลี่ยนทรงพระมหาชฎาแล้ว เสด็จเข้าไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ ท้าวรจนทร์ (มาลัย) กราบบังคมทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายพระสนม ๑๒ พระกำนัล แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ มีพระราชปฏิสันถารตามสมควร พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในถวายธูปเทียนแล้ว เสด็จลงจากพระที่นั่งภัทรบิฐไปยังมุขกระสันหอพระสุราลัยพิมาน ทรงเปลื้องพระมหาชฎา และประทับรอพระฤกษ์อยู่ ณ ที่นั้น

ครั้นได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระมหามนเทียร จึงเสด็จมายังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงโปรยดอกพิกุลทองพิกุลเงินไปตามทาง มีนางเชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ แล้วมีนางเชิญพระวงศ์[๒] อุ้มวิลา ๑ เชิญศิลาบด ๑ เชิญพานผลพักเขียว ๑ เชิญพาน

---

(๑) การที่พระราชทานอนุญาตให้ฝรั่งต่างประเทศเข้าเฝ้าในงานบรมราชาภิเษกเริ่มมีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ครั้งนั้นหากล่าวถึงจดหมายเหตุข้างไทยไม่แต่มีในจดหมายเหตุของฝรั่ง จึงเอามาลงไว้

(๒) เมื่อแต่งหนังสือนี้ ผู้ที่ได้เชิญเครื่องเฉลิมพระราชมนเทียรเมื่อปีมะโรงยังมีอยู่บ้าง สืบถามได้ความว่า คุณปลัดเสงี่ยมเป็นผู้เชิญขันดอกพิกุลทองพิกุลเงิน และนางเชิญเครื่องนั้น เป็นเจ้าในรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น คือ

พลข้าวเปลือก ๒ เชิญพานถั่ว ๑ เชิญพานงา ๑ ที่เชิงบันไดพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีนางชำระพระบาท ๒ คน ครั้นเสด็จถึงในที่ทรงเปลื้องฉลองพระองค์ครบ และทรงจุดเทียนนมัสการ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่บรรทม พระองค์เจ้าปุกถวายดอกหมากทำด้วยทองคำหนัก ๕ ตำลึง พระองค์เจ้าสุ่นถวายพระแส้หางช้างเผือก(๑) ท้าวทรงกันดาล (ศรี) ถวายลูกกุญแจ ทรงรับวางไว้ข้างที่ แล้วทรงเอนพระองค์ลงบรรทมเหนือพระแท่นที่โดยทักษิณปรัศว์เบื้องขวาเป็นพระฤกษ์ และพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมถวายพระพรก่อน(๒) แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งนั้นถวายพระพรต่อภายหลัง และชาวประโคมดุริยางคดนตรีก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน

หม่อมปิ่ว ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี (ภายหลังมีพระเกียรติยศเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคยนารีรัตน์) ๑

หม่อมเจ้าสารภี ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑

หม่อมเจ้ามณฑา ในกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ๑

หม่อมเจ้าภคินี ในกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ (กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ) ๑

หม่อมเจ้าวิลัยวร ในพระองค์เจ้าเปียก ๑

หม่อมเจ้า (ประ) ยง ในพระองค์เจ้าลำยอง ๑

(๑) พระองค์เจ้าสุ่นในรัชกาลที่ ๒ เวลานั้นพระชันษาได้ ๗๐ ปี

(๒) ในจดหมายเหตุมิได้บอกพระนามว่าพระองค์ใด แต่คงเป็นพระองค์เจ้าลม่อม

ครั้นเสร็จการพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์ทรงขาว เสด็จโดยทางข้างใน ทรงโปรยเงินไปตลอดทาง จนถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ถวายบังคมและสดับปกรณ์พระบรมศพ กับทั้งพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี แล้วเสด็จกลับคืนไปสู่พระมหามนเทียร

ครั้นเวลาบ่าย เจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง เวียนเทียนสมโภชพระมหามนเทียนตามจารีตโบราณขัตติยราชาธิราชเจ้าสืบมา(๑)

ต่อจากวันบรมราชาภิเษกมา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเวลาเช้า ทรงตั้งพระราชาคณะกับข้าราชการ ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า และทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทูลเกล้า ฯ ถวาย(๒) ครั้นเวลาค่ำ เสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาพิเศษ เนื่อง

---

(๑) รายการตอนราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรที่คัดมาจากจดหมายเหตุ ที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการเพียงนี้ ได้ตรวจชำระแก้ไขตรงที่เห็นว่าผิดบ้างเล็กน้อย

(๒) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า การถวายดอกไม้ธูปเทียนนั้น ตามประเพณีมีในงาน ๒ อย่าง คืองานเฉลิมพระราชมนเทียรอย่างหนึ่ง กับงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลซึ่งเป็นงานใหญ่ เช่นฉลองวัดเป็นต้นอย่างหนึ่ง มิใช่ถวายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

ด้วยงานพระบรมราชาภิเษก ๕ กัณฑ์ คือวันแรม ๑๓ ค่ำ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ถวายเทศนา ว่าด้วยทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตร วันแรม ๑๔ ค่ำ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ถวายเทศนา ว่าด้วยพระราชพงศาวดาร วันแรม ๑๕ ค่ำ (พระสาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ์) ถวายเทศนารัตนสูตร[๑] เป็นเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก[๒] ต่อนั้นก็แห่เสด็จเลียบพระนคร ซึ่งจะพรรณนาเป็นตอนหนึ่งต่างหาก

---

(๑) ในจดหมายเหตุที่พบไม่ปรากฏชื่อท่านผู้เทศนามงคลสูตร รัตนสูตร แต่สันนิษฐานว่า ๒ องค์นั้นเห็นจะไม่ผิด อนึ่งประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ไม่พบจดหมายเหตุว่าเคยมีมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าจะมีครั้งนี้เป็นครั้งแรก สืบมาแต่พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่งในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่ในรัชกาลที่ ๕ หาปรากฏว่ามีไม่

(๒) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พิธีราชาภิเษกซึ่งทำกันมานั้นเป็น ๒ ตำรา แต่หลงทำระคนปนกันไปเสีย คือว่าหลักแห่งการราชาภิเษกนั้น มีรดน้ำแล้วเถลิงราชาอาสน์เป็นเสร็จพิธี ที่ว่าปนกันนั้นเล็งเห็นได้ สรงมุรธาภิเษกกับขันอัฐทิศรับน้ำนั้น เป็นรดน้ำเหมือนกัน ขันภัทรบิฐกับขันพระแท่นเศวต เป็นเถลิงราชาอาสน์เหมือนกัน อย่างขันพระที่นั่งอัฐทิศและภัทรบิฐนั้นเป็นอย่างน้อย อย่างสรงมุรธาภิเษกและขันพระแท่นเศวตนั้นเป็นอย่างใหญ่ สำหรับเลือกทำตามโอกาสจะอำนวย แต่หากเกิดความเข้าใจผิดกันขึ้นคราวใดคราวหนึ่ง เลยทำเสียทั้ง ๒ อย่างให้เป็นที่สนสงสัย

ตอนที่ ๖

เลียบพระนคร

การเลียบพระนครนับเป็นส่วนหนึ่งในพิธีบรมราชาภิเษกเนื่องมาแต่พิธีที่ทำในพระราชฐาน มีการเสด็จออกท้องพระโรงให้ข้าราชการทั้งปวงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทั่วหน้า เมื่อเสร็จการพิธีในพระราชฐาน จึงเสด็จออกเลียบพระนครเพื่อให้ประชาราษฎรได้โอกาสเฝ้าทั่วหน้ากันด้วย แต่ประเพณีการเลียบพระนครแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่คล้ายกับยกกองทัพผิดกับกระบวนแห่เสด็จในการพิธีอื่นทั้งนั้น ชวนให้สันนิษฐานว่าประเพณีเดิม เห็นจะเสด็จเลียบถึงเมืองที่รายรอบมณฑลราชธานี ต้องเสด็จโดยทางบกบ้าง ทางเรือบ้าง และประทับรอนแรมเป็นระยะไปหลายวันจนกว่า

จึงเลยเลอะมา โดยพระราชดำริเช่นนั้น เมื่อเฉลิมราชมนเทียรพระราชวังดุสิต จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทำพระแท่นที่สรงเป็น ๗ เหลี่ยม ยอดเป็นเศวตไว้ทุ้งสหัสธาราในนั้น เวลาเสด็จขึ้นที่สรงไขสหัสธารา แล้วราชบัณฑิตและพราหมณ์เข้าถวายน้ำ ๗ ทิศติดไปทีเดียว เสร็จแล้วเสด็จขึ้นทรงเครื่องบนพลับพลา แล้วเสด็จออกพระที่นั่งอภิเศกดุสิต เสด็จขึ้นเถลิงภัทรบิฐซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ทำใหม่ตั้งเหนือพระแท่นเศวตฉัตร พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าเฝ้า พราหมณ์ร่ายมนต์สรรเสริญไกรลาส เสร็จแล้วฝ่ายหน้ากราบถวายบังคมลาออก พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเข้าเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น

จะรอบมณฑลราชธานี เพื่อบำรุงความสามัคคี และให้ประจักษ์พระเดชานุภาพแก่ประชาชนทั้งหลาย ครั้นนานมา เห็นเป็นการลำบากโดยมิจำเป็น จึงย่นระยะทางลงเป็นเพียงเลียบพระนครราชธานี แล้วย่อลงมาอีกชั้นหนึ่ง คงแห่เสด็จเลียบรอบกำแพงพระนครแต่ทางเรือ ส่วนทางบก เป็นแต่แห่เสด็จเลียบรอบบริเวณพระราชวัง เห็นจะเป็นอย่างนี้มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงกระนั้นกระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครยังกำหนดจำนวนพลถึง ๑๐,๐๐๐ เป็นอย่างต่ำ และพึงสังเกตเห็นเค้าเงื่อนกองทัพได้ในรวกระบวนแห่ ที่กรมทหารทุกหมู่เหล่าตลอดจนข้าราชการที่เป็นตำแหน่งแม่ทัพนายกองเข้าเป็นตรารวในกระบวนทั้งสิ้น ไม่ใช่แต่ข้าราชการในราชสำนักเท่านั้น

การเลียบพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เลียบพระนครทางเรือเคยมีแต่ ๒ ครั้ง คือในรัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนครและเครื่องเฉลิมพระราชอิสริยยศต่าง ๆ รวมทั้งเรือกระบวนแห่เสด็จสำเร็จแล้ว ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงเสด็จเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือครั้งหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๔ (ได้ยินว่าเพราะประจวบกับเวลาที่ได้ซ่อมแซมเรือกระบวนเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓) จึงมีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ อีกครั้งหนึ่งเมื่อพระบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ มีแต่เลียบพระนครทางบก ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงมีการเลียบพระนครแต่ทางบกอย่างเดียว(๑)

---

(๑) แต่เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกคราวปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ มีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ

กระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครทางบก(๑) เป็นทำนองเดียวกันทุกรัชกาลจัดกระบวนเป็นตอน คือตอนที่ ๑ พวกเสนากรมต่าง ๆ เดินเป็น ๗ สาย นำหน้า ตอนที่ ๒ กระบวนหลวง ตอนที่ ๓ เสนากรมต่าง ๆ กระบวนหลังเดิน ๗ สาย ตอนที่ ๔ กระบวนเจ้านายทรงม้า และเสนาบดีนั่งเสลี่ยงหรือแคร่ตามบรรดาศักดิ์ ตามเสด็จด้วยเป็นที่สุด กระบวนแห่เปลี่ยนแปลงบ้างแต่เมื่อมีทหารอย่างใดจัดขึ้นในรัชกาลก่อน ถึงรัชกาลหลังก็เพิ่มทหารอย่างนั้นเข้าในกระบวนแห่ด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเลียบพระนครเมื่อวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรง ฯ เมื่อก่อนวันแห่เจ้าพนักงานแต่งทางถนน "เกลี่ยทรายราบรื่น"(๒) สองข้างทางปักฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น กั้นราชวัติ ผูกต้นกล้วย อ้อย และอ้อยกระดาษรายเป็นระยะ และมีปี่พาทย์ กลองแขก เครื่องประโคม และตั้งร้านน้ำสำหรับบริโภคไว้ด้วยทุกระยะ ที่แห่งใดเป็นหัวถนนหนทางก็มีพวกทหารกรมอาสาหกเหล่าไปตั้งกระโจมหอกจุกช่องทุกแห่งไปเป็นอย่างทหารรายทางในสมัยนั้น อนึ่งแต่ก่อนมามีประเพณีบังคับเจ้าของเรือนบรรดาอยู่ริมทางแห่เสด็จ

---

(๑) รัวกระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครคราวปีมะโรง ข้าพเจ้าค้นพบเมื่อแต่งหนังสือนี้ ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งดูเป็นรัวกระบวนเมื่อก่อนแห่ อีกฉบับหนึ่งเป็นจดหมายเหตุพรรณนากระบวนอย่างย่อ ๆ เมื่อแห่แล้ว ทั้ง ๒ ฉบับมีแตกต่างกันอยู่บ้าง ต้องใช้ความสันนิษฐานตัดสินในบางแห่ง

(๒) ในสมัยนั้นยังไม่ได้ทำถนนถมศิลาสำหรับใช้รถ ถนนรอบพระบรมมหาราชวังปูด้วย "อิฐ" รูแผ่นใหญ่ พื้นที่ขรุขระ เวลามีการแห่จึงต้องโรยทราย

ให้ปิดประตูหน้าต่าง(๑) แต่เมื่อเสด็จเลียบพระนครในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิกห้ามนั้นเสีย พระราชทานอนุญาตให้ผู้อยู่บ้านเรือนริมทางเสด็จ เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ จึงเกิดมีการตั้งเครื่องสักการบูชาตามบ้านเรือนซึ่งเสด็จผ่านไป ถึงครั้งนกเหมือนกัน ส่วนกระบวนแห่เสด็จนั้น

ที่ ๑ กระบวนทหารม้า เสนากองหน้า ขุนโจมพลล้านกับขุนสท้านพลแสน แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งผ้าเกี่ยว ใส่เสื้อแพรโพกผ้าสีทับทิมชลิบทอง ขัดตาบ ขี่ม้า ถือธงห้าชาย หักทองขวางนำกระบวนคู่หนึ่ง แล้วถึงทหารม้าเกราะทอง (แต่งเครื่องเกราะทองอย่างฝรั่ง(๒)) ถือขวาน และกรมม้าแต่งอย่างฮ่อถือเกาทัณฑ์ เป็นกระบวนขี่ม้าทั้งสิ้น

ที่ ๒ กระบวนฝรั่งแม่นปืน (แต่งตัวอย่างฝรั่ง)(๓) ลากปืนจ่ารงค์ ๔ กระบอก

ที่ ๓ กรมม้าขี่ม้า ถือธงฉานและธงยันต์แถวหนึ่ง แล้วถึงพระยาสีหราชเดโชชัย แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งยก ใส่เสื้อโหมด

---

(๑) ประเพณีนี้ได้มาแต่เมืองปักกิ่ง แต่จะได้มาครั้งไหนหาทราบไม่

(๒) ชื่อกรมม้าเกราะทองมีมาแต่โบราณ มาแต่งเครื่องเกราะอย่างฝรั่งเศสเมื่อรัชกาลที่ ๕

(๓) กรมฝรั่งแม่นปืนปรากฏในพงศาวดารว่า มีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช

โพกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ขัดตาบ นั่งแคร่คนหามนำกระบวน(๑) พระยาราชวนานุกูล ปลัดทูลฉลองมหาดไทย พระยาศรีสรราชภักดี ว่าที่ปลัดทูลฉลองกลาโหม แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งยก ใส่เสื้อ โพกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ขัดตาบ ขี่ม้านำร้วคู่กันเป็นประตูหน้า ต่อนั้นถึงกระบวนเสนาเดิน ๗ สาย สายนอกข้างละ ๒ สาย กรมเดียวกัน สายในเดินกลาง ๕ สาย กรมเดียวกัน นายแต่งตัวเครื่องทรงประพาส ขัดตาบ ขุนหมื่นไพร่ นุ่งกางเกง ใส่เสื้อเสนากุฎ หมวกหนัง

ที่ ๔ สายนอก องทหาร แล้วถึงปี่พาทย์ ๔ สำรับนำขบวนทหารอย่างยุโรป ถือบื้นคาบศิลา

สายในกระบวนกรมอาสาจาม ถือหอกคู่(๒)

ที่ ๕ สายนอก ทหารเกณฑ์หัดถือบื้น (ราง) แดง สายใน คนถือธงยันต์ ๔ คน นำกระบวน กรมล้อมวังถือดาบโล่

ที่ ๖ สายนอก กรมทหารรักษาพระองค์ ถือบื้นปลายหอก

สายใน คนถือธงยันต์ ๔ คน นำกระบวนอาสาใหญ่ ถือดาบเชลย

---

(๑) พระยาสีหราชเดโชชัย เป็นตำแหน่งแม่ทัพ บังคับเสนากองต่างๆ กระบวนหน้า ควรสังเกตุเครื่องแต่งตัว ที่โพกผ้าสีทับทิมขลิบทองนั้นแสดงว่าเครื่องแต่งศีรษะ ข้าราชการแต่โบราณมี ๒ อย่าง คือลอมพอก (ก็ผ้าโพกนั้นเอง แต่โพกเป็นทรงสูงและมีเครื่องประดับ) อย่างหนึ่ง ผ้าโพกอย่างหนึ่ง สันนิษฐานว่า ผ้าโพกใช้เวลาออกสงคราม ลอมพอกใช้ในการพิธี

(๒) กองที่ ๔ นี้ จะแต่งตัวอย่างไรสงสัยอยู่ ทหารอย่างยุโรป บางทีจะแต่งอย่างทหารฝรั่ง และพวกอาสาจามก็จะแต่งอย่างแขก

ที่ ๗ สายนอก เหมือนก่อน(๑)

สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนมอญ กรมดั้งทอง ถือดาบดั้ง

ที่ ๘ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนมอญกรมอาทมาท ถือดาบ

ที่ ๙ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมเขนทอง ถือเขนแบกดาบ

ที่ ๑๐ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมทำลุ ถือธนูหางไก่

ที่ ๑๑ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมอาสาญี่ปุ่น ถือขวานจีนด้ามยาว

ที่ ๑๒ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมท่า ถือเสโล หมดกระบวนหน้าเพียงนี้

กระบวนหลวง

ที่ ๑๓ ตำรวจถือธงฉานแถวหนึ่ง ๘ คน

ที่ ๑๔ สายนอก ตำรวจขัดดาบ

สายใน มโหระทึก กลองชนะ

ที่ ๑๕ สายนอก ตำรวจถือหอก

สายใน แตรฝรั่ง แตรงอน สังข์ เครื่องสูง และพระแสง

---

(๑) ในร่างกระบวนไม่บอกชื่อกรมไว้ สันนิษฐานว่าจะเป็นกรมรักษาพระองค์นั่นเอง

หว่างเครื่อง(๑)

ที่ ๑๖ สายนอก (แถวนอก) นายเวร จ่า ปลัดกรม เจ้ากรม ตำรวจหน้าสายนอก (แถวใน) หุ้มแพร จ่า นายเวร หัวหมื่น มหาดเล็กภายใน พระกรรม์ ภิรมย์ ธงชัยราช กระบี่อุช ครุฑพ่าห์ พราหมณ์

ที่ ๑๗ พระที่นั่งพุดตานที่เสด็จประทับ มีกำนัลเชิญพระกลด บังสูรย์ พัดโบก ทวยพระสุพรรณศรี ทวยเงิน ทรงโปรยสองข้าง พระยานมาศ มีกรมวัง และคู่เคียงต่อออกไปถึงอินทรพรหม

ที่ ๑๘ สายนอก เจ้ากรม ปลัดกรม นายเวรตำรวจหลัง(๒) คือ กรมพลพัน กรมทหารใน กรมรักษาพระองค์ กรมทนายเลือก ต่อนั้นถึงพวกกรมรักษาพระองค์ ถือปืนทองปลาย

---

(๑) กองที่ ๑๓ ที่ ๑๔ ที่ ๑๕ แต่งตัวอย่างไรสงสัยอยู่ ตำรวจเลว เห็นจะนุ่งผ้าพื้น ใส่เสื้อขาว คาดรัดประคด แต่พวกมโหระทึกและกลองชนะนั้น นุ่งกางเกงแดง เสื้อแดง หมวกกลีบลำดวนแดง พวกแตรสังข์ใส่เสื้อแดง กางเกงแดง หมวกถุง พวกเชิญเครื่องก็นุ่งกางเกงรัวสวมลอมพอกแดงมา แต่ก่อนแล้ว

(๒) ตำรวจตั้งแต่นายเวรขึ้นไป มหาดเล็กตั้งแต่หุ้มแพรที่เข้ารัว ตลอดจนคู่คียงแต่งสวมสนับเพลา นุ่งผ้าสมปักลายเสื้ออัตลัด เข้มขาบ แล้ว สวมเสื้อครุย สะพายกระบี่ตามยศ โพกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ไม่ใช้ลอมพอก มหาดเล็กกรมวังที่เชิญเครื่อง และตามเสด็จในกระบวน ไม่สวมเสื้อครุยหรือขัดดาบ

สายในมหาดเล็กเชิญเครื่อง ขาวพระคลังมหาสมบัติเชิญพาน เงินตรา ภูษามาลาเชิญพานพภูษา มหาดเล็กเชิญพระแสงเครื่องสูง หลังมโหระทึกกำมะลอเชิญพระแสงพระราชยานที่นั่งรองพระวอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ทรงด้วยกัน ม้าพระที่นั่งผูกเครื่องกุดั่น ๒ ม้า รถพระที่นั่ง ๔ หลัง หมดกระบวนหลวงเพียงนี้

เสนากองหลัง

ที่ ๑๙ สายนอก รักษาพระองค์ถือปืน

สายใน ขุนหมื่น ๔ คนถือองยันต์นำกระบวนเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ถือปืนหลังม้า

ที่ ๒๐ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนกรมทวนทอง ถือทวน

ที่ ๒๑ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมทหารใน ถือง้าว

ที่ ๒๒ สายนอก ในร้ัวไม่มี (แต่เข้าใจว่าเหมือนก่อน)

สายใน เป็นกระบวนกรมอาสารอง ถือตรี (สามง่าม)

ที่ ๒๓ สายนอก ในร้ัวไม่มี

สายใน เป็นกระบวนกรมเรือกัน ถือตะบองทอง

ที่ ๒๔ พระยาศรีสิงหเทพ พระนรินทรราชเสนี ปลัดบัญชีมหาดไทย กลาโหมเดินคู่กันเป็นประตูหลัง

ที่ ๒๕ กรมทหารบืนใหญ่ (ญวน) ลากบืนใหญ่ ๔ กระบอก หมดกระบวนเสนาเพียงนี้

ที่ ๒๖ เจ้านายแต่งพระองค์ "อย่างเทศ" ทรงม้าตามเสด็จ ๑๐ คู่(๑)

คู่ที่ ๑ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน) ภูวนัยนฤเบนทราธิบาล

คู่ที่ ๒ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ (ภายหลังเป็นกรมหลวงบดินทร ไพศาลโสภณ) กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน) เจริญผลพูลสวัสดิ์

คู่ที่ ๓ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร (กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์) กับพระองค์เจ้าคัคณางคยุคล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร)

คู่ที่ ๔ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) กับพระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ (กรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์)

คู่ที่ ๕ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ (กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) กับพระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)

คู่ที่ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสวรรค์ (กรมหมื่นราชศักดิสโมสร) กับพระองค์เจ้าอุนากรรณอนันตนรชัย

คู่ที่ ๗ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) กับพระองค์เจ้าศรีสิทธิชัย (กรมขุนศิริธัชสังกาศ)

---

(๑) ในร้วกระบวนไม่ลงพระนาม แต่สืบถามได้ความดังกล่าวไว้ในนี้

คู่ที่ ๘ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าสุธารส กับพระองค์เจ้าวรรัตน (กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์)

คู่ที่ ๙ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าภาณุมาศ กับพระองค์เจ้าหัสดินทร์ (กรมหมื่นบริรักษ์นรินทร์ฤทธิ์)

คู่ที่ ๑๐ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าเบญจางค์ กับพระองค์เจ้าเนาวรัตน (กรมหมื่นสถิตย์อำรางสวัสดิ์)

กระบวนเสนาบดีมีแต่เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกคนเดียว[๑]

ถึงวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ทรงเครื่องพระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ สายรัดพระองค์ประดับเพชร ทรงพระมหาสังวาลนพรัตน์ และพระอำมรงค์เพชร เหน็บพระแสงตรี ฉลองพระองค์ครุยกรองทองชั้นนอก ทรงพระมหาชฎาพระกลีบ เสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งพุดตานเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา ยิงปืนใหญ่ให้สัญญา แล้วเคลื่อนกระบวนพยุหยาตราออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ทรงโปรยเงินพระราชทานชาวพระนคร ประทักษิณพระบรมมหาราชวังไปทางถนนหน้าพระลาน ถนนสนามชัย หยุดกระบวนประทับที่วัดพระเชตุพน[๒] ที่หน้าวัดปลูกโรงไว้เป็นที่รับฝรั่งชาวต่างประเทศ

---

(๑) ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และเสนาบดีจตุสดมภ์ป่วยเจ็บแก่ชรา ๓ คน กรมขุนวรจักรก็เป็นเจ้านาย

(๒) การหยุดประทับที่วัดพระเชตุพน พึ่งมีขึ้นเมื่อเลียบพระนครครั้งรัชกาลที่ ๔

นายพลเรือเกบเปล แม่ทัพเรืออังกฤษที่เมืองจีน กับนายทหารเรือและกงสุล และพ่อค้าฝรั่งต่างประเทศไปคอยเฝ้าอยู่ด้วยกันณที่นั้น โปรดให้แม่ทัพนายเรืออังกฤษกับกงสุลต่างประเทศเฝ้าที่พลับพลาวัดพระเชตุพน และพระราชทานดอกพิกุลทองและเงินของสำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้เป็นที่ระลึกด้วยทั่วกัน เมื่อเสด็จนมัสการพระที่ในพระอุโบสถเสร็จแล้ว เคลื่อนกระบวนแห่ไปทางถนนท้ายวัง เลี้ยวเข้าประตูสุนทรพิศาลทิศา สกัดใต้มาทางท้ายสนม (เจ้านายฝ่ายในเสด็จออกทอดพระเนตรแห่ที่โรงทาน(๑)) ออกประตูพิทักษบวรสกัดเหนือ เลี้ยวถนนหน้าพระลานมากลับเข้าประตูวิเศษไชยศรี เสด็จกลับขึ้นเกยพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ เป็นเสร็จการเลียบพระนคร(๒)

---

(๑) โรงทานเดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว อยู่ตรงที่สร้างตึกหลังข้างเหนือประตูศรีสุนทร

(๒) ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อแห่แล้วกรมขุนวรจักรธรานุภาพซึ่งเป็นเสนาบดีบัญชาการกรมท่า เชิญพวกฝรั่งไปเลี้ยงที่วังด้วย

ตอนที่ ๗

อุปราชาภิเษก

ในตอนนี้จะกล่าวถึงเรื่องตำนานการอุปราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์ก่อน[๑] เพราะกระบวนพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ มีการแก้ไขเกี่ยวเนื่องกับอุปราชาภิเษกในรัชกาลก่อน ๆ หลายอย่าง ทั้งในการพิธีและในการเมือง ถ้าผู้อ่านทราบเรื่องตำนาน จึงจะเข้าใจเหตุผลในเรื่องอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้แจ่มแจ้ง

ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกในปีชาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นเวลาเริ่มย้ายพระนครมาสร้างทางฝั่งตะวันออก พระราชมนเทียรสถานก็ทำแต่ด้วยเครื่องไม้พอใช้ชั่วคราว การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งนั้นจึงทำแต่โดยสังเขป ข้อนี้เป็นเหตุให้พึงสันนิษฐานได้ว่า การที่ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราช ก็คงทำพิธีอุปราชาภิเษกแต่โดยสังเขปตามกัน ครั้นต่อมา เมื่อสร้างพระนครและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงสำเร็จแล้ว ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่งในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๗ เพื่อให้สมบูรณ์ตามราชนิติ ความจำเป็น

---

(๑) เมื่อจะแต่งหนังสือนี้ ข้าพเจ้าตรวจจดหมายเหตุและหมายรับสั่งเรื่องอุปราชาภิเษกในรัชกาลก่อน ๆ เห็นมีคติอันมีสาระในประวัติศาสตร์ จึงเก็บเนื้อความเรียงตำนานไว้ในตอนนี้

ที่จะต้องทำพระราชพิธีอุปราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่งเช่นนั้นหามีไม่ เพราะการอุปราชาภิเษกสำเร็จด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง เมื่อพระมหาอุปราชได้รับพระราชทานน้ำอภิเษกและพระสุพรรณบัฏแล้ว ก็ย่อมเป็นการสมบูรณ์ จึงสันนิษฐานว่า เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๗ นั้น ฝ่ายพระมหาอุปราชเห็นจะทรงทำแต่พิธีเฉลิมราชมนเทียร ซึ่งทรงสร้างขึ้นเป็นของถาวร พร้อมกับสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล เรื่องอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ จึงหามีจดหมายเหตุหรือรายการปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระมหาอุปราชพระองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จสวรรคตในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๔๖ ต่อนั้นมาอีก ๓ ปี กรมพระราชวังหลังทิวงคตเมื่อปีชาล พ.ศ. ๒๓๔๙ ในปีชาลนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ทรงพระราชปรารภว่า การพิธีบรมราชาภิเษกก็ได้ตั้งตำราไว้สำหรับพระนครแล้ว แต่การพิธีอุปราชาภิเษกยังหามีตำราไม่ จึงตำรัสสั่งให้ประชุมข้าราชการเก่า ซึ่งรู้แบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา มีเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด ผู้เป็นต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์) เป็นต้น ปรึกษากันเรียบเรียงระเบียบการพิธีอุปราชาภิเษกที่ทำครั้งกรุงศรีอยุธยาทูลเกล้าถวาย ก็ในเวลานั้น ตำราเดิมสูญเสียแล้วแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ข้าราชการเก่าจึงเอารายการพิธีอุปราชาภิเษกครั้งพระเจ้าบรมโกศทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เป็นพระ

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉายในสมัยเมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง นิทราชาคริต

มหาอุปราชเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๐๐ อันเป็นอุปราชาภิเษกครั้งหลังที่สุดในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งข้าราชการเหล่านั้นได้ทันรู้เห็นมาเรียบเรียงระเบียบพิธีทูลเกล้าถวาย ก็โปรดฯ ให้ใช้เป็นตำราสำหรับการพิธีอุปราชาภิเษกในกรุงฯ รัตนโกสินทร์สืบมา

ก็ระเบียบการอุปราชาภิเษกครั้งเจ้าพ้าฯ กรมขุนพรพินิตนั้น จะพึงพิจารณาเห็นได้ว่า ผิดกับประเพณีอุปราชาภิเษกในสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมา ๒ สถาน คือที่เจ้าพ้าฯ กรมขุนพรพินิตเมื่อก่อนอุปราชาภิเษก เสด็จประทับอยู่ ณ ตำหนักในบริเวณพระราชวังหลวง ยังมิได้เสด็จออกอยู่วังต่างหากสถานหนึ่ง เมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว สมเด็จพระราชบิดามีพระราชประสงค์จะให้คงประทับอยู่ในพระราชวังหลวงต่อไป ไม่โปรดให้ไปประทับที่พระราชวังบวรสถานมงคลตามตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกสถานหนึ่ง การทำพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเจ้าพ้าฯ กรมขุนพรพินิต จึงทำที่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทในพระราชวังหลวง และแห่เจ้าพ้ากรมขุนพรพินิตจากตำแหน่งสวนกระต่ายซึ่งเป็นที่เสด็จประทับ มาทรงสดับพระพุทธมนต์และรับพระราชทานอภิเษกที่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เสร็จพิธีแล้วก็แห่เสด็จกลับไปส่งยังพระตำหนักสวนกระต่ายตามเดิม มิได้มีการเฉลิมพระราชมนเทียร เมื่อเอาระเบียบการอุปราชาภิเษกเจ้าพ้าฯ กรมขุนพรพินิต มาใช้เป็นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๑ ด้วยสมเด็จเจ้าพ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จออกอยู่วังต่างหาก ประทับ ณ พระราชวังเดิม มิได้เสด็จอยู่ในบริเวณพระราชวังหลวงเหมือนอย่างเจ้าพ้าฯ กรมขุนพรพินิตก็ดี แต่พฤติการณ์สถานที่ ๒ เหมือนกัน ด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่โปรดจะให้เสด็จไปประทับ ณ พระราชวังบวรฯ

ไม่ต้องมีพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร จึงคิดแก้ไขให้ระเบียบการตรงกับครั้งอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพรพินิตได้ คือทำการพระราชพิธีในพระราชวังหลวงที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และปลูกตำหนักขึ้นชั่วคราวที่สวนกุหลาบแทนตำหนักสวนกระต่าย แล้วเชิญสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่ที่พระตำหนักนั้นตลอดเวลางาน แห่เสด็จทางถนนริมกำแพงพระราชวังมาทรงสดับพระพุทธมนต์ และรับอุปราชาภิเษกที่พระมหาปราสาท แล้วเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ การที่ทำผิดกับครั้งสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพรพินิตเพียงเมื่อเสร็จงานแล้ว แห่เสด็จโดยกระบวนเรือไปส่งที่พระราชวังเดิม

ถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๒ จะทำการอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยดำรัสสั่งให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเษก จึงเอาตำราที่ได้ตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ มาใช้ แต่คราวนี้พฤติการณ์ผิดกับคราวอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพรพินิต ทั้ง ๒ สถาน ดูเหมือนจะไปเหมือนพฤติการณ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อก่อนนั้นขึ้นไป คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เสด็จออกอยู่วังต่างหาก ประทับ ณ พระราชฐานเดิมของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (อยู่ตรงสร้างที่ว่าการกระทรวงทหารเรือบัดนี้) และเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว ก็จะเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังบวรสถานมงคล จะต้องทำพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรด้วยกันกับอุปราชาภิเษก ระเบียบการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ จึงจำเป็นต้อง

แก้ไขไปจากระเบียบซึ่งเคยทำครั้งก่อน คือย้ายที่ทำพิธีไปทำที่พระราชวังบวรสถานมงคล แต่เพื่อจะรักษาระเบียบครั้งก่อนไว้ตามรับสั่ง จึงไม่แห่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เสด็จโดยกระบวนเรือจากวังไปยังที่ทำการพิธี คงเชิญเสด็จเข้ามาประทับแรมในพระราชวังหลวงในเวลางานอุปราภิเษก(๑) และแห่เสด็จจากพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ขึ้นไปทรงสดับพระพุทธมนต์และรับอุปราภิเษกที่วังหน้า และเมื่ออุปราภิเษกแล้ว เสด็จลงมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏในพระราชวังหลวง แล้วจึงเสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมนเทียร ประทับอยู่ในพระราชวังบวรสถานมงคล การแห่เสด็จเจ้านายซึ่งจะอุปราภิเษกจากพระราชวังหลวงขึ้นไปทำพิธีที่พระราชวังบวร ฯ จึงเกิดเป็นตำราขึ้น (นับว่าโดยไม่มีมูล) ตั้งแต่ครั้งนั้นมา

ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นพระมหาอุปราช แม้พฤติการณ์อย่างอื่นเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ด้วยจะทำทั้งพิธีอุปราภิเษกและเฉลิมพระราชมนเทียร เสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ อย่างเดียวกัน แต่ก็เกิดลำบาก ด้วยเรื่องราชสกุลยศไม่เสมอกัน เพราะพระองค์หนึ่งเป็นเจ้าฟ้า อีกพระองค์หนึ่งเป็นแต่พระองค์เจ้า จึงเกิดปัญหาขึ้นด้วยเรื่องเครื่องตั้งแต่งประกอบพระเกียรติยศในการพระราชพิธีและในการจัดกระบวนแห่ ถึงมีปรากฏกล่าวในหมายรับสั่งเป็นข้อสงสัยว่า "พระแท่นที่สรงจะควรทำอย่างไร กระบวนแห่จะจัดอย่างไร ให้ไปทูลถามกรมหมื่นรักษรณเรศร์ดูเถิด" ดังนี้สันนิษฐานว่าทั้งเครื่องพิธีและกระบวนแห่เห็นจะลดลง และงานอุปราภิเษกก็คงไม่สง่าเหมือนเมื่อครั้ง

---

(๑) แต่ครั้งนั้นประทับแรมที่พลับพลาโรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อยู่ตรงสนามหญ้า หน้าศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้

รัชกาลที่ ๒ แต่คงแห่เสด็จกรมหมื่นศักดิพลเสพจากพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ เหมือนคราวก่อน

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าพ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่โปรดให้ยกพระยศขึ้นเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศักดิ์สูงกว่าพระมหาอุปราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมาแต่ก่อน จึงเปลี่ยนการพิธีอุปราชาภิเษกเป็นบวร(๑) ราชาภิเษก คือเอาแบบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกไปทำ ลดแต่พระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ ระเบียบการอย่างอื่นก็แก้ไขหลายอย่าง เป็นต้นว่า เชิญเสด็จสมเด็จเจ้าพ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เข้าไปประทับในพระบวรราชวัง (เหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทางพระราชวังหลวงเสด็จเข้าไปประทับในพระบรมมหาราชวัง) ตั้งแต่ก่อนงาน(๒) อันนี้เป็นเหตุที่ไม่ต้องแห่เสด็จขึ้นไปในเวลางานเหมือนอุปราชาภิเษก อีกประการหนึ่งแต่ก่อนมาพระมหาอุปราชต้องเสด็จมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่ในพระบรมมหาราชวัง และในงานอุปราชาภิเษกก็ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ (แต่สันนิษฐานว่า

---

(๑) คำว่า "บรม" กับ "บวร" ใช้เป็นคู่กัน สำหรับหมายว่าวังหลวงและวังหน้า เกิดขึ้นเมื่อสมัยนั้น

(๒) เล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จเข้าไปอยู่วังหน้าดำรัสว่า "นี่อย่างไร อยู่ดี ๆ ก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง" ด้วยวังหน้ากำลังทรุดโทรม เพราะว่างอยู่ถึง ๒๐ ปี

เห็นจะเสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำอภิเษก) แต่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแห่ ๔ สาย ขึ้นไปช่วยงานบวรราชาภิเษกทุกวัน และเสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำอภิเษก กับทั้งพระสุพรรณบัฏที่พระบวรราชวังด้วย เมื่อบวรราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมนเทียรแล้ว ยังมีแห่เสด็จเลียบพระนครทางสถลมารคด้วยอีกวันหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๕ ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อจะทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พฤติการณ์ผิดกับแต่ก่อนด้วยเรื่องราชสกุลยศ ดังกล่าวมาในตอนอื่นแล้วอย่างหนึ่ง และมีปัญหาเรื่องระเบียบการซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งขึ้นเมื่อครั้งบวรราชาภิเษกนั้น ว่าจะควรเอามาใช้ในการอุปราชาภิเษกครั้งนี้เพียงใด และจะงดเสียเพียงใดอีกอย่างหนึ่ง ในหมายรับสั่งซึ่งปรากฏอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ตอนบานแผนกเบื้องต้น กล่าวความดังนี้

"อนึ่งเวลา ๓ โมง เสมียนตรากรมวังมาสั่ง ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศกว่า ด้วยท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม รับสั่งพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า จะได้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกพระบวรวงศ์เธอขึ้น ๓ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมบวรสถานมงคลตามอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อน พระโหราธิบดี หลวงโลกทีป ขุนโชติพรหมมา ขุนเทพพยากรณ์คำนวณพระฤกษ์ทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ ขึ้น ๙ ค่ำ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เวลาบ่ายจะได้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์พร้อมกัน พระราชาคณะจะได้เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ๕๕ รูป

พระที่นั่งวสันตพิมาน ๕ รูป รวม ๕๐ รูป และจะได้เสด็จทรงเครื่องที่พลับพลาริมโรงละครใหญ่ หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วทรงพระราชยานเดินกระบวนแห่เป็นพยุหยาตราออกประตูวิเศษไชยศรีตรงไปเลี้ยวเข้าประตูมหาโภคราช ประทับเกยหน้าพระที่นั่งมังคลาภิเษก เปลื้องเครื่องแล้ว ทรงพระภูษาเขียนทองพื้นขาว ฉลองพระองค์ครุยยาว เสด็จทรงจุดเทียนนมัสการในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ทรงศีลจุดเทียนชัยแล้ว เสด็จขึ้นทรงฟังพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว แห่กลับประทับพลับพลาทั้ง ๓ วัน พระสงฆ์จะได้สวดภาณวารทั้งกลางวันกลางคืน รับพระราชทานฉันเช้า ๕๐ ฉันเพล ๑๐ เวลาเช้า ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จทรงปฏิบัติพระสงฆ์เป็นกระบวนตามธรรมเนียม ครั้น ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าตั้งกระบวนแห่เหมือนอย่างแห่ทรงฟังสวด แห่ถึงประทับเกยพระที่นั่งมังคลาภิเษก แล้วเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ครั้นเวลาเช้า ๓ โมง ๗ บาท พระฤกษ์ จะได้เสด็จเข้าที่สรงพระมุรธาภิเษก พระบรมวงศานุวงศ์และท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่จะได้ถวายน้ำพระพุทธมนต์ ชีพ่อพราหมณ์จะได้ถวายน้ำกลศ น้ำสังข์ ครั้นสรงเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระสุบรรณบัฏ พระแสงอัษฎาวุธ และเครื่องราชูปโภคเสร็จแล้ว เสด็จออกพระที่นั่งคชกรรมประเวศ โปรดให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ ทรงพระราชอุทิศยาจกวณิพกทั้งปวง ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมงจะได้ตั้งบายศรี แก้ว ๑ ทอง ๑ เงิน ๑ เวียนเทียนสมโภชเฉลิมพระราชมนเทียร ให้เจ้าพนักงานในพระบวรราชวังจัดการทั้งปวงเหมือนอย่างพระราชพิธีราชาภิเษกให้พร้อมกัน" ในหมายเหตุรับสั่งซึ่งคัดมาลงไว้ในนี้

จะพึงพิจารณาเห็นได้ว่า เอาแบบการพิธีอุปราชาภิเษกครั้งรัชกาลก่อน ๆ ระคนปนกับแบบการบางอย่าง ซึ่งพึงมีขึ้นเมื่อครั้งบวรราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระราชาคณะสวดภาณวารเป็นต้น เลยเอามาใช้ในครั้งนี้ด้วย การพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จึงผิดกับอุปราชาภิเษกซึ่งได้เคยมีมาในรัชกาลก่อน ๆ

ระเบียบการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ยังมีในจดหมายเหตุนอกจากหมายรับสั่ง ปรากฏว่าปลูกพลับพลายกที่ประทับแรมในพระบรมมหาราชวัง ที่ตรงริมโรงละครอย่างแต่ก่อน แต่ตั้งเกยแห่งที่พลับพลานั้น มิได้เข้าไปแห่จากพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ตั้งแต่ประตูวิเศษไชยศรีไปจนในบริเวณพระราชวังบวร(๒) สองข้างทางบักฉัตรเบญจรงค์ ตั้งราชวัติ ผูกต้นกล้วย อ้อยและฉัตรกระดาษเป็นระยะไป และที่ในพระบวรราชวังนั้นตั้งพระแท่นมณฑลและที่พระสงฆ์สวดมนต์ ทั้งสวดภาณวารที่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระแท่นสรงตั้งข้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทางด้านเหนือ โรงพิธีพราหมณ์ปลูกข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เหมือนแต่ก่อน ส่วนการเฉลิมพระราชมนเทียรกทำพิธีที่พระที่นั่งวสันตพิมาน ซึ่งจัดเป็นที่พระบรรทมเหมือนแต่ก่อน จำนวนพระสงฆ์สวดมนต์

---

(๒) พระราชวังบวร ฯ เปลี่ยนชื่อเป็น "พระบวรราชวัง" เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ มาเปลี่ยนชื่อเป็นพระราชวังบวรสถานมงคลอย่างเดิม เมื่ออุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญแล้ว ข้อนี้พึงเห็นได้ในหมายรับสั่งยังเรียกว่า พระบวรราชวัง

๓๕ รูป คือสวดในที่พระบรรทม ๕ รูป สวดที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ๓๐ รูป(๑)

ถึงวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ บีมะโรง สัมฤทธิศก พราหมณ์เข้าพิธี รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ แห่พระสุพรรณบัฏไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปตั้งในพระแท่นมณฑล ครั้นเวลาบ่ายเป็นวันสวดมนต์การพิธีอุปราชาภิเษก วันแรกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญแต่งพระองค์ทรงสนับเพลาและผ้าเยียรบับ ฉลองพระองค์จีบเอว ทรงฉลองพระองค์ครุย และพระมาลาเพชร(๒) ทรงยานมาศ(๓) มีกระบวนตำรวจ กรมวัง มหาดเล็ก ซึ่งมีตำแหน่งฝ่ายพระราชวังบวร แห่เสด็จจากพระราชวังหลวง ครั้นไปถึงพระราชวังบวร หยุดกระบวนแห่ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จประทับรอเสด็จพระราชดำเนินอยู่ที่ตึกสองชั้นริมประตูมหาโภคราช ครั้นต่อมาเวลาบ่ายนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราบขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ อย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมื่อคราวบวรราชาภิเษก เป็นแต่ไม่ได้แห่เป็นพยุหยาตรา ๕ สาย เมื่อเสด็จถึงประทับที่พระที่นั่งคชกรรม

---

(๑) จำนวนพระสงฆ์ไม่ตรงกับในหมายเหตุรับสั่ง เห็นจะมาสั่งลดจำนวนลงเมื่อภายหลัง

(๒) เห็นจะเป็นอย่างที่เรียกกันว่า "แต่งอย่างเทศ" เช่นที่เขียนพระรูปประดับในมุขกระสันตะวันตกแห่งพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นแต่เพิ่มฉลองพระองค์ครุย

(๓) ในจดหมายเหตุที่พบกล่าวต่างกัน นัยหนึ่งว่า ทรงพระที่นั่งพุดตานวังหน้าของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกนัยหนึ่งว่า ทรงพระเสลี่ยงกง

ประเวศ[๑] จึงเคลื่อนกระบวนแห่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จากตึกที่ประทับมาผ่านหน้าพระที่นั่งคชกรรมประเวศ ถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วจึงไปประทับเกยพระที่นั่งมังคลาภิเษก ซึ่งจัดเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่อง ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปประทับในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเปลี่ยนทรงเครื่องเยียรบับขาว แล้วตามเสด็จเข้าไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ และทรงศีล และเสด็จไปประทับสดับพระปริตร ณ พระที่นั่งวสันตพิมาน เมื่อพระสงฆ์ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยสวดมนต์จบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนพระบรมมหาราชวัง ทางโน้นก็แห่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญกลับมายังพลับพลาที่ข้างโรงบีน[๒] เวลาเข้ากรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จไปทรงประเคนเลี้ยงพระ งานเหมือนกันทั้ง ๓ วัน

ครั้น ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า (พระสงฆ์ดับเทียนชัยแล้ว) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวร ครั้นได้พระฤกษ์เวลาเช้า ๗ นาฬิกาเศษ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จสู่ที่สรงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำอภิเษกแล้ว กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ และกรมหลวงเทเวศวัชรินทร กรมขุนวรจักรธรานุภาพ สมเด็จ

---

(๑) เป็นปราสาทขนาดพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ อยู่หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว

(๒) ผู้รู้กาลครั้งนั้นบอกว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญมิได้ประทับแรมที่พลับพลา เสด็จไปแต่เมื่อจะแห่ เสร็จแล้วก็กลับไปประทับที่วัง เห็นว่าจะจริงอย่างนั้น สันนิษฐานต่อไปว่า จะเป็นมาแต่ครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพในรัชกาลที่ ๓ แล้ว

เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับเจ้าพระยาภูธราภัย กับเจ้าจอมมารดาเอม ซึ่งเป็นพระชนนีของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ถวายน้ำ(๑) ครั้นสรงและทรงเครื่องเสร็จแล้ว เสด็จมาสู่ที่เฝ้าในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศ คำประกาศที่อ่านว่าดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา ปัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉร มฤคศิรมาส ชุณหปักษ เอกาทศมี ติถีพุธวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ฯลฯ ปรมินทร ธรรมิกมหาราชาธิราช บรมพิมาน พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มไหสุริยพิมาน โดยสถานอุตราพิมุข พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ และท่านเจ้าพระยา และพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนเฝ้าโดยลำดับตามฐานานุศักดิ์ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสปรึกษาว่า ธรรมเนียมในสยามรัฐกรุงเทพมหานครเป็นจารีตสืบมาแต่โบราณ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ราชาภิเษกในพระบรมมหาราชวังเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่แล้ว ฝ่ายพระบวรราชวังก็เคยทรงพระราชดำริให้เลือกสรรพระราชวงศานุวงศ์พระองค์หนึ่งพระองค์ใด ซึ่งกอปรด้วยพระวัยวุฒิปรีชา มีวิริยาธิคุณ สามารถรอบรู้ในราชกิจ ควรจะช่วยทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินไม่ให้เกิดจลาจล และระงับดับความร้อนรนทุกข์เข็ญของ

---

(๑) ในจดหมายเหตุของฝรั่งปรากฏว่า เจ้าจอมมารดาถวายน้ำด้วย

ราษฎรให้อยู่เย็นสุขทั่วหน้า ได้สถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า รับพระบัณฑูรเฉลิมพระราชมนเทียรตำรงราชอิสริยยศ ได้เป็นที่เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณปรากฏแก่ชนชาวต่างประเทศ ซึ่งเข้ามาตั้งอยู่อาศัยและไปมาค้าขายในพระมหานครนั้นสืบกาลนาน การดังนี้เคยมีทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนั้นทรงพระราชดำริพร้อมกับความดำริของพระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จ ๆ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์มาช้านาน ทรงประพฤติกิจการถูกต้องพระราชอัธยาศัยโดยมาก ไม่มีความพลั้งพลาดประการใด และกอปรด้วยพระวัยวุฒิปรีชาสามารถรอบรู้ในราชการกิจนั้น ๆ และทรงพระปัญญาชันธวิริยภาพฉลาดในการช่าง และสันทัดจัดเจนในสรรพกิจต่าง ๆ ซึ่งเป็นการทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินได้ และมีพระราชอัธยาศัยเรียบร้อย ควรจะครอบครองเป็นเจ้าของทำนุบำรุงรักษาพระบวรราชวัง ให้ดำรงราชอิสริยยศเป็นจิรฐิติกาลสืบไปได้ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า(๑) รับพระบัณฑูรที่พระมหาอุปราชเฉลิมพระราชมนเทียรในพระบวรราชวัง ทรงศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ ตามอย่างในพระราชกำหนดกฎหมายเดิม จึงทรงพระ

---

(๑) คำว่า "ฝ่ายหน้า" หมายความถึงหน้าที่ของพระมหาอุปราช ดังอธิบายจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

เจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลทุกประการเทอญ"

เมื่ออาลักษณ์อ่านประกาศจบแล้ว พระสงฆ์สวดชัยมงคลปริตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิม และพระราชทานพระสุพรรณบัฏกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วพระราชทานเครื่องสำหรับพระเกียรติยศ คือ(๑) พระอนุราชมงกุฎ พระมาลาเส้าสูง พระแสงดาบฝักทอง พระแสงดาบฝักลงรักแดง พระแสงดาบฝักถมตะทอง ทองเหรียญถุงหนึ่ง เงินเหรียญถุงหนึ่ง กรมพระราชวังบวร ฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับ ทางโน้นกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงประเคนเลี้ยงพระ ต่อนั้นเจ้าพนักงานโปรยทานต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น แล้วเฉลิมพระราชมนเทียร(๒)

มีรายการพิเศษบางอย่าง ซึ่งสมควรกล่าวต่อไปเนื่องในเรื่องอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ คือเดิมจะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กำหนดว่า เมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว จะมิให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญประทับในพระราชวังบวร ฯ จึงให้สร้างตำหนัก(๓) เพิ่มเติมขึ้นที่วังซึ่งเสด็จประทับอยู่แต่ก่อนและให้ทำทางฉนวนตั้งแต่วังเข้ามาพระราช

---

(๑) รายสิ่งของที่กล่าวต่อไปนี้ มีปรากฏในจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ

(๒) รายการเฉลิมพระราชมนเทียรยังหาพบไม่ สันนิษฐานว่า ก็เป็นทำนองเดียวกับทางวังหลวง เช่นเจ้านายผู้หญิงในพระราชวังบวร ฯ ถวายพระพรเป็นต้น

(๓) กล่าวกันมาว่า สร้างอย่างตึกที่เมืองสิงคโปร์ ซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านได้ออกไปเห็นเมื่อในรัชกาลที่ ๔

วังบวร ฯ สำหรับให้เสด็จเข้ามาทำการพิธีต่าง ๆ และมารับแขกเมือง ได้ลงมือทำการที่กะจนจวนสำเร็จแล้วค้างอยู่ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็เลยเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ จนตลอดพระชนมายุ แต่ไม่โปรดที่จะประทับอยู่บนพระวิมาน(๑) เป็นแต่เชิญเจ้าจอมมารดาเอมขึ้นมาอยู่ที่ห้องบูรพาภิมุขของพระวิมาน ส่วนพระองค์เอง เดิมสร้างพระตำหนักน้อยขึ้นเป็นที่ประทับที่ในสวนซ้าย ต่อมาให้สร้างพระที่นั่งซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ที่สวนนั้น(๒) เป็นตึกสองชั้น ประทานนามว่าพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาส แล้วเสด็จประทับอยู่ที่นั้นต่อมา(๓)

การอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเห็นจะเป็นครั้งที่สุด ซึ่งตั้ง

---

(๑) ตั้งแต่กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ มา ไม่โปรดประทับบนพระวิมานทุกพระองค์

(๒) เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงวังจะรกร้างอย่างรัชกาลก่อน ๆ จึงเสด็จขึ้นไปประทับในบวรราชวังเป็นครั้งเป็นคราว ขั้นแรกเสด็จประทับที่พระที่นั่งเก่งบวรปริวัตร แล้วดำรัสว่าร้อนนัก จึงโปรด ฯ ให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ ยังไม่ทันแล้ว ก็สิ้นรัชกาล

(๓) ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในหนังสือเรื่องประกาศตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ นั้น มาได้หลักฐานเมื่อแต่งหนังสือนี้ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ว่ารายการที่ได้กล่าวคลาดเคลื่อนไปบ้าง จึงแก้ไขตามเห็นว่าถูกดังกล่าวไว้ในหนังสือนี้

พระมหาอุปราชในประเทศสยาม ตำแหน่งหน้าที่ของมหาอุปราชที่เคยมีมาแต่ก่อนเป็นอย่างไร ต่อไปจะไม่มีกิจที่ต้องกล่าวถึง จึงจะแสดงฝากไว้ในที่นี้มิให้สูญเสีย

ในประกาศอุปราภิเษกว่า ทรงสถาปนากรมหมื่นบวรวิชัยชาญ "เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า รับพระบัณฑูรที่พระมหาอุปราช" ใช้คำเช่นนี้ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งอธิบายหมายความหลายอย่างต่างกัน แต่ล้วนเนื่องด้วยตำแหน่งหน้าที่ของพระมหาอุปราช เอามารวมเรียกเป็นพระนามคือ (๑) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (๒) ฝ่ายหน้า (๓) พระบัณฑูร (๔) พระมหาอุปราช คำเหล่านี้มีเค้ามูลในพงศาวดารว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุต่าง ๆ กัน และเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ จนถึงในกรุงรัตนโกสินทร์นี้

ตำแหน่ง "พระมหาอุปราช" ต้นตำรามาจากอินเดีย แต่ในอินเดียเขาเรียกเพียงว่า "อุปราช" เป็นตำแหน่ง (Viceroy) ผู้ครองหัวเมืองมณฑลใหญ่ มีอำนาจถืออาชญาสิทธิ์ต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน มิได้หมายความว่าเป็นรัชทายาท (Heir Apparent) รัชทายาทนั้น มีคำสำหรับเรียกอีกต่างหากว่า "ยุพราช"(๑) แต่ที่ไทยเราเอามาใช้เป็นแบบ เพิ่มคำ "มหา" เข้าข้างหน้าคำ "อุปราช" ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า ประสงค์จะแสดงว่า "มหาอุปราช" ทรงศักดิ์สูงกว่า "อุปราช" สามัญ หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คือเดิม

---

(๑) ที่พระบาทสมเด็จฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ใช้คำ "อุปราช" เรียกข้าราชการผู้มีตำแหน่งปกครองหลายมณฑลรวมกันเป็นภาค ทรงอนุมัติตามตำราเดิม

มีตำแหน่งอุปราชอยู่แล้ว (และอาจมีหลายองค์ในคราวเดียวกัน) เกิดประสงค์จะยกอุปราชองค์ใดองค์หนึ่งให้สูงศักดิ์กว่าอุปราชทั้งปวง จึงให้เรียกว่า "พระมหาอุปราช" ทำนองเดียวกับที่ใช้คำว่า "กษัตริย์" กับ "มหากษัตริย์" และ "ขุน" กับ "พ่อขุน" ฉะนั้น ถ้าว่าตามที่ปรากฏในพงศาวดาร ตำแหน่งพระมหาอุปราชเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งกฎมนเทียรบาล เมื่อปีชวด(๑) พ.ศ. ๒๐๑๑ กำหนดศักดิ์พระราชกุมารให้เป็นชั้นกันโดยลำดับดังนี้(๒)

ชั้นที่ ๑ พระราชกุมารอันเกิดพระมเหสีซ้ายขวา ทรงศักดิ์เป็น "สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งในหนังสือพงศาวดารว่า "สมเด็จหน่อพุทธางกูร" (หมายความอย่างเดียวกัน) (๓)

---

(๑) ในกฎหมายฉบับพิมพ์ว่า "ปีชวด จุลศักราช ๗๒๐" นั้นผิด เพราะเป็นรัชกาลพระเจ้าอู่ทอง ที่ถูกต้องเป็นปีชวด จุลศักราช ๗๓๐

(๒) ในกฎมนเทียรบาลกล่าวความห้วน ๆ และใช้คำเก่า เข้าใจยาก อธิบายนี้ ตามวินิจฉัยของข้าพเจ้า

(๓) ความที่กล่าวในข้อสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้านี้เคลือบคลุมอยู่บ้าง เป็นต้นว่าถ้าพระราชกุมารเกิดด้วยพระมเหสีหลายองค์ จะทรงศักดิ์เป็นสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าทุกองค์ (เช่นเรียกว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ") หรือเป็นสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าแต่เฉพาะพระองค์ที่เป็นรัชทายาท (เช่นเรียกว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) ข้อนี้พิจารณาตัวอย่างในพงศาวดาร ดูเป็นสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าแต่พระองค์ที่เป็นรัชทายาทองค์เดียว เมื่อพระบาท

ชั้นที่ ๒ พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระราชเทวี หรือพระอัครชายา (เรียกว่า "แม่อยั่วเมือง"(๑) ทรงศักดิ์เป็น "พระมหาอุปราช")

ชั้นที่ ๓ พระราชกุมารอันเกิดด้วยลูกหลวง (เช่นพระมารดาเป็นพระองค์เจ้า) กินเมืองเอก

ชั้นที่ ๔ พระราชกุมารอันเกิดด้วยหลานหลวง (เช่นพระมารดาเป็นหม่อมเจ้า) กินเมืองโท

ชั้นที่ ๕ พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระสนม เป็น "พระเยาวราช" (ตรงนี้เห็นได้ว่า เอานามตำแหน่งรัชทายาทตามตำราอินเดียมาใช้เรียกพระราชกุมารชั้นต่ำ)

เพราะราชกุมารศักดิ์ต่ำกล่าวมา เพิ่งกำหนดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ บัญหาจึงมีว่า เมื่อก่อนนั้นแบบแผนจะเป็นอย่างไร ข้อนี้มีหลักฐานที่จะรู้ได้เพียงว่า เรียกพระราชกุมารว่า "เจ้า"(๒) เช่นเจ้าทองลัน

สมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาศักดิ์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ทรงพระราชดำริเห็นเช่นนั้น

(๑) แม่อยั่วเมืองเป็นคำไทยเก่า เห็นจะใช้กันมาก่อนตั้งกฎมนเทียรบาล สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศฯ ทรงสันนิษฐานว่าจะตรงกับ "แม่อยู่เมือง" นับเป็นยศรอง "แม่อยู่หัว" คือพระมเหสี

(๒) คำว่า "เจ้าพ้า" เพิ่งใช้ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (พ.ศ. ๒๑๑๒ – ๒๒๓๓) สืบมา

และเจ้าอ้ายพญาเบื้นต้น ถ้าเจ้าได้ครองเมือง(๑) มีราชทินนามขึ้นคำว่า "พระ" เช่นพระราเมศวร พระบรมราชาและพระอินทราชาเบื้นต้น สันนิษฐานว่าเดิมเจ้าที่ครองหัวเมืองเอกคงเบื้น "อุปราช" ตรงตามตำราอินเดีย เพราะมีตำแหน่งอุปราชอยู่แล้วเช่นนั้น เมื่อตั้งกฎมนเทียรบาล จะให้มีอุปราชซึ่งทรงศักดิ์สูงยิ่งขึ้นไป จึงให้เรียกว่า "พระมหาอุปราช" แต่เหตุใดจึงกำหนดให้พระราชกุมารขั้นที่ ๒ เบื้นพระมหาอุปราช ข้อนี้พิเคราะห์ดูเหมือนจะหมายความว่าเบื้นรัชทายาทเมื่อไม่มีพระราชกุมารขั้นที่ ๑ เปรียบเช่นว่า พระมเหสีไม่มีพระราชกุมาร มีแต่พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระอัครชายา จะตั้งเบื้นสมเด็จหน่อพุทธางกูรที่รัชทายาทก็ขัดอยู่ ด้วยพระมเหสีอาจมีพระราชกุมาร จึงให้ไปครองเมืองอย่างเบื้นอุปราช แต่ให้เรียกว่า "พระมหาอุปราช" เพราะเทียบที่รัชทายาท (Heir Presumtire) ส่วนพระราชกุมารขั้นที่ ๓ ที่ได้ครองหัวเมืองใหญ่ก็คงเรียกกันว่า อุปราชอยู่ตามเดิม

ตรวจดูตัวอย่างที่มีมาในพงศาวดาร(๒) ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำสงครามกับพระเจ้าติโลกราช เมืองเชียงใหม่ ต้องเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกนั้น โปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงพระนามว่า พระบรมราชา ครองพระนครศรีอยุธยา ในหนังสือพงศาวดารว่า "ให้เบื้นพระเจ้าแผ่นดิน" แต่เห็นจะเบื้นสมเด็จหน่อพุทธางกูรหรือสมเด็จหน่อพระ

---

(๑) คำว่า "กินเมือง" กับ "ครองเมือง" หมายความต่างกัน กินหมายความว่าได้รับส่วยเมืองนั้นเบื้นผลประโยชน์ ครองเมืองหมายความว่าไปบังคับบัญชาการอยู่ที่เมืองนั้น

(๒) ว่าตามหนังสือพงศาวดาร "ฉบับหลวงประเสริฐ" ซึ่งพระโหราธิบดีแต่ง เมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

พุทธเจ้าตามกฎมนเทียรบาลนั้นเอง ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๐๒๗ ทรงตั้งพระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระ (ชัย) เชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชได้ครองเมืองพิษณุโลก แล้วมาได้เสวยราชย์ ครองกรุงศรีอยุธยาต่อสมเด็จพระบรมราชา ทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี (ที่ ๒) ก็ทรงตั้งพระอาทิตยวงศ์ราชโอรสเป็นพระบรมราชา ที่สมเด็จหน่อพุทธางกูร ให้ไปครองเมืองพิษณุโลก แล้วได้รับราชทายาทครองกรุงศรีอยุธยาเรียกพระนามในหนังสือพงศาวดารว่า "สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร" ครั้นมาถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราเมศวรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นที่สมเด็จหน่อพุทธางกูร แต่อยู่ในราชธานี เพราะพระมหาธรรมราชาธิราชบุตรเขยได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงตั้งพระนเรศวรราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นสมเด็จหน่อพุทธางกูร ไปครองเมืองพิษณุโลกอย่างเดิม ในหนังสือพงศาวดารก็ว่าให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่ในรัชกาลนั้นเอง เมื่อทำสงครามกู้อิสระของประเทศสยาม ต้องรวมกำลังมาตั้งต่อสู้ข้าศึกที่กรุงศรีอยุธยาแห่งเดียว พระนเรศวรก็ต้องเสด็จลงมาประทับอยู่ในพระนคร แม้ทำสงครามชนะข้าศึก หัวเมืองก็ยับเยินเสียมาก ไม่เหมือนแต่ก่อน ถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงเลิกประเพณีตั้งพระราชกุมารไปครองหัวเมือง(๑) แม้สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาซึ่งทรงสถาปนาเป็นรัชทายาทอย่างสมเด็จหน่อพุทธางกูรแต่ก่อน ก็ให้เสด็จประทับอยู่ในราชธานี ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถทรงตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์ราชโอรส

---

(๑) อาจทรงปรารภเหตุทางกรุงหงสาวดีที่เจ้าครองเมืองพากันเป็นกบฏต่อพระเจ้าหงสาวดีในสมัยนั้นก็เป็นได้

พระองค์ใหญ่เป็นรัชทายาท แต่ให้ทรงศักดิ์เป็นพระมหาอุปราชและอยู่ในราชธานี แต่นั้นจึงถือว่าพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาทและอยู่ในราชธานีเป็นประเพณีสืบมา(๑)

คำว่า "ฝ่ายหน้า" น่าจะเป็นคำสำหรับเรียกรัชทายาทในภาษาไทยมาแต่โบราณ มีตัวอย่างในหนังสือเก่า(๒) เรียกสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อก่อนเสวยราชย์ว่า "พระเจ้าฝ่ายหน้า" และเรียกเจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ(๓) ว่า "เจ้าฟ้าฝ่ายหน้า" ดังนี้ พิเคราะห์ดูเค้ามูลเห็นมีเป็น ๒ นัย ถ้าเรียกกันขึ้นต้นแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เห็นจะมาแต่เรียกวัง (จันทรเกษม) อันเป็นที่ประทับของสมเด็จ

---

(๑) ในทำเนียบศักดินาพลเรือนมีตำแหน่ง "เจ้าพระยามหาอุปราช" เป็นขุนนาง ถือศักดินาหมื่น ยศสูงกว่าสมุหนายกและสมุหกลาโหม แต่ไม่บอกว่ามีหน้าที่อย่างไร ในพงศาวดารก็ไม่ปรากฏว่ามีใครเคยได้เป็นเจ้าพระยามหาอุปราช แต่ไปปรากฏอยู่ในหนังสือของมองสิเออเตอลาลุแบร์ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ว่าครั้งนั้นเจ้าพระยามหาอุปราชบัญชาการรักษาพระนครศรีอยุธยาในเวลาสมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปประทับอยู่เมืองลพบุรี จึงสันนิษฐานว่าตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราชนั้นจะมีขึ้นต่อขึ้นหลังมา สำหรับตั้งต่อเมื่อมีผู้ทรงคุณวิเศษ เช่นเดียวกับตั้งสมเด็จเจ้าพระยา ใครได้เป็นก็เป็นหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่มี (เจ้าเป็น) พระมหาอุปราชด้วยก็พอเหมาะดี

(๒) พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

(๓) ในจดหมายเหตุของพ่อค้าฮอลันดา

พระนเรศวรเมื่อเป็นรัชทายาท ว่า "วังหน้า" เพราะอยู่ทางด้านหน้า และเรียกวังที่สวนหลวง (ริมวัดสบสวรรค์) ว่า "วังหลัง" เพราะอยู่ด้านหลังพระราชวัง (หลวง) แล้วเลยเรียกพระองค์รัชทายาทว่าพระเจ้าฝ่ายหน้าหรือเจ้าฟ้าฝ่ายหน้า แต่เค้ามูลมีอีกนัยหนึ่งซึ่งอาจจะเรียกมาแต่ครั้งกำบรรพ์ตามหน้าที่ของรัชทายาทซึ่งต้องเป็น "หน้าศึก" เช่นเป็นทัพหน้าในเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จทำสงคราม หรือต้องออกทำสงครามแทนพระองค์เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จไปเอง อันเป็นประเพณีเก่าแก่และใช้มาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นี้คำว่า "ฝ่ายหน้า" อาจจะมาแต่หน้าที่เป็นหน้าศึกดังกล่าวมานี้ได้อีกนัยหนึ่ง

คำว่า "พระบัณฑูร" นั้น สำหรับเรียกคำสั่งของพระมหาอุปราช เค้ามูลมาแต่คำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินกำหนดไว้ในกฎมนเทียรบาลเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าพระราชโองการ(๓) อย่างหนึ่ง เรียกว่าพระบัณฑูรอย่างหนึ่ง ข้อนี้พึงเห็นได้ในคำเริ่มต้นเมื่อตั้งกฎหมาย แต่โบราณใช้ว่า "มีพระราชโองการมานพระบัณฑูร" ต่อกัน ดังนี้ถ้าว่าตามพิเคราะห์คำต้นศัพท์ "โองการ" หมายความว่า ประกาศิตของพระอิศวร "ราชโองการ" ก็หมายความว่า "ประกาศิต" ของพระอิศวร เมื่อแบ่งภาคลงมาเป็นพระราชาอยู่ในมนุษยโลก ซึ่งเรียกกันว่า "สมมุติเทวราช" คำ "บัณฑูร" นั้นเป็นภาษาเขมร หมายความว่า "สั่ง" เดิมคงใช้แต่ว่า "มีพระราชโองการบัณฑูร" คำว่า "มาน" (เป็นคำภาษาเขมรแปลว่า มี นั่นเอง) เห็นจะเพิ่มเป็นสัมผัสให้เพราะขึ้นในชั้นหลัง

---

(๓) คำว่า "บรม" เพิ่งเพิ่มขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ เพิ่มให้เป็นคู่กับคำ "บวร" ซึ่งใช้สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

แต่อธิบายในกฎมนเทียรบาลแยกพระราชโองการกับพระบัณฑูรออกต่างหากจากกัน ด้วยกล่าวว่า ถ้าขัดขืนพระราชโองการ ต้องโทษถึงประหารชีวิต ถ้าขัดพระบัณฑูร โทษปรับไหมจตุรคูณดังนี้ แต่อย่างไรก็ดีที่ให้เรียกคำสั่งของพระมหาอุปราชว่าพระบัณฑูรนั้น พึงเข้าใจได้ว่าให้มีอำนาจในสถานหนึ่งเสมอพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน แต่อำนาจพระบัณฑูรนั้นพระราชทานเจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระมหาอุปราชก็มี เรียกว่า "พระบัณฑูรน้อย" เคยมีตัวอย่างทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ (เมื่อรัชกาลที่ ๑) พระบัณฑูรน้อยจะมีตำแหน่งหน้าที่อย่างไรไม่ปรากฏ แต่เมื่อพระมหาอุปราชได้รับราชทายาท ทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราชทุกคราว

คำว่า "กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" มีเรื่องตำนานมาแต่ครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อรวมคนหัวเมืองเหนือลงมาตั้งสู้ศึกพม่าที่พระนครศรีอยุธยา ครั้งนั้นพระนเรศวรสร้างวังเป็นที่ประทับอยู่ด้านหน้าพระราชวังหลวง คนทั้งหลายคงเรียกวังนั้นตามนามวังที่เคยเสด็จประทับณ เมืองพิษณุโลกว่า "วังจันทร์" บ้าง เรียกว่า "วังหน้า" บ้าง สันนิษฐานว่าในครั้งนั้นคงสร้างวังขึ้นที่สวนหลวงทางด้านหลัง พระราชทานพระเอกาทศรถ อีกวังหนึ่ง คนทั้งหลายก็เรียกกันว่า "วังหลัง" จึงเกิดมีวังหลวง วังหน้าและวังหลังขึ้นแต่ครั้งนั้นมา(๑) ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระศรีสุธรรมา

---

(๑) ในหนังสือพงศาวดาร "ฉบับหลวงประเสริฐ" ว่า สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ ต่อมาอีก ๓ ปี ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ จึง "เสด็จเถลิงพระมหาปราสาท" (เฉลิมพระราชมนเทียร) คือประทับอยู่ที่วังหน้า ๓ ปี อาจจะเกิดชื่อวังจันทรเกษมในระยะนี้ก็เป็นได้

ธิราช (พ.ศ. ๒๑๙๙) สมเด็จพระนารายณ์ได้เป็นพระมหาอุปราช ประทับอยู่ที่วังหน้า แล้วเกิดรบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมาธิราช สมเด็จพระนารายณ์ได้ราชสมบัติ แต่ไม่เสด็จมาอยู่วังหลวง ประทับอยู่ที่วังหน้าต่อมาอีกหลายปี สันนิษฐานว่า เห็นจะเปลี่ยนนามวังจันทรเกษมเป็น "พระราชวังบวรสถานมงคล" ในตอนนั้น เพราะเป็นพระราชวังและเป็นมงคลสถานที่ได้เสวยราชย์ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นั้นปรากฏว่าพระไตรภูวนาถทิตยวงศ์ราชอนุชาองค์หนึ่ง ประทับอยู่ที่วังหลัง แต่หาได้เพิ่มยศศักดิ์อย่างใดไม่ ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาธิราชตั้งราชวงศ์ใหม่ จะตั้งให้หลวงสรศักดิ์ผู้เป็นบุตรเป็นพระมหาอุปราช และจะตั้งนายจบคชประสิทธิ์ผู้เป็นหลานเป็นเจ้าขั้นสูงรองแต่พระมหาอุปราชลงมา ให้อยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคล คือวังหน้า องค์หนึ่ง ให้อยู่วังหลัง องค์หนึ่ง จึงเอาระเบียบการตั้งกรมเจ้านายบังคับบัญชา ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงบัญญัติขึ้นมาใช้ ให้ขนานนามข้าราชการบรรดาที่มีตำแหน่งขึ้นอยู่ในพระมหาอุปราช เรียกรวมกันตามชื่อวังว่า "กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" แล้วเอาแบบนั้นไปตั้งขึ้นสำหรับวังหลังขนานนามว่า "กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข" จึงเกิดนามเรียกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขแต่นั้นสืบมา

ถ้าว่าด้วยหน้าที่ของพระมหาอุปราช ๆ มีหน้าที่ในการทำศึก ตรงกับคำที่เรียกว่า "ฝ่ายหน้า" เป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น พึงเห็นอธิบายได้แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ ๑ พระมหาอุปราชก็ต้องทำศึก ทั้งที่โดยเสด็จและเสด็จไปโดยลำพังพระองค์มาจนตลอดพระชนมายุ ถึงรัชกาลที่ ๒ พม่ามาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ถึงรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเวียงจันทน์ พระมหาอุปราชก็เสด็จไปบัญชาการศึกทั้ง ๒ คราว แต่ถึงรัชกาลที่ ๔ จะยกกองทัพ

ไปตีเมืองเชียงตุง พระมหาอุปราชทรงศักดิ์อย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเสด็จไปบัญชาการศึกต่างพระมหาอุปราช(๑) เป็นตัวอย่างมาดังนี้ นอกจากทำศึก พระมหาอุปราชยังมีหน้าที่ตลอดไปถึงการป้องกันพระราชอาณาเขต ข้อนี้ก็มีมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เช่นในการสร้างป้อมปราการที่เมืองพระประแดง และเมืองสมุทรปราการ พระมหาอุปราชก็ทรงบัญชาการทั้งในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ที่โปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดทหารบกทหารเรือขึ้นทางฝ่ายวังหน้า ก็เนื่องมาแต่หน้าที่ของพระมหาอุปราชในการป้องกันพระราชอาณาเขตนั่นเอง เมื่อว่าโดยย่อ หน้าที่ของพระมหาอุปราชเป็นฝ่ายทหารเนื่องด้วยการทำศึกสงครามมาแต่โบราณ จึงมีผู้คนทั้งนายและไพร่ขึ้นอยู่ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมากกว่ากรมอื่น ๆ เพื่อเกิดศึกสงครามเมื่อใดพระมหาอุปราชจะได้เรียกรี้พลได้ทันที ข้อนี้เป็นมูลเหตุที่มีขุนนางวังหน้า เรียกว่า "ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร" ขึ้นเป็นจำนวนมากอีกแผนกหนึ่ง

แต่ในเวลาว่างศึกสงคราม พระมหาอุปราชหามีหน้าที่ในการปกครองพระราชอาณาเขตอย่างใดไม่ คำซึ่งกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า "พระมหาอุปราชเสวยราชย์กึ่งพระนคร" นั้น มีมูลมาแต่การแบ่งเขตรักษาท้องที่ในบริเวณพระนคร อันเป็นแบบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่ในกรุงเทพฯ นี้บันเขต (ว่าตามแผนที่ในปัจจุบันนี้) ตามแนวถนนพระจันทร์ ตั้งแต่ท่าน้ำตรงไปทางตะวันออก

---

(๑) เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำนงว่า ถ้าตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ จะทรงสถาปนากรมหลวงวงศาฯ เป็นกรมพระราชวังหลัง

จนถึงประตูสำราญราษฎร์ (ถนนบำรุงเมือง) ท้องที่ข้างใต้เป็นอำเภอวังหลวง กรมนครบาลวังหลวงรักษา ท้องที่ทางข้างเหนือเป็นอำเภอวังหน้า กรมนครบาลวังหน้ารักษา แต่นั้นเขตเพียงถึงคูพระนครเท่านั้น ท้องที่ภายนอกออกไปเป็นอำเภอวังหลวงทั้งนั้น ที่ไม่ให้พระมหาอุปราชเกี่ยวข้องในการปกครองบ้านเมือง น่าจะมีเหตุทำให้เห็นจำเป็นมาแต่โบราณ ด้วยพิเคราะห์ตามเรื่องพงศาวดาร แม้พระมหาอุปราชเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่พ้นมีเหตุร้ายได้ทุกรัชกาล ยิ่งพระมหาอุปราชมิได้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินแล้ว มักเกิดเหตุร้ายยิ่งกว่าที่จะเรียบร้อย มีตัวอย่างมาหลายคราว ฐานะของพระมหาอุปราชจึงมีความลำบากอยู่ไม่น้อย(๑) เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา พระมหาอุปราชจะทรงประพฤติอย่างไรหาทราบไม่ แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ประพฤติผิดกันทุกพระองค์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเป็นพระมหาอุปราช พระอัยยาศัยอยู่ข้างมีทิฐิมานะ เกิดบาดหมางกับพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหลายครั้ง แทบถึงจะรบกันก็มี จนที่สุดเมื่อสวรรคต พวกวังหน้าที่เป็นคนใกล้ชิดก็กำเริบ ถึงต้องปราบปรามกัน บางทีเหตุที่มีในรัชกาลที่ ๑ นั้นจะเป็นตัวอย่างให้พระมหาอุปราชระวังพระองค์ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็น

---

(๑) เจ้าฝรั่งองค์หนึ่งเคยตรัสกับข้าพเจ้าถึงเรื่องเจ้ารัชทายาทในประเทศยุโรป เธอชี้แจงว่า เจ้ารัชทายาทนั้นอยู่ในที่ยาก เพราะถ้าไม่เอาใจใส่ในการบ้านเมืองเลย คนทั้งหลายก็ดูหมิ่นว่าโง่เขลาหรือเกียจคร้าน ถ้าเอาใจใส่เกินไปก็เป็นแข่งพระบารมีพระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นต้องระวังวางพระองค์แต่พอเหมาะอยู่เสมอ

พระมหาอุปราชในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ก็ไม่ปรากฏว่าประพฤติพระองค์ให้ผิดกับเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออย่างใด เมื่อถึงรัชกาลที่ ๒ พระมหาอุปราชทรงขอบชิดสนิทเสน่หากับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชมาแต่เดิม ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีรับสั่งให้ทรงช่วยว่าราชการ ก็เสด็จลงมาประทับที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรวจตราข้อราชการต่าง ๆ ก่อนเสด็จเข้าเฝ้าในท้องพระโรงเป็นนิจ จนตลอดพระชนมายุถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงสถาปนากรมหมื่นศักดิพลเสพขึ้นเป็นพระมหาอุปราชปรากฏว่าถ่อมพระองค์มาก เป็นต้นว่าประทับอยู่เพียงที่มุข ไม่เสด็จประทับบนพระพิมานวังหน้า พระราชยานก็ไม่ทรงเสลี่ยงอย่างเป็นต่างกรม(๑) เรือพระที่นั่งก็ทรงเรือกราบกันยาหลังคากระแชงอย่างพระองค์เจ้า(๒) ไม่ดาดสีเหมือนเรือเจ้าฟ้า และไม่เข้าเกี่ยวข้องในราชการบ้านเมืองเหมือนพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๒ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ในที่พระมหาอุปราชให้มีพระยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน(๓) พระราชทานเครื่องราชูปโภค

---

(๑) พระเสลี่ยงของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพเดิมแก้เป็นธรรมาสน์ไว้ที่วัดบวรนิเวศ เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

(๒) กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จทอดพระกฐิน ก็ทรงเรืออย่างเดียวกันในบางวัน แต่บางวันทรงเรือสีตามอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๓) เรียกตามภาษาอังกฤษว่า (*Second King*) พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ฝรั่งก็เลยเรียกพระมหาอุปราชว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ มาจนกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

ต่าง ๆ กับทั้งตำแหน่งข้าราชการวังหน้าเพิ่มขึ้นให้เป็นทำนองเดียวกับวังหลวง เป็นแต่ลดลงบ้างเล็กน้อย ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถ่อมพระองค์ ไม่โปรดในการแสดงยศศักดิ์(๑) เป็นต้นว่า ไม่เสด็จออกให้ขุนนางเฝ้าในท้องพระโรงนอกจากเวลามีงานพิธี โดยปกติเสด็จออกให้เฝ้าที่โรงรถ การที่เสด็จไปไหนด้วยมีกระบวนแห่เสด็จก็เฉพาะแต่ในงานพิธี หรือเสด็จลงมาเฝ้าตามตำแหน่ง ถ้าโดยปกติเสด็จไปตามวังเจ้านายที่ชอบชิด ก็ทรงม้ามีคนตามเสด็จคนหนึ่งหรือสองคน(๒) และยังโปรดทรงดำเนินเที่ยวเตร่ตามละแวกบ้านเหมือนเมื่อยังเป็นกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จอยู่วังหน้า โดยปกติโปรดทรงผึกซ้อมหัดทหารหรือมิฉะนั้นก็นัดคนไปขี่ม้า ถ้ากลางวันเล่นคลีกลางคืนเล่นซ่อนหา แต่ส่วนการบ้านเมืองนั้นไม่ทรงเอาเป็นพระราชธุระที่เดียว แม้เมื่อฝรั่งต่างชาติเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ก็ไม่ทรงเกี่ยวข้องในการปรึกษาหารือ

---

(๑) พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กล่าวในนั้น ว่าตามคำของผู้ที่ได้รู้เห็นด้วยตนเอง

(๒) พระองค์ประดิษฐวรการ ออิบดีช่างหล่อ (อยู่วังข้างหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ตรงที่สร้างสวนสราญรมย์เดี๋ยวนี้) เคยตรัสเล่าว่าครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงม้า มีมหาดเล็กตามเสด็จคนหนึ่งไปเคาะประตูวัง เรียกพระองค์ประดิษฐออกมารับเชิญเสด็จไปประทับที่ท้องพระโรง เป็นเวลาค่ำมีแต่ไต้จุดอยู่ดวงหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับทรงสนทนา และทรงเขี่ยไต้ไปพลางจนเสด็จกลับ

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงสถาปนากรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นมหาอุปราช เป็นเวลาว่างการทัพศึก แต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินประสงค์จะรักษาหน้าที่ของพระมหาอุปราชตามประเพณีเดิมไว้ จึงจัดให้เสด็จไปตรวจตราป้อมที่เมืองสมุทรปราการและเมืองจันทบุรี และต่อมาให้ทรงบัญชาการซ่อมแซมป้อมเสือซ่อนเล็บที่เมืองสมุทรปราการด้วย แต่ส่วนพระองค์กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญนั้น โดยปกติก็ถ่อมพระองค์ ทรงพยายามที่จะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นว่า เสด็จลงมาเผ้าในเวลาเสด็จออกขุนนางและในงานพระราชพิธีเสมอเป็นนิจ(๑) แต่ไม่เข้าเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เวลาเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังบวรก็ไม่โปรดเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรง คงออกขุนนางที่โรงรถเหมือนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เลิกการเล่นกีฬาและไม่เสด็จไปเที่ยวเยี่ยมเยือนเจ้านาย แม้การฝึกหัดทหารก็เพียงจะรักษาแบบแผนให้คงอยู่

ถึงกระนั้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็ผิดกับพระมหาอุปราชแต่ก่อน ๆ เป็นข้อสำคัญบางอย่าง เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรด ฯ ให้เพิ่มเครื่องราชูปโภค และตำแหน่งข้าราชการวังหน้าพระราชทานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกมากจนเทียมกับพระเจ้าแผ่นดิน ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือให้มีทหาร

---

(๑) กระบวนแห่เสด็จกรมพระราชวังบวรเข้าเผ้า ผ่านหน้าโรงเรียนที่ข้าพเจ้าเรียนหนังสือ ได้เห็นเนือง ๆ ทหารอย่างยุโรปกับแตรวงที่นำกระบวน หยุดอยู่นอกประตูวิเศษไชยศรีต้องวางหอกดาบไว้นอกประตู แต่นั้นเป็นแต่เดินประสานมือเข้าไป มีถือศัสตรา แต่มหาดเล็กเชิญพระแสงดาบสำหรับพระองค์คนเดียว เชิญไปหยุดอยู่เพียงนอกพระทวารเทเวศรักษา อย่างน้อยอาจเป็นประเพณีเดิม

บกทหารเรือขึ้นทางฝ่ายวังหน้า เมื่อมาถึงสมัยกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ที่ถูกควรจะลดเครื่องยศและบริวารฝ่ายวังหน้าลงเพียงเท่าพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓ (หรือจะลดลงกว่านั้นอีกก็สมควร เพราะกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระองค์เจ้าวังหน้า ทรงศักดิ์ต่ำลงไปกว่ากรมพระราชวังมหาศักดิพลเสพ พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓) แต่หาลดลงเช่นนั้นไม่ จะเป็นเพราะเหตุใดไม่ปรากฏ จึงให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีเครื่องยศและบริวาร (ตลอดจนทหารบกทหารเรือ) เหมือนรับรัชทายาทของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผิดกับพระมหาอุปราชแต่ก่อน ข้อนี้จึงเป็นมูลให้เกิดเหตุร้ายเมื่อภายหลัง ดังจะปรากฏในที่อันต่อไปข้างหน้า

ตอนที่ ๙
เฉลิมศักดิ์

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติตั้งรัชกาลใหม่ ย่อมพระราชทานยศศักดิ์สนองคุณูปการและเป็นบำเหน็จแก่ผู้มีความชอบมาแต่ก่อน จึงเลยเป็นประเพณีซึ่งเรียกมาแต่ก่อนว่า "พูนบำเหน็จ" ต่อเนื่องกับงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทุกคราว แต่ที่เรียกในหนังสือนี้ว่า "เฉลิมศักดิ์" เพราะจะให้หมายความครอบถึงทุกประเภท คือ

๑. ตั้งพระราชาคณะ
๒. เฉลิมพระเกียรติยศสนองคุณพระราชบุรพการี
๓. เลื่อนพระยศเจ้านายที่มีความชอบ
๔. เลื่อนยศข้าราชการที่มีความชอบ
๕. พระราชทานยศข้าหลวงเดิม
๖. ตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ

การทรงตั้งพระราชาคณะสงฆ์นับว่าเพื่อเป็นสิริมงคล ด้วยเป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกิจอุปถัมภกพระพุทธศาสนา จึงย่อมทรงตั้งพระราชาคณะให้เป็นพระฤกษ์ก่อน แล้วจึงทรงเฉลิมศักดิ์ผู้อื่นต่อไป แต่กำหนดวันซึ่งทรงตั้งแต่งผู้อื่นนั้น แล้วแต่โหรหาฤกษ์หรือสะดวกแก่ราชการ ไม่ได้เรียงเป็นลำดับตามชั้นยศศักดิ์ แต่เพื่อจะให้เป็นความสะดวกแก่ผู้อ่านหนังสือนี้ จะพรรณนาเป็นลำดับไป ตามประเภทที่ได้แสดงมา

๑. ตั้งพระราชาคณะ

เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ (อันต่อวันพิธีบรมราชาภิเษก) เวลาเช้าเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงตั้งพระราชาคณะเป็นฤกษ์ ๓ องค์ คือ

พระมหานุ่ม เปรียญ ๗ ประโยค วัดอมรินทราราม เป็นที่พระกวีวงศ์องค์หนึ่ง (องค์นี้ต่อมาลาสิกขา)

พระปลัดแสง(๑) เปรียญ ๗ ประโยค วัดราชบูรณะ เป็นที่พระราชมุนีองค์หนึ่ง (องค์นี้ต่อมาได้เลื่อนที่เป็นพระโพธิวงศาจารย์ ยศเสมอชั้นเทพ แล้วเลื่อนเป็นพระธรรมไตรโลก พระธรรมวโรดม และเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ในรัชกาลที่ ๕)

พระปลัดเมตะคู เดช วัดบุปผาราม เป็นพระวิเชียรมุนีองค์หนึ่ง (องค์นี้อยู่ในตำแหน่งนั้นมาตลอดอายุ)

๒. เฉลิมพระยศสมเด็จพระบุรพการินี

ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระอัฐิพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา เวลาเย็นมีการพิธี พระสงฆ์สวดมนต์ ๑๕ รูป แล้วมีเทศนากัณฑ์หนึ่ง และสดับกรณ์ รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าเลี้ยงพระแล้ว ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระอัฐิ เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ พระบรมราชชนนีปีพันปีหลวง ประกาศพระบรมราชโองการ ดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา บัดยุบันกาลมังกรสังวัจฉรบุษยมาส ชุณหปักษ์พารสีติถี ศุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุฬา

---

(๑) เป็นปลัดพระปิฎกโกศล อ่วม ในสมัยนั้นยกย่องว่าเปรียญซึ่งรับตำแหน่งเป็นฐานานุกรม ทำประโยชน์ให้แก่การบำรุงคณะสงฆ์ด้วย เรียกกันว่า "เปรียญทรงเครื่อง"

ลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระกมลราชหฤทัยประกอบไปด้วยพระกตัญญูตา กตเวทิตา ระลึกถึงบุรพาธิการกิจสมเด็จพระราชชนนี ซึ่งมีมหันตคุณวราดิเรก อเนกประการ ด้วยทรงอภิบาลบำรุงรักษาตั้งแต่ดำรงพระครรภ์มา พร้อมด้วยพรหมมาธิมุตยาศัย จำนงแต่ในความสุขสำราญและเหตุเป็นที่ตั้งความเจริญ แด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระบรมราชวโรรสตลอดจนเวลาทิวงคตปลงพระชนมายุสังขารล่วงไป ก็คงตั้งพระหฤทัยอาลัยด้วยจะให้ทรงพระเจริญด้วยพระบรมราชอิสริยยศต่าง ๆ จึงทรงพระราชดำริด้วยวิบูลยปรีชาว่า เหตุที่ฉลองพระเดชพระคุณให้สมควรเป็นบัตโยปการิตาอย่างอื่นอย่างใดก็ไม่มี เพราะฉะนั้นจึงทรงพระราชบัญญัติดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้สถาปนาเลื่อนพระนาม พระอัฐิสมเด็จพระราชชนนีซึ่งควรเป็นที่คารวสถานจิรกาลทิวงคตแล้วนั้น ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์โดยฐานันดรที่ สมเด็จพระราชชนนีพระพันปีหลวงตามบรรพโบราณราชจารีตสืบมา เป็นการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล และสมควรจะตั้ง เจ้ากรม ปลัดกรมสมุหบัญชี ให้มีฐานานุศักดิ์คุมเลกข้าในกรมปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงที่สังฆวิหาร เป็นการพระราชกุศล และทรงพระราโชทิศกัลปนาผลถวายเนือง ๆ ไป ขอให้พระเกียรติคุณวิบูลยวรยศปรากฏตั้งอยู่สืบกาลนานเทอญ

แล้วพระราชทานสัญญาบัตร ทรงตั้งเจ้ากรมปลัดกรมและสมุหบัญชีพระอัฐิ คือ

ให้จางวางพัด ราชินิกุล เป็นพระเทพศิรินทรามาตย์ เจ้ากรมขอเผ้า ถือศักดินา ๑,๖๐๐

ให้นายพันข้าหลวงเดิม เป็นหลวงวรนาถภักดี ปลัดกรมขอเผ้า ถือศักดินา ๘๐๐

ให้นายทหารข้าหลวงเดิม เป็นขุนทวีพลากร สมุหบัญชีขอเผ้า ถือศักดินา ๕๐๐

ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ(๑) ตั้งการพิธีทรงสถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงลม่อม เป็นกรมพระสุดารัตนราชประยูร เวลาเย็นพระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งพิมานรัตยา รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าสรง แล้วทรงรับพระสุพรรณบัฏ มีประกาศพระบรมราชโองการดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา บัดยุบันกาล มังกรสังวัจฉรบุษยมาส ชุณหปักษ์บัญจมีดิถี ศุกรวารบริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ ฯ ล ฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมนั้น มีบรรพการิตาคุณวโรปการ ได้ทรงอภิบาลอุปถัมภ์บำรุงบริรักษ์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ดำรงด้วยสุขสวัสดิ์นานานุปการ ดังหนึ่งสมเด็จพระราชชนนี ตั้งแต่พระเยาว์มา คุมถึงเวลาทรงพระเจริญวัย ดังพระหฤทัยจำนงประสงค์เพื่อจะให้ทรงพระเจริญรุ่งเรืองด้วยพระบรมราชอิสริยยศในที่ต่าง ๆ โดยสมควร และเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย มากกว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์

---

(๑) พระฤกษ์ ก่อนวันเฉลิมพระยศพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงสัปดาห์หนึ่ง

อื่น ๆ สมควรเป็นที่เคารพนับถือทั่วไปในพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอฝ่ายใน พระองค์เจ้าลม่อมเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอกรมพระสุดารัตนราชประยูรวรรคเดชเป็นอาทิวรรคศรีเป็นอันตอักษร ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ เป็นการฉลองพระเดชพระคุณให้ทรงพระเจริญพระชนมายุพรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลทุกประการ ทำราชการแผ่นดินสมควรแก่ความที่เนื่องในพระวงศ์อันสูงศักดิ์สนิทในพระราชตระกูลนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น พระสุดารัตนราชประยูร ถือศักดินา ๘๐๐

ปลัดกรมเป็น หลวงชนานุกูลกิจ ถือศักดินา ๖๐๐

สมุห์บัญชีเป็น ขุนพินิจพลขันธ์ ถือศักดินา ๓๐๐

ตั้งกรมเจ้านาย

เมื่องานบรมราชาภิเษกครั้งนี้มะโรงนั้น เดิมทรงพระราชดำริจะเลื่อนกรมเจ้านายและเลื่อนยศข้าราชการผู้ใหญ่ อนุโลมตามเยี่ยงอย่างครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบรมราชาภิเษก คือจะทรงเลื่อนกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นกรมสมเด็จฯพระองค์หนึ่ง เลื่อนกรมหลวงเทเวศวัชรินทรกับสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นกรมพระอีก ๒ พระองค์ ส่วนขุนนางนั้นจะทรงสถาปนาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นสมเด็จเจ้าพระยา และจะโปรด ฯ ให้เลื่อนพระยาศรีสุริยวงศ์วัยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก (วร บุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เป็นเจ้าพระยา ที่สมุหพระ

กลาโหม เลื่อนพระยาเทพประชุน ปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม (ท้วม บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์) เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ว่าการต่างประเทศ แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กราบบังคมทูล ขออย่าให้ทรงสถาปนาตัวท่านขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา โดยอ้างว่าบิดาของท่านเป็นเจ้าพระยา รับราชการมาได้ช้านาน ครั้นทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระยา อยู่ได้ไม่เท่าใดก็ถึงพิราลัย จึงเกรงว่าถ้าตัวท่านเป็นสมเด็จเจ้าพระยาอายุจะสั้น(๑) เพราะเหตุที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่รับเป็นสมเด็จเจ้าพระยา การที่จะเลื่อนกรมเจ้านายผู้ใหญ่ก็เป็นอันระงับไปด้วย(๒) การเลื่อนพระยศพระบรมวงศานุวงศ์เนื่องในงานบรมราชาภิเษกเมื่อปีมะโรง ฯ จึงมีแต่พระราชทานพระสุพรรณบัฏสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กับทรงตั้งหม่อมเจ้าซึ่งมีความชอบเป็นพระองค์เจ้าอีก ๓ พระองค์

การพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมีทำเนื่องในงานพระราชพิธีโสกันต์ เพราะพระขันษาถึงกำหนดโสกันต์ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น แต่พระมหาปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพ จึงโปรด ฯ ให้ย้ายสถานที่ทำการพระราชพิธีไปทำ ณ พระที่นั่ง

---

(๑) เล่ากันมาอย่างนั้น แต่น่าจะมีเหตุอย่างอื่นในทางรัฏฐาภิบาลโนบาย ซึ่งท่านยังรู้สึกขัดข้อง จึงไม่ยอมรับยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยาในคราวนั้น และมายอมเป็นเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

(๒) สันนิษฐานว่าคงจะเป็นกรมหลวงวงศา ฯ หรือมิฉะนั้นก็สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์กราบทูล ฯ ขอให้ระงับ จึงมาเลื่อนกรมต่อเมื่อปีระกา แต่กรมหลวงวงศา ฯ สิ้นพระชนม์เสียก่อน

อานันตสมาคมในพระอภิเนาวนิเวศ แห่พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กับพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าอุนากรรณอนันตนรชัย พระเจ้าบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญโรจน์เรืองศรี(๑) ซึ่งจะโสกันต์ด้วยอีก๒พระองค์ โดยกระบวนอย่างเจ้าฟ้าโสกันต์ จากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ไปทรงสดับพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ณ วันพฤหัสบดีเดือนยี่แรม ๓ ค่ำ และต่อมาอีก ๒ วันถึงวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าโสกันต์ ครั้นเวลาบ่ายแห่เสด็จทรงเครื่องต้นไปยังพระที่นั่งอานันตสมาคม พระราชทานพระสุพรรณบัฏสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ มีประกาศพระบรมราชโองการดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา ปัตยุบันกาลมังกรสังวัจฉร บุษยมาสกาฬปักษ์ ฉัฏฐีติถีวิวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าชายจาตุรนตรัศมี ในพระบาทสมเด็จบรมชนกนาถ ฯ ยังเสด็จดำรงอยู่ มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้กำหนดวัน มีฤกษ์สมควรแล้วให้เจ้าพนักงานจารึกเฉลิมพระนามลงในพระสุพรรณบัฏ เป็นสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าในกาลก่อน ๆ มา พระบรมราชโองการดำรัสสั่งนี้ยังค้างอยู่จนตลอดเวลาเสด็จสวรรคตแล้วล่วงไป ยังหาได้จารึกเฉลิมพระนามไม่ บัดนี้ทรงพระราชดำริถึงพระเดชพระคุณที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ฯ มีพระบรมราชบรรหารดำรัสไว้นั้นจะให้สำเร็จโดยพระราชประสงค์ได้ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี มีพระชนมายุทรงพระเจริญ

---

(๑) ต่อมา ได้เป็นกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ

วัยควรแก่การพระราชพิธีโสกันต์ เป็นอภิลักขิตสมัยเวลาจะรับพระสุพรรณบัฏ เฉลิมพระเกียรติคุณวิบูลยวรยศฐานันดรศักดิ์สมญา ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า เพื่อจะรักษาโบราณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้เฉลิมพระนามพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี ศรีสมมติเทวราชรวิวงศ์ วโรภัยพงศ์พิสุทธมกุฎราชวรังกูรมไหสูรยารหราชกุมาร สิงหนาทดังนี้ ให้ทรงศักดินา ๒๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ ให้ทรงพระเจริญทีฆชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เกียรติยศอิสริยศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ โดยสมควรแก่ความเป็นในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น หมื่นจักรพรรดิพงศ์ ถือศักดินา ๘๐๐
ปลัดกรมเป็น หมื่นจำนงราชกิจ ถือศักดินา ๖๐๐
สมุหบัญชีเป็น หมื่นสิทธิพลนิกร ถือศักดินา ๓๐๐
ให้ผู้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ทำราชการโดยผาสุกสวัสดิเจริญเทอญ"
ต่อนั้นเวียนเทียนสมโภชตามประเพณี

ถึงวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ พระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงตั้งหม่อมเจ้าสิงหนาทในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ซึ่งบัญชาการกรมม้า เป็นพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิพระองค์หนึ่ง

ต่อมาถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๑ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ ทรงตั้งหม่อมเจ้าดิศในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นณรงคหิรัรักษ์ซึ่งบัญชาการกรมช่างสิบหมู่ เป็นพระองค์เจ้าประดิษฐวรการพระองค์หนึ่ง

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ พระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงตั้งหม่อมเจ้าประเสริฐศักดิ ในสมเด็จพระมาตามหัยยิกา กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นพระประพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ(๑) พระองค์หนึ่ง

๔. ตั้งขุนนาง

เดิมจะทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยาดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์บังคมทูลขอตัว จึงเป็นแต่โปรดฯ ให้มีการพิธีเพิ่มยศศักดิ์เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พร้อมกับพระราชทานสุพรรณบัฏตั้งพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ และพระยาเทพประชุนเป็นเจ้าพระยา เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ เสด็จออกในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นการเต็มยศ และอ่านประกาศพระบรมราชโองการดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเบื้องอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๒ พรรษา บัดยุบันกาลสัปปสังวัจฉรไพสาขมาส กาพย์กษ์ เอกาทสีดิถีครุวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันต

---

(๑) ประกาศพระบรมราชโองการตั้งพระองค์เจ้า ๓ พระองค์นี้ มีอยู่ในหนังสือเรื่อง ทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้ว

บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ฯ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย และทวยราษฎรทั้งปวงในกรุงนอกกรุงให้ทราบทั่วกัน ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมันตพงศ พิสุทธมหาบุรุษรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม เป็นมหามัตยตระกูลประยูรวงศ์พงศ์อัครมหาเสนาธิบดี ผู้ได้อุปถัมภ์ช่วยทำนุบำรุงสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินมาหลายชั้นชั่วสืบเนื่องมามิได้ขาด และเป็นพระบรมญาติผู้ใหญ่สนิทเนื่องในพระวงศ์นี้ ได้รับราชการมีตำแหน่งฐานันดรมาตั้งแต่ยังเยาว์ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงนับถือว่าเป็นพระบรมญาติอันยิ่งใหญ่ ควรเป็นที่คำนับในพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้มียศศริยยศใหญ่ เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กและเป็นผู้บัญชาการสร้างป้อมกำแพงในกรุงและหัวเมืองหลายตำบล และจัดการเรือรบเรือไล่ป้องกันพระนคร เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในราชการซึ่งเกี่ยวข้องกับชนชาวต่างประเทศ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนที่ให้เป็นประธานาธิบดีผู้ใหญ่ ว่าราชการในกรมพระกลาโหมและการต่างประเทศ ก็ไม่มีเหตุซึ่งจะต้องทรงพระราชดำริติเตียนประการใด ถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ได้อุปถัมภ์ทำนุบำรุงจัดการแผ่นดินให้เป็นปกติเรียบร้อยดีด้วยและมีวิริยปรีชาวิจารณกิจอันยิ่งใหญ่ รับว่าราชการต่าง ๆ ซึ่งราษฎรและข้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ความเดือดร้อนทุกข์เข็ญให้ระงับดับไปด้วยความเย็นใจทั่วหน้าเป็นเนืองนิตย์มามิได้ขาด มิได้ต้องลำบาก

พระราชหฤทัย และมีอัธยาศัยหนักแน่นไปในยุติธรรม และยั่งยืนมิได้หวั่นไหวผันแปรไปด้วยการอนาคตและปัตยุบัน ดุจดวงพระอาทิตย์ พระจันทร์เป็นประธานในโลก อาจระงับดับสรรพทุกข์โศกภัยพิบัติอันตราย ซึ่งจะบังเกิดและเกิดขึ้นแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลายทุกถ้วนหน้าและมีดำริปรารถนาแต่ในสุจริต คิดจะทำนุบำรุงพระบรมราชวงศ์ดำรงราชตระกูลไว้มิให้เสื่อมสูญเสียพระเกียรติยศ หวังจะให้วัฒนาถาวรจิรฐิติกาลปรากฏสืบไปชั่วฟ้าและดิน และมีกมลจิตโอบอ้อมอารีรักครอบครองบรรดาประยูรวงศ์ และสงเคราะห์อนุเคราะห์โดยฐานันดรยศและทรัพย์สมบัติ เพื่อจะได้ดำรงตระกูลวงศ์ไว้มิให้เสื่อมทราม เป็นความชอบอันยิ่งใหญ่ไม่มีที่สุด สมควรจะเป็นอัครมหาประธานาธิบดี มีอิสริยยศใหญ่ยิ่งปรากฏในแผ่นดิน

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้สถาปนาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศพิสุทธ มหาบุรุษยรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม ให้มีอำนาจได้สิทธิ์ขาดราชการทั้งปวง และให้สำเร็จสรรพอาชญาสิทธิ์ ถึงประหารชีวิตคนที่ควรจะถึงแก่อุกฤษฎโทษได้ มีมหันตเดชานุภาพยิ่งใหญ่ไม่มีผู้ใดเสมอ พระราชทานให้เพิ่มศักดินา ๒๐,๐๐๐ เป็น ๓๐,๐๐๐ เป็นอัครมหาประธานาธิบดี ในการทำนุบำรุงสิริราชสมบัติ และสกลราชอาณาจักรทั้งสิ้น ทรงดวงตราสุริยมณฑลเป็นสำคัญฯ

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอิสริยยศ ให้ตั้งจางวางทนายเป็นหลวงบำรุงวรามาตย์ ถือศักดินา ๗๐๐ ปลัดจางวางทนาย เป็นขุนประสาทภักดี ถือศักดินา ๖๐๐ สมุหบัญชีทนายเป็น หมื่นศรีพยุหรักษ ถือศักดินา ๕๐๐

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้ทำราชการมีฐานันดรยศปรากฏมาตั้งแต่ครั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่มีความผิดสิ่งอันใดจนตลอดรัชกาลที่ ๓ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ท่านมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ได้ชุมนุมกันมีบัญชาสั่งให้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสด็จมารับรองดำรงสิริราชสมบัติ เป็นปฐมเหตุก่อนข้าราชการทั้งปวง เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่าเป็นผู้ซื่อสัตย์สุจริตเรียบร้อยอยู่ ควรจะชุบเลี้ยงให้เป็นผู้ใหญ่ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นที่เจ้าพระยาจตุสดมภ์ในกรมท่า ท่านก็ได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณตามตำแหน่งมา และได้ทำการใหญ่ ๆ ที่เป็นคุณแก่แผ่นดิน คือขุดคลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา และคลองถนนตรง(๑) และสถาปนาการปฏิสังขรณ์องค์พระมหาสถูป ปฐมเจดีย์ของโบราณ ซึ่งชำรุดรกร้างมาหลายร้อยปี ให้ประดิษฐานคืนขึ้นงามดี เป็นที่เจริญความเลื่อมใส สืบอายุกาลพระบรมพุทธศาสนา ในบริเวณนั้นโตใหญ่ยิ่งกว่าพระอารามอื่น ๆ เหลือกำลังผู้อื่นที่จะฉลองพระเดชพระคุณได้ ก็ทำให้สำเร็จขึ้นได้โดยพระราชประสงค์ ในจังหวัดนั้นมีกุฎีศาลาที่อาศัยสัปบุรุษและพระราชวังที่ประทับพร้อมสรรพทุกประการ ทำที่รกที่ป่าให้เป็นบ้านและไร่นา เกิดภาษีอากรเป็นประโยชน์ในแผ่นดินขึ้นมาก เป็นความชอบอันยิ่งใหญ่ อนึ่งโปรดฯ ให้ท่านทำวัดเฉลิมพระเกียรติการที่ค้างอยู่ และพระสมุทรเจดีย์ วัดบางพระ วัดเกาะลีชัง ก็ทำจนแล้วได้ตั้งพระราชอัยยาศัย และ

---

(๑) คือคลองริมทางรถไฟปากน้ำบัดนี้ แต่คลองผดุงกรุงเกษมไปจนต่อคลองเตย

ท่านได้รับราชการที่เกี่ยวข้องกับชนชาวต่างประเทศมาถึง ๑๓ ปี ก็ไม่มีระแวงความผิดสิ่งใดให้เป็นเหตุแก่บ้านเมือง ก็เป็นความชอบอีกประการหนึ่ง ภายหลังท่านป่วยจักษุ กราบถวายบังคมลาออกรักษาตัว มาจนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้มีชนมายุเจริญเป็นผู้ใหญ่ มีอัธยาศัยเรียบร้อยเที่ยงธรรม และได้เคยรับราชการใหญ่ ๆ มาหลายครั้ง ไม่ควรจะทิ้งไว้ให้เป็นคนนิ่งนอกราชการอยู่

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี มีอำนาจได้สำเร็จราชกิจในการต่างประเทศ และเป็นที่ปรึกษาคิดอ่านราชการแผ่นดินด้วย พระราชทานให้เพิ่มศักดินา ๑๐,๐๐๐ เป็น ๒๐,๐๐๐ ยิ่งกว่าจตุสดมภ์มนตรี ๒ เท่า ทรงดวงตราจันทร์พิมานมณฑลเป็นสำคัญ ทรงกรุณาโปรดพระราชทานอิสริยยศตั้งจางวางทนาย เป็นขุนทิพากรบริรักษ์ ให้ถือศักดินา ๖๐๐ ให้ปลัดจางวางเป็นหมื่นพิทักษ์บวรบาท ให้ถือศักดินา ๔๐๐ ให้สมุหบัญชีเป็น หมื่นอักษรสาตรปรีชา ให้ถือศักดินา ๓๐๐ จงเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ศุภสุนทรผลทุกประการเทอญ(๑)

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก ก็เป็นพระบรมญาติสนิทเนื่องในพระวงศ์นั้น ได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณ

---

(๑) เมื่อตั้งสมเด็จเจ้าพระยา ๒ องค์ในรัชกาลที่ ๔ ถือศักดินาเท่ากัน และจางวางทนายเป็นหลวงเหมือนกัน ครั้นลดลงกว่ากัน เพราะเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มิได้เป็นบุตรภรรยาหลวงของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ศักดิ์ในสกุลต่ำกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

มีตำแหน่งฐานันดรยศมาแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนที่เป็นพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ จางวางมหาดเล็กมาช้านาน ได้เป็นผู้บัญชาการต่อและตกแต่งเรือรบ เรือพระที่นั่งกลไฟและเรืออื่นๆ และบังคับบัญชาการทหารอย่างยุโรป เป็นคุณแก่แผ่นดินมากหลายประการ และมีวิริยปรีชาญาณสามารถ มีน้ำใจองอาจแกล้วกล้า รอบรู้ในราชกิจน้อยใหญ่ และได้ทรงคุ้นเคยเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัยแต่เดิมมา บัดนี้ตั้งอยู่ในที่ปรึกษาราชการต่างๆ สมควรจะเป็นเสนาบดีที่ตำแหน่งผู้ใหญ่ได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้เลื่อนพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ผู้เป็นพระบรมญาติอันประเสริฐ เป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม มีสร้อยนามเพิ่มต่อไปดังนี้ เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ พิพัฒนศักดิ์ อัคยโลดมบรมนาถนราธิราชมนตรีวรเดชสีหสิงหมุรธาธร ทักษิณนครคามรัษฎานุกิจการทวยหาญพลพยุหเนตร นเรศรวรนายกสยามดิลกนฤบดินทร์ปรมินทรมหาราชวโรปการกิจ สิทธิศุภการ เสนางควิจารณมหาเสนาธิบดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ สมุหพระกลาโหม ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระยาเทพประชุนได้เคยรอบรู้ราชการทูตถึงกรุงลอนดอน เมื่อกลับมาก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณหลายอย่าง เป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคง รู้ขนบธรรมเนียมต่างประเทศ สมควรจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างได้ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสให้เลื่อนพระยาเทพประชุนเป็นเจ้าพระยาภาณุวงศมหาโกษาธิบดี ศรีวิบูลยยศสุนทรศักดิ์ อัครมหาราชานุกูลกิจ

วิจิตรวรปรีชาญาณ ราชสมบัติรสาร ไพบูลยพิพัฒน์ปทุมรัตนมุรธาธร สมุทตีรนครเกษตราธิบาล สรรพดิฐการมหิศวนร์ วรฤทธิอาตา เมตยาชวา ภิยาศัย อภัยพิริยปรากรมพาหุ ที่เจ้าพระยาพระคลัง ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด

ต่อวันประกาศ เพี้ยยศมา เจ้าพนักงานกรมภูษามาลาเชิญตราตำแหน่งลงเรือเอกชัยไปส่งมอบแก่เจ้าพระยาทั้ง ๔ (๑) คือ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้รับตราสุริยมณฑลดวงหนึ่งกับตราศรพระขรรค์อีกดวงหนึ่ง ตราศรพระขรรค์นั้นเดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นพระราชทานเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อแรกเป็นที่สมุหพระกลาโหม เพราะสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์บิดาของท่านยังถือตราพระคชสีห์อยู่ มาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน โปรดให้ใช้ตราศรพระขรรค์สำหรับประทับสั่งประหารชีวิตคน เป็นคู่กับตราจักรของโบราณ สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีสั่งประหารชีวิตคนมาแต่ก่อน

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฯ ได้รับตราจันทรมณฑล

เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ได้รับตราพระคชสีห์

เจ้าพระยาภานุวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้รับตราบัวแก้ว

---

(๑) ได้พบหมายเหตุแห่งหนึ่งกล่าวว่า เรียกตราบัวแก้วคืนจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ แล้วภูษามาลาเชิญลงเรือเอกชัยไปส่งมอบแก่เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ สันนิษฐานว่าจะเชิญตราไปส่งมอบในคราวเดียวกัน ๔ คน เพราะยังไม่มีประเพณีรับตรงตราต่อพระหัตถ์

แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เมื่อกลับเข้าตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการต่างประเทศคราวนี้หาปรากฏว่า ได้ว่ากล่าวการต่างประเทศไม่ การต่างประเทศคงอยู่ในมือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่คนเดียว เจ้าพระยาภานุวงศ์ก็เป็นแต่อย่างเลขาธิการทำการตามคำสั่ง แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ทำประโยชน์สำคัญให้แก่บ้านเมืองในตอนนี้ คือแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ตามรับสั่ง สำเร็จตลอดทั้ง ๔ รัชกาล เป็นหนังสือถึง ๕๕ เล่มสมุดไทย ได้ใช้เป็นประโยชน์มาจนทุกวันนี้ ยังมีหนังสือถวายโอวาทปรากฏอยู่อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งพิจารณาสำนวนเห็นได้ว่าเป็นของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งถวายในรัชกาลที่ ๕ เห็นจะถวายเมื่อปลายปีมะโรง ก่อนทรงยกย่องยศศักดิ์ท่านในครั้งนั้น มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดฯ แต่น่าเสียดายที่ความตอนปลายฉบับขาดไม่บริบูรณ์ ถึงกระนั้นก็เห็นว่าไม่ควรทิ้งให้สูญเสีย จึงพิมพ์ไว้ข้างท้ายหนังสือตอนนี้ด้วย แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อยู่ในรัชกาลที่ ๕ เพียง ๒ ปี ถึงพิราลัยในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

ข้าราชการผู้ใหญ่และผู้มีความชอบ ซึ่งทรงตั้งแต่งเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ยังมีนอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือ

๑. พระราชทานหิรัญบัฏ ตั้งพระยามหาอำมาตย์ (ลมั่ง สนธิรัตน) สมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ เป็นเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณาธิบดีเสนาบดีกรมวัง

๒. พระราชทานสัญญาบัตร ตั้งพระยาสุเรนทรราชเสนา (ขึ่น กัลยาณมิตร) ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย ฝ่ายพระราชวังบวรฯ เป็นพระยามหาอำมาตย์

๓. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) จางวางมหาดเล็ก เป็นพระยาราชสุภาวดี จางวางกรมพระสุรัสวดี (ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์อำรง)

๔. เจ้าหมื่นวัยวรนาถ (แสง ต้นสกุล แสงชูโต) หัวหมื่นมหาดเล็ก เป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก

๕. พระยาศรีสรราชภักดี (ภู บุนนาค) เจ้ากรมกลาโหมฝ่ายพลำพัง เป็นพระยาเทพประชุน ปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม (ต่อมาได้เป็นพระยาสุรเสนา)

๖. พระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมด อมาตยกุล) เจ้ากรมทหารใน เป็นพระยากสาปนกิจโกศล จางวางโรงกระสาปนสิทธิการ

๗. พระณวงคณิติต (ตาด อมาตยกุล) เจ้ากรมตำรวจนอกฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เป็นพระยาเจริญราชไมตรี อธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศ (ต่อมาได้เป็นพระยาธรรมสารนิติ)

๘. พระมหาเทพ (แย้ม บุณยรัตพันธุ์) เลื่อนเป็นพระยามหาเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ (ต่อมาได้เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ แล้วเป็นพระยาสีหราชฤทธิไกร)

๙. พระราชรองเมือง (เนียม) เป็นพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้ากรมกองตระเวร (ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาจ่ารายุมนตรี ผู้กำกับถือน้ำ)(๑)

---

(๑) ในเวลานั้นยังมีตัวเจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี) ผู้ต้นสกุล บุรณศิริ และพระยาราชสุภาวดี (แก้ว) แต่แก่ชราทั้งสองคน จึงโปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีและเลื่อนพระยาราชสุภาวดี (แก้ว) เป็นพระยาประชุมประชานาถ คงอยู่ในกรมเดิมอย่างกิติมศักดิ์

อนึ่งการที่ทรงตั้งข้าราชการซึ่งได้แสดงนามมานั้น ทรงตั้งวันเดียวกับวันตั้งพระราชาคณะเป็นฤกษ์ เว้นแต่พระยาเทพประชุน (ภู) ทรงตั้งในวันทรง

ข้าราชการที่ทรงตั้งต่อเนื่องจากงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมา ถ้าว่าโดยจำนวนยังมีอีกมาก แต่เป็นข้าราชการชั้นรองลงมา หรืออีกอย่างหนึ่งเป็นการเปลี่ยนตัวในกระบวนจัดระเบียบราชการ จะลงชื่อในหนังสือนี้ให้หมดบัญชีกรมอาลักษณ์จะยาวนัก จึงลงไว้แต่เพียงนี้

๕. พระราชทานบำเหน็จข้าหลวงเดิม

ข้าหลวงเดิมซึ่งทรงตั้งเป็นข้าราชการนั้นมักทรงตั้งเป็น ตำแหน่งในราชสำนักคือในกรมวัง กรมมหาดเล็ก กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมตำรวจ กรมรักษาพระองค์เป็นพื้นพลไพร่ในพระองค์ ก็ยกมาไว้ในกรมรักษาพระองค์ เป็นประเพณีมีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงตั้งตามประเพณีเดิมนั้น ข้าหลวงเดิมซึ่งทรงตั้งเป็นตำแหน่งข้าราชการมีรายชื่อดังนี้(๒)

๑. ขุนพินิตประชานาถ (เจียม เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) เจ้ากรมเป็นพระชัยสุรินทร์ มีตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาได้พานทอง

๒. หมื่นวรราชบุตรารักษ์ (อ่ำ ต้นสกุล อมรานนท์) ปลัดกรม เป็นพระอินทร์เทพเจ้ากรมพระตำรวจ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยามหามนตรี ได้

สถาปนาพระยาเทพประชุน (ท้วม บุนนาค) เป็นเจ้าพระยา และพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสงชูโต) ก็เห็นจะทรงตั้งในวันเดียวกับพระยาเทพประชุน (ภู่) แต่หาปรากฏในจดหมายเหตุไม่

(๒) บัญชีข้าหลวงเดิมทรงตั้งเป็นข้าราชการเมื่อแรกบรมราชาภิเษกซึ่งกล่าวในหนังสือนี้ พระสุวรรณรัศมี (ทองคำ ต้นสกุล สีหอุไร) ราชาคณะวัดราชบพิธ กับพระวรภัณฑ์พลากร (ทิม) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมบอกให้ทราบ

พานทอง แต่มีความผิดถูกถอดเสียคราวหนึ่ง แล้วจึงกลับได้เป็นพระยาพิชัยสงคราม เจ้ากรมอาสา

๓. หมื่นอนุรักษ์พลสังขยา (แจ่ม) สมุหบัญชี เป็นหลวงเทพามาตย์ เจ้ากรมการพระราชกุศล ต่อมาได้เป็นพระยาเทพาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร

๔. จางวางทับ (น้องปลัดกรมอ่ำ) เป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก ต่อมาได้เป็นพระอินทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ

๕. จางวางด้วง เป็นนายเสถียรรักษา ปลัดวังซ้าย

๖. จางวางอิน เป็นขุนชาติวิชชา กรมทหารใน ต่อมาได้เป็นหลวงพลนิกายกรีฑา แล้วเป็นพระสามภพพ่าย เจ้ากรมทหารใน

๗. จางวางทั่ง เป็นหลวงสุนทรภิรมย์ กรมผีพาย

๘. นายเวรทองคำ (ต้นสกุล สีหอุไร) เป็นจ่าผลาญอริพิศม์ กรมพระตำรวจ ต่อมาได้เลื่อนเป็นจมื่นไชยาภรณ์ ปลัดกรม พระพรหมบริรักษ์ พระพิเรนทรเทพ และเป็นพระยามหามนตรี เจ้ากรมพระตำรวจ ได้พานทอง แล้วเลื่อนเป็นพระยาอนุชิตชาญชัย จางวางกรมพระตำรวจ ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาสีหราชฤทธิไกร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ กราบถวายบังคมลาออกบวชในวันถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอยู่ในเพศสมณะต่อมาจนตลอดอายุ ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุวรรณรังสี

๙. นายเวรรอด เป็นหลวงพิทักษ์นราธิราช ในกรมรักษาพระองค์

๑๐. นายเวรคล้อย เป็นจ่าเร่งงานรัตรุด ในกรมพระตำรวจ ต่อมาได้เป็นที่พระสุวรรณภักดี ในกระทรวงพระคลัง แล้วเลื่อนเป็นพระยาพิพิธโภไคสวรรค์ ได้พานทอง

๑๑. นายเวรขุนทอง เป็นหลวงภูวนาถนฤบาล ในกรมรักษาพระองค์

๑๒. ปลัดเวรแย้ม เป็นหลวงสิทธิศรสงคราม ในกรมทหารหน้า

๑๓. ปลัดเวรโต เป็นนายพินัยราชกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กแล้วเลื่อนเป็นจ่าเรดเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชร์ภักดี เป็นพระยานรรัตนราชมานิต จางวางมหาดเล็ก ได้พานทอง ต่อมาได้เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต

๑๔. ปลัดเวรยิ่ง เป็นหลวงพิพิธพยุหพล สมุหบัญชีกรมทหารหน้า

๑๕. ปลัดเวรกิ่ม เป็นหลวงทวยหารรักษา ในกรมทหารหน้า ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระแล้วเป็นพระยาพหลพลพยุหเสนา

๑๖. นายแจ่มสารวัด เป็นขุนนิมิตรอักษร ในกรมพระอาลักษณ์

๑๗. หม่อมราชวงศ์ตัน เสนีวงศ์ ณ อยุธยา พระพี่เลี้ยงเดิมไม่ได้รับราชการ ภายหลังจึงทรงตั้งเป็นหม่อมราโชทัย ราชินิกุล

๑๘. นายเอม พระพี่เลี้ยง เป็นหลวงอัครนารีวรามาตย์ พวกข้าหลวงเดิมที่เป็นชั้นอนุวงศ์ ราชินิกุล และมหาดเล็กที่ได้รับพระราชทานยศศักดิ์ยังมีอีก จะลงชื่อทั้งหมดมากนัก จึงกล่าวถึงชั้นที่เป็นตำแหน่งข้าหลวงน้อยอยู่ในกรมเมื่อก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

๖. ตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ

ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล หรือซึ่งมักเรียกกันเป็นสามัญว่า "ขุนนางวังหน้า" ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีตำนานขอบกลดูเหมือนจะยังไม่มีใครได้รวบรวมเรื่องแสดงไว้ จึงเห็นควรจะกล่าวแทรกลงเป็นอธิบายเบื้องต้นแห่งการตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษกทรงตั้งข้าราชการครั้งแรกนั้น ข้าราชการชั้นสูง ทรงเลือกสรรผู้มีความชอบที่

ได้โดยเสด็จในการศึกสงครามมาแต่ก่อนเป็นพื้น(๑) เดิมเป็นข้าราชการในกรุงธนบุรีบ้าง เป็นเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองบ้าง เป็นข้าหลวงเดิมบ้าง ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราชได้เป็นมหาอุปราช ก็ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งได้มีความชอบต่อพระองค์โดยทำนองเดียวกัน ไปตั้งเป็นขุนนางวังหน้าตามทำเนียบตำแหน่งซึ่งเคยมีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ข้าราชการเริ่มแตกแยกกันเป็นฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้าตั้งแต่ครั้งนั้น แต่ข้าราชการวังหน้ามีอยู่เพียงในกรุงเทพฯ ตามหัวเมืองเป็นข้าราชการวังหลวงทั้งนั้น ในชั้นแรกข้าราชการทั้งสองฝ่ายก็ปรองดองกันดี เพราะผู้เป็นขุนนางทั้งสองฝ่ายเคยช่วยกันทำศึกสงครามมาแต่ก่อน และเมื่อทรงตั้งแล้วก็ยังต้องช่วยกันต่อสู้ข้าศึกรักษาบ้านเมืองอยู่เนืองๆ ครั้นเวลาล่วงมาช้านานถึง ๒๐ ปี ข้าราชการชั้นเดิมสิ้นอายุหมดตัวไปเสียโดยมาก ผู้ซึ่งเป็นข้าราชการขึ้นรุ่นหลัง แม้ยังมีโอกาสทำศึกสงครามก็เป็นการสงครามซึ่งฝ่ายไทยไปรุกรบข้าศึก เช่นไปขับไล่พม่าออกจากมณฑลพายัพเป็นต้น และการสงครามชั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมักเสด็จไปเป็นจอมพล พวกวังหน้าเป็นทัพหลวงได้โอกาสรบพุ่งเป็นเกียรติยศ พวกวังหลวงเป็นแต่ทัพสมทบ ซ้ำต้องตำหนิติเตียนหลายคราว ความร้าวราญจึงเกิดขึ้นในระหว่างข้าราชการทั้งสองฝ่าย ด้วยพวกวังหน้ามักดูหมิ่นว่าขุนนางวังหลวงไม่มีใครเข้มแข็งศึกสงครามเหมือนชั้นก่อน ด้วยเหตุนี้เป็นมูล เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตใน บีกุน พ.ศ. ๒๓๕๖ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต ลูกเธอของกรมพระราชวัง

---

(๑) มีคำปรึกษาพูนบำเหน็จครั้งนั้น มีปรากฏอยู่ในหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่อง ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์

บวร ฯ ซึ่งเติบใหญ่ทันได้ทำศึกสงครามและพวกขุนนางวังหน้าซึ่งเป็นตัวสำคัญขึ้นชั้นหลัง จึงพากันกระด้างกระเดื่องถึงต้องกำจัดเสียมาก เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรับอุปราชาภิเษกเป็นพระมหาอุปราช ไม่มีตัวคนทางฝ่ายพระราชบวร ฯ จะทรงเลือกสรรตั้งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ได้ จึงทรงตั้งข้าหลวงเดิมเป็นขุนนางวังหน้า และมีแต่บางตำแหน่งไม่ตั้งเต็มอัตรา

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จฯพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชประสงค์จะย้ายพวกข้าหลวงเดิมมามีตำแหน่งรับราชการวังหลวง การที่จะตั้งข้าราชการวังหน้า จึงทรงปรึกษากับสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงเสนานุรักษ์ซึ่งได้เป็นพระมหาอุปราชโดยฐานที่ทรงชอบชิดสนิทเสน่หากัน ทำนองจะทรงพระราชปรารภบ้องกันการแตกร้าวเช่นเคยมีมาเมื่อรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวร ฯ จะกราบบังคมทูลขอให้พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเลือกตั้งพระราชทานตามพระอัธยาศัย จึงโปรด ฯ ให้แบ่งข้าราชการวังหลวงขึ้นไปรับราชการวังหน้าเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นในบรรดาตระกูลข้าราชการถ้ามีพี่น้องสองคน เอาไว้รับราชการวังหลวงคนหนึ่ง ส่งไปรับราชการวังหน้าคนหนึ่ง แทบทุกตระกูลจะยกตัวอย่าง ดังเช่นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ผู้พี่ได้เป็นที่จมื่นวัยวรนาถ ผู้น้องได้เป็นที่นายสนิทหุ้มแพรมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๒ โปรด ฯ ให้ผู้พี่เลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุรวงศมนตรี จางวางมหาดเล็กผู้น้องโปรด ฯ ให้ไปรับราชการวังหน้า เป็นจมื่นเด็กชาย หัวหมื่นมหาดเล็ก ดังนี้เป็นต้น กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๙ ปี เมื่อเสด็จสวรรคตปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ข้าราชการ

วังหน้าลงมาสมทบรับราชการวังหลวง ก็เข้ากับข้าราชการวังหลวงได้ดี ด้วยร่วมสกุลกันโดยมาก เช่นจมื่นมหาดเล็กเมื่อกลับมารับราชการวังหลวง ก็ได้มาเป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก คนอื่นก็กลับมาเป็นข้าราชการวังหลวงโดยทำนองเดียวกัน ข้าราชการวังหน้าจึงเป็นอันหมดตัวไปอีกครั้งหนึ่งในระหว่างเวลา ๗ ปี ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคตมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๒

ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นพระมหาอุปราช การเลือกสรรข้าราชการวังหน้าในชั้นแรกจะทำอย่างไรหาปรากฏไม่ แต่เมื่อเปลี่ยนรัชกาลแล้วไม่ช้าเจ้าเวียงจันทน์เป็นกบฏ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเสด็จเป็นจอมพล ยกกองทัพไปปราบปราม ปรากฏชื่อข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรฯ คุมกองทัพหน้า ๕ คน คือ พระยาจ่าแสนยากร พระยากลาโหมราชเสนา พระยาพิชัยบุรินทรา พระยาณรงค์วิชัย สันนิษฐานว่าข้าราชการวังหน้าที่ตั้งขึ้นแรก โดยเฉพาะที่เป็นผู้ใหญ่เหล่านี้ พระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะพระราชทานอนุญาตให้เลือกสรรข้าราชการวังหลวงไปตั้ง และน่าจะเป็นข้าราชการในกรมพระกลาโหมเป็นพื้น เพราะกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ได้ทรงบัญชาการกรมพระกลาโหมอยู่ก่อน และคงตั้งเมื่อต้องยกกองทัพไปปราบกบฏเวียงจันทน์โดยมาก แต่เมื่อเสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว(๑)

---

(๑) มีคำเล่ากันมาว่าตั้งแต่เสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็ไม่ทรงชอบชิดกันเหมือนแต่ก่อน อ้างเหตุ ๒ เรื่อง เรื่อง ๑ ว่าเมื่อกรมพระราชวังบวรมหา

ต่อมาก็เลือกสรรข้าราชการวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพต้องทรงเลือกหาเอง ก็มักจะได้แต่ผู้ซึ่งไม่สามารถ จะหาดีได้ทางวังหลวงแล้วไปเป็นขุนนางวังหน้า(๑) สันนิษฐานว่าเห็นจะตั้งไว้แต่พอทรงใช้สอย หาตั้งเต็มตามธรรมเนียมไม่ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปี สวรรคตเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ แต่นั้นมาว่างพระมหาอุปราชอยู่ถึง ๒๐ ปี จึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ ข้าราชการวังหน้าก็สูญไปหมดอีกครั้งหนึ่ง

ศักดิพลเสพยกกองทัพไปประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจ้าพนักงานเชิญน้ำพระพิพัฒน์สัตยาขึ้นไปถวาย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพน้อยพระหฤทัย ว่าไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยอีกเรื่องหนึ่ง ว่าเมื่อเสด็จกลับจากสงครามนั้น ทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสขึ้นในพระราชวังบวร ฯ เดิมพระอุโบสถจะทำมียอดเป็นปราสาท ปรุงตัวไม้เสร็จแล้วยังแต่จะยก พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ไปห้ามว่าพระราชวังบวรไม่เคยมีปราสาท กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็ทรงโทมนัส

(๑) มีตัวอย่างข้อนี้ เช่นพระยาจันทราทิตย์ (บุญเรือง) เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีบุตรชื่อเลี้ยงเป็นแต่มหาดเล็กทั้งในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ นายเลี้ยงมีบุตรชื่อดิศ พระยาจันทราทิตย์ ผู้ปู่ถวาย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อลงสรงในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ นายเลี้ยงไปรับราชการวังหน้า ได้เป็นจมื่นอินทรประพาสในกรมวัง แต่นายดิศบุตรคงเป็นข้าหลวงเดิมอยู่กับพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนเล่าเรียนได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดี ต้นสกุล โรจนดิศ

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว การเลือกสรรข้าราชการฝ่ายหน้าพระบวรราชวัง ทรงประพฤติตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ คือ โปรดฯ ให้แบ่งพวกข้าราชการวังหลวงขึ้นไปรับราชการฝ่ายพระบวรราชวังทุกสกุล และทรงเพิ่มทำเนียบตำแหน่งข้าราชการวังหน้าให้มากขึ้นเหมือนอย่างทำเนียบข้าราชการทางวังหลวงให้สมกับที่มีพระเกียรติยศอย่างพระเจ้าแผ่นดิน(๑) ได้ยินมาว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูลฯ ร้องทุกข์ว่าขุนนางมากนัก ไม่มีเงินพอแจกเบี้ยหวัด พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็พระราชทานเงินงวดสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งเคยได้บีละพันชั่ง (๙๖,๐๐๐ บาท) เป็นกำหนดมาแต่รัชกาลที่ ๑ เพิ่มขึ้นอีกเท่าหนึ่ง เป็นบีละสองพันชั่ง สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจกเบี้ยหวัดข้าราชการ แต่ข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับบัญชาทหารซึ่งฝึกหัดอย่างยุโรป เช่นทหารบื้นใหญ่พวกญวนคริสตังเป็นต้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ยกบรรดากรมทหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อน ไปเป็นทหารฝ่ายพระบวรราชวัง จึงเกิดมีทหารบกและทหารเรือของวังหน้าขึ้น โดยไม่จำกัดจำนวนว่าจะมีได้มากน้อยเท่าใดแต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงพระบวรราชวังอยู่ ๑๕ ปี ในระหว่างนั้นบุตรหลานผู้ที่ขึ้น

---

(๑) ทำเนียบข้าราชการวังหน้า ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

ไปเป็นข้าราชการวังหน้า เติบใหญ่ขึ้นก็นำเข้าถวายตัว นับว่ามีข้าราชการรุ่นใหม่เกิดขึ้นในวังหน้า ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๔ ข้าราชการวังหน้าลงมาสมทบรับราชการวังหลวง พวกขุนผู้ใหญ่เข้ากับพวกวังหลวงได้สนิท แต่พวกขุนหนุ่มไม่เคยรับราชการวังหลวงมาแต่ก่อนก็มิใคร่เข้ากันได้สนิท แต่สมทบกันอยู่เพียง ๓ ปี พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ ข้าราชการวังหน้าจึงยังมีตัวอยู่มาก ไม่หมดสิ้นเหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราช พวกขุนนางซึ่งมีตำแหน่งฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็ต้องกลับขึ้นไปรับราชการวังหน้า แต่การที่ส่งข้าราชการกลับคืนไปวังหน้าครั้งนั้น ไม่ได้ลดทำเนียบและกรมต่าง ๆ ซึ่งตั้งขึ้นเฉพาะพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่น ทหารบก ทหารเรือ เป็นต้น ยอมให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีทหาร และตั้งตำแหน่งข้าราชการได้มาก ทั้งยังได้เงินพระคลังมหาสมบัติ สำหรับแจกเบี้ยหวัดข้าราชการปีละ ๑๒๐,๐๐๐ บาท เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ จึงมีกำลังผู้คนบริวารมากกว่าพระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ เว้นแต่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ พระองค์เดียว ด้วยประการฉะนี้

ข้าราชการครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกลับไปรับราชการพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ว่า แต่ที่เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ คือ

๑. เจ้าพระยามุขมนตรี (เกต เป็นพี่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ผู้ต้นสกุล สิงหเสนี) เดิมเมื่อรัชกาลที่ ๓ เป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรด ฯ ให้ไปรับราชการในพระบวรราชวัง ได้

เป็นที่พระยาราชโยธา แล้วพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นเจ้าพระยามุขมนตรีอธิบดีมหาดไทย และเป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังทั่วไป แต่อยู่ในรัชกาลที่ ๕ ได้ ๒ ปีก็ถึงแก่อสัญกรรม กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงตั้งพระยาภักดีภูบาล (อั้น) เป็นพระยาอิศรานุภาพ เป็นตำแหน่งจางวางกรมมหาดไทยต่อมาอีกคนหนึ่ง

๒. พระยาเสนาภูเบศร์ (กรับ บุณยรัตพันธุ์ น้องเจ้าพระยาภูธราภัย) เจ้ากรมกลาโหมฝ่ายเหนือ เป็นพระยากลาโหมราชเสนาอธิบดีกรมกลาโหม

๓. พระยาบริรักษ์ราชา (ฉ่ำ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) จางวางตำรวจ เป็นพระยาพิชัยบุรินทรา อธิบดีกรมเมือง

๔. พระยามณเฑียรบาล (บัว) อธิบดีกรมวัง คงตำแหน่งอยู่จนตลอดอายุ แล้วทรงตั้งพระยาเสนาภูเบศร์ (คง) เป็นพระยามณเฑียรบาลอีกคนหนึ่ง

๕. พระยาไพบูลยสมบัติ (เอี่ยม บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) จางวางกรมพระคลังสินค้า คงอยู่ในตำแหน่งนั้นต่อมา

ตำแหน่งพระยาไกรโกษา อธิบดีกรมพระคลัง กับพระยาเกษตรรักษา อธิบดีกรมนา ว่างอยู่ แต่มิได้ทรงตั้งทั้ง ๒ ตำแหน่ง

ตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุ(๑) การตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๕ มีจำนวนตั้งมาก แต่ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ กับปีมะเส็งต่อมาอีกปีหนึ่ง แต่เป็นข้าราชการในราชสำนักที่แห่นำตามเสด็จ เช่น

---

(๑) ที่ในหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร มีบัญชีของกรมอาลักษณ์พระราชวังบวรฯ พอทราบการที่กรมพระราชวังฯ ทรงตั้งข้าราชการได้

มหาดเล็ก ตำรวจ และขุนนางตำแหน่งนายทหารรักษาพระองค์เป็นพื้นกับพวกขุนนางข้างต่างๆ อีกพวกหนึ่ง นอกจากนั้นหาใคร่จะทรงตั้งไม่ ในปีต่อมายิ่งตั้งน้อยลงโดยลำดับ แม้ขุนนางผู้ใหญ่ชั้นอธิบดีว่างลงก็ไม่ตั้ง

คำถวายโอวาท

สันนิษฐานว่าของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ทูลเกล้าฯ ถวาย

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าตั้งอยู่ในกตัญญูกตเวที จะนิ่งอยู่มิได้ คิดการฉลองพระเดชพระคุณที่จะให้พระเกียรติยศเจริญขึ้น เป็นที่สรรเสริญแก่ชาวสยามและชาวต่างประเทศให้รู้พระเดชพระคุณ จึงทำเป็นเรื่องราวในการที่ข้าพระพุทธเจ้าหวังมีอยู่หลายอย่าง จะต้องจัดการใหม่ให้แผ่นดินเรียบร้อย เป็นเนื้อความ ๓๕ ข้อ การที่จะกราบทูลนี้จะผิดพลั้งเหลือเกินประการใด ขอพระราชทานโปรดอภัยโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้า

ข้อ ๑ ขอได้ทรงพระเมตตากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนบิดามารดารักบุตรในอุทรทั้งพระราชอาณาเขต เหมือนอย่างพระเจ้าเอี่ยวเต้ พระเจ้าชุ้นเต้ พระเจ้าอูเต้ ซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องไคเก็ก กษัตริย์สามพระองค์นั้นรักขุนนางและราษฎรยิ่งนัก บ้านเมืองก็เป็นสุข พระชนมายุก็ยืนนาน ขอได้ทรงพระราชดำริสอดส่องไปในราชการแผ่นดิน การสิ่งไรเป็นธรรมเนียมที่ถืออยู่ต้องคงไว้ การสิ่งไรที่จะต้องแก้ไขดัดแปลง ก็จะต้องจัดการเสียใหม่ให้ดีขึ้น การสิ่งไรเป็นที่ร้อนอกสมณพราหมณาจารย์ข้าราชการ และอาณาประชาราษฎร ก็ต้องผ่อนให้ได้ความเย็นใจและความสุขขึ้น จะได้เหมือนแผ่นดินพระเจ้าเอี่ยวเต้ พระเจ้าชุ้นเต้ พระเจ้าอูเต้ มีแต่ความสรรเสริญทั่วไป

ข้อ ๒ จะมีผู้กราบทูลกล่าวโทษพระวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นเนื้อความที่จะให้เกิดความสงสัย เป็นความกระซิบต่าง ๆ ก็ขอให้ทรงพระราชดำริก่อน ตรึกตรองสืบสวนให้ได้ความจริง อย่าเพ่อวู่วามให้เสียการ เหมือนนิทานโบราณฝ่ายไทย และฝ่ายจีนมีเป็นหลายเรื่องก็ทราบอยู่แล้ว มีความเปรียบอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว ในปีนั้นมีข้าหลวงเดิมกระซิบกราบทูลว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย คิดการประทุษร้ายตั้งกองตำดินปืนอยู่ที่หลังบ้านเป็นอันมาก จึงทรงปรึกษาด้วยข้าหลวงเดิมผู้อื่น เขากราบทูลว่าถ้าท่านจะคิดเอาแผ่นดินแล้ว ท่านจะมายกเอาราชสมบัติแผ่นดินถวายทำไม ประการหนึ่ง กำปั่นท่านก็มีค้าขายอยู่เป็นหลายลำ ถ้าท่านจะซื้อเอาดินปืนมาแต่เมืองสิงคโปร์จะมีดีกว่าตำดินปืนที่บ้านอีกหรือ ได้ทรงทราบดังนั้นแล้วก็สงบอยู่ ภายหลังสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เข้าไปเฝ้า จึงได้ตำรัสถามด้วยการตำดินปืนที่โรงจักรนั้น เขาทำอย่างไร สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ก็กราบทูลไปตามเหตุโดยมิได้รู้ตัว จึงตำรัสถามว่าถ้าจะซื้อดินปืนมาแต่เมืองสิงคโปร์มาใช้กับลงทุนตำเอาที่นี่ ใครจะถูกจะแพงเงินกว่ากัน สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่กราบทูลว่า ซื้อดินปืนมาจากเมืองสิงคโปร์ถูกเงินกว่า ดีกว่าตำที่นี่ แล้วก็มิได้ตรัสประการใดต่อไป ครั้นนานมาประมาณสักเดือนหนึ่ง จึงประทานความจริงว่า มีผู้กราบทูลดังนั้น ๆ แต่ไม่ทรงเชื่อจึงได้พากันทราบ ขอให้พระองค์มีพระทัยหนักแน่น เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เชื่อคนสอพลอยุยงข้าราชการจะได้พึ่งพระบารมี มีความเย็นใจ

ข้อ ๓ พระวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ซื่อสัตย์ต่อแผ่นดินจะประพฤติการสิ่งใดโดยยุติธรรมก็ดี ลางทีคนพาลก็กำเริบ ท่านเห็นว่าจะกราบทูลจะช้าไป ท่านก็ช่วยปราบปรามตามอำนาจของท่านก็มี บางจำพวกที่มีความโลภมาก เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์อยู่ จะไม่เกรงพระราชอาชญา จะทำการสิ่งไรก็จะทำตามอำเภอใจ เบียดเบียนให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน ความข้อนี้ถ้ามีผู้ร้องทุกข์และมีผู้กราบทูลขึ้น จะต้องพิจารณาเอาความจริงว่า ผู้ที่กระทำนั้นกระทำโดยยุติธรรม ทำช่วยธุระแผ่นดิน หรือทำโดยความโลภเจตนาจะหาผลประโยชน์ หรือทำโดยโทโสความพยาบาทประการใด ก็จะได้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไว้ จะได้กำจัดคนพาลทุจริตเสีย

ข้อ ๔ พระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในผู้ใหญ่ผู้น้อย จะต้องทำนุบำรุงให้ได้ความสุขทั่วไป พระองค์ใดมีวิชาอย่างไรบ้าง ยังมิได้ทำราชการลับอยู่ จะเป็นพระองค์เจ้ากด หม่อมเจ้ากด หม่อมราชวงศ์กด ที่เป็นช่างต่าง ๆ ขอให้สืบเสาะเอามาชุบเลี้ยงขึ้น จะได้มีน้ำใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ดีกว่าเอาคนบ้า ๆ เถื่อน ๆ มาชุบเลี้ยง

ข้อ ๕ พระวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใดที่ซื่อตรง ก็ต้องชุบเลี้ยงขึ้น ผู้ใดที่เป็นคนพาล ถึงมีวาสนาอยู่แล้วก็ต้องกำจัดเสีย ถ้าจะกำจัดคนพาล และผู้กระทำผิด ก็ต้องให้ท่านทั้งหลายเห็นความผิดให้พร้อมกันก่อนจึงกระทำโทษลง ถ้าโปรดกระทำได้ดังนี้จะมีคนทั้งกลัวทั้งรัก ถ้ากระทำโดยกริ้วกราดลงพระอาชญาผิด ๆ ถูก ๆ ผู้ที่ต้องรับพระอาชญาไม่มีความผิดก็เสียน้ำใจ ผู้ที่ยังมิได้รับพระราชอาชญาก็จะพากันนินทาต่าง ๆ จะมีแต่ความกลัว ความรักนั้นน้อย ทรงตัดสินข้อคดีสิ่งใด ให้ถือเอายุติธรรม ตั้งเมตตาจิต

มิได้เลือกว่าคนโปรดและคนไม่โปรด ถ้าผู้ใดทำชอบ ก็ประทานบำเหน็จรางวัลยกย่องขึ้น ถ้าผู้ใดทำผิดก็ทำตามโทษานุโทษ ถ้าโปรดเกล้า ฯ ได้ดังนี้ก็จะเป็นที่กลัวเกรงพระราชอาชญาสรรเสริญพระเดชพระคุณ

ข้อ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ ที่ได้รับพระราชทานวัง ๆ ก็ยังค้างอยู่จะต้องทำนุบำรุงเร่งรัดให้การวังนั้นแล้วเสีย ทรงพระเจริญขึ้นจะได้เสด็จออกไปอยู่ พระองค์ใดยังมิได้ประทานวัง ต่อไปภายหน้าสมควรที่จะออกวังแล้ว ก็จะต้องประทานให้เหมือน ๆ กัน ทำดังนี้ก็เป็นการสงเคราะห์ญาติอย่างหนึ่ง จะได้พากันคิดถึงพระเดชพระคุณจะได้ตั้งใจทำราชการโดยภักดี

ข้อ ๗ พวกข้าราชการฝ่ายใน ถ้ามีอำนาจมักจะรับสินบนต่าง ๆ บ่าวไพร่เกี่ยวข้องด้วยถ้อยความ ก็หักหาญให้การงานแปรปรวนไป คนต่างประเทศเขาก็นินทา ถ้าพวกฝ่ายในจะเข้ามารบกวนในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทครั้นไม่ได้สมความปรารถนาก็จะโกรธ ถ้าจะโปรดตามใจก็จะเสียฉบับธรรมเนียมแผ่นดินไป จะแก้ได้อยู่อย่างหนึ่ง คืออ้างว่าจะเอาเรื่องราวให้ท่านเสนาบดีปรึกษาก่อน ท่านเห็นอย่างไรก็จะได้ทำตาม ถ้าอ้างอย่างนี้ก็จะเกรงพระราชอาชญาเข้า ไม่รู้ที่จะโกรธเอาผู้ใดได้ การที่รบกวนในพระเดชพระคุณก็จะน้อยลง

ข้อ ๘ เงินภาษีอากรที่ขึ้นในตำแหน่งราชการหลายกรมนั้น ก็ประมูลกันขึ้นในท้องตราแต่ให้มากเท่านั้น เงินก็ไม่ได้เข้าพระคลัง ผู้ทำภาษีก็เอาเงินไขว้ไปใช้เสียดีกว่ากู้เขาไม่ต้องเสียดอกเบี้ย พากันเป็นหนี้หลวงคนหนึ่งนับร้อยชั่งก็มี นับพันชั่งก็มี การเรื่องนี้ก็จะต้องจัดเสียใหม่ ถ้าผู้ใดจะรับทำภาษีอากร ถ้าเป็นภาษีอากรเล็กน้อยไม่เป็นคนภาคภูมิ ก็ให้เรียกเอาเงินล่วงหน้าเสียให้ครบจึงให้ทำ ถ้าถึงกำหนดผลัดเปลี่ยนจะทำต่อไปอีกก็ให้ส่ง

เงินล่วงหน้าอีก สุดแต่อย่าให้ค้างอยู่ได้ ถ้าเป็นภาษีอากรใหญ่ ๆ เงินมาก ผู้ทำเป็นคนภาคภูมิอยู่ไว้ใจได้ ก็จะต้องเอาตามเรื่องราวของเขาถึงงวดจะส่งให้เสร็จปีละ ๔ งวด ถ้าถึงงวดไม่ได้ส่ง เจ้าจำนวนละเลยกันเสีย ไม่เร่งรัดก็จะต้องเอาโทษเจ้าจำนวน ถ้าโปรดได้อย่างนี้ก็จะได้เงินเข้ามาใช้ราชการแผ่นดินมากขึ้น

ข้อ ๙ ภาษีอากรสิ่งไรเป็นความเดือดร้อนแก่ราษฎรอยู่ ก็จะต้องลดหย่อนผ่อนเลิกเสียบ้าง เหมือนหนึ่งภาษีสุกรแต่ก่อนพิกัดเรียก ๑๒ ชัก ๑ คิดเป็นราคาสุกรใหญ่ก็เป็นภาษีตัวละ ๑ บาท สุกรเล็กก็เป็นภาษีตัวละ ๓ สลึง เดี๋ยวนี้เจ้าภาษีเรียกเอาตัวละ ๒ บาท ๒ สลึงเสมอกัน จนผู้ฆ่าสุกรขายก็ขายสุกรแพงขึ้น คิดเอาแก่เนื้อคนรับประทาน ๆ ก็ต้องรับประทานของแพง ก็เป็นความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง และเจ้าภาษีผูกช่วงไปหัวเมือง ไปฆ่าสุกรขายแต่ผู้เดียว ผู้อื่นจะเสียภาษีให้จะขอฆ่าบ้างก็ไม่ได้ คิดซื้อขายเอากำไรมากขึ้น ทำให้ผิดท้องตราไปต่าง ๆ ผู้ใดจะว่ากล่าวก็มิได้ ประการหนึ่งอากรน้ำเรียกค่าเครื่องมือละเอียดทุกสิ่ง จนขนไม่มีเครื่องมือไปจับปลาในหนองก็ต้องเสียเงินค่าเครื่องมือจับปลาคนละ ๑ บาท ก็เป็นความเดือดร้อนของราษฎรอย่างหนึ่ง ถ้าจะโปรดให้เป็นความเย็นขึ้นแล้ว ก็เรียกเอาค่าเครื่องมือแต่สิ่งที่ใหญ่ ๆ ที่ชาวประมงทำเป็นสินค้าซื้อขายเป็นอาณาประโยชน์อย่างนี้ก็ควรจะเรียก ซึ่งชาวบ้านไร่หาเลี้ยงชีวิตเป็นธรรมดาชาวบ้านนอก ไม่เป็นการสินค้าโปรดพระราชทานยกเสียก็จะเป็นความเย็นใจขึ้นได้มาก และภาษีอากรอื่น ๆ ที่เป็นการหยุกหยิกรังควาน ยังมีอีกหลายสิ่ง จะพรรณนากราบบังคมทูล ๆ ก็จะยืดยาวนัก ทรงพระราชดำริตริตรอง ก็จะเห็นการตลอด

ข้อ ๑๐ ราษฎรถวายฎีกากล่าวโทษเจ้าภาษีอากรว่าฉ้อฉ่มเหง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ประทานฎีกาไปให้เจ้าจำนวนชำระเจ้าจำนวนกับเจ้าภาษีก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ราษฎรที่มาร้องไม่ได้ชนะสักเรื่องหนึ่ง จนเบื่อเข้ามาร้องทุกข์ สู้ทนเสียให้เจ้าภาษีดีกว่า ความที่มาร้องนั้นเงียบไปก็เข้าพระทัยเสียว่าเป็นการเย็นอยู่แล้ว มิได้ทราบว่าการข้างนอกเป็นอย่างไร

ข้อ ๑๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าราษฎรจะมีความทุกข์ร้อนอย่างไร ก็โปรดให้มาร้องถวายฎีกา จะผิดชอบอย่างไรมิได้เอาโทษ โดยทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎร จะมิให้ผู้ใดคุมเหงเบียดเบียนราษฎรได้ การก็ได้หาอย่างพระราชประสงค์ไม่ เพราะโปรดยกโทษเสีย ถึงจะเอาเท็จมากล่าวก็ไม่มีโทษ คนพาลจึงกำเริบ ผู้ที่มีความทุกข์ร้อนมาร้องโดยจริงก็มี ผู้ที่เป็นพาลเห็นความจะแพ้ก็แก้ไขกล่าวโทษลูกขุนตระลาการให้เป็นความฎีกาขึ้น พอจะได้โยกศาลมาเสียให้พ้นจากตระลาการเดิมก็มี การก็ชักช้าไปอีกปีหนึ่งสองปี ไม่แพ้กันลงได้ลากหนามจุกช่องไว้แต่พอให้ยาวไปอย่างนั้นมีมาก ประการหนึ่งชิงชังบุคคลผู้ใด ก็ไปจ้างคนเข้าสำนวนแต่งฎีกาผูกพันกล่าวโทษกัน ความเล็กน้อยก็ให้เป็นความใหญ่ขึ้นอย่างนั้น เสียค่าแต่งเรื่องราวฉบับละ ๑ ถึง ๕ ตำลึงก็มี ๗ ตำลึงก็มี ได้ทราบเกล้าฯ ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีผู้เข้าร้องถวายฎีกาแล้ว ให้ลงพระราชอาญาผู้มาร้องเสียก่อน ๓๐ ทีทุก ๆ เรื่อง เวลามิได้ว่าราชการเสด็จออกพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ก็ให้หาท่านเสนาบดีและลูกขุนตระลาการโจทก์จำเลยเข้ามาพร้อมกันชำระหน้าพระที่

นั่งไม่ให้เป็นสำบัดสำนวนเอาแต่ที่จริง ถ้าลูกขุนตระลาการทำผิดแก้ไขถ้อยความเขาจริง ก็ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนตามโทษแล้วให้ถอดเสียบ้าง ลางทีก็ให้ส่งไปคุกบ้าง คู่ความฝ่ายข้างแพ้ก็ให้ปรับไหมให้แก่ผู้ร้องฎีกาชนะตามรูปความ ปรับอีกลาหนึ่งที่เขาจะต้องรับพระราชอาชญาถูกเฆี่ยน ๓๐ ทีนั้นด้วย ถ้าผู้ร้องฎีกาเก็บเอาความเท็จมิจริงเข้ามาร้องกล่าวโทษเขา ให้พระเจ้าแผ่นดินเสียเวลาราชการให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัย ลางทีก็โปรดให้ตระเวนแล้วส่งไปคุก ลางทีตระเวนแล้วปรับไหมให้แก่ผู้ชนะ ความฎีกาครั้งนั้นจริงมากกว่าเท็จแล้วก็น้อยด้วย ครั้งนี้เห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าให้หมายประกาศเสียให้รู้ทั่วกัน ว่าผู้ใดจะร้องฎีกาให้เอาแต่ความจริงเข้ามาร้อง และถ้าเอาความเท็จและสำนวนผู้มีบัญญาเข้ามาร้อง แล้วจะเอาโทษตามโทษานุโทษผู้แต่งเรื่องราวก็จะเอาโทษด้วย ถ้าลูกขุนตระลาการพลิกแพลงถ้อยความเขาจริง พิจารณาเป็นสัจจะให้ลงพระราชอาชญาตามโทษานุโทษ ลูกขุนตระลาการและผู้มาร้องก็จะได้เกรงพระราชอาชญาเข้า

ข้อ ๑๒ เห็นด้วยเกล้ากระหม่อมว่า ท่านเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้ง ๔ ขอเชิญให้ท่านเข้าไปประชุมพร้อมกันในพระราชวังที่ใดที่หนึ่ง ให้ท่านช่วยตัดสินสุขทุกข์ของราษฎรที่ขัดข้องแต่วันละ ๔ ชั่วโมง อาทิตย์หนึ่งสัก ๓ วัน ถ้าผู้ใดมีทุกข์ให้ร้องต่อท่านทั้ง ๔ ให้ท่านมีอำนาจตัดสินความเสียให้แล้ว ถ้าท่านทั้ง ๔ ลงชื่อพร้อมกันตัดสินแล้ว คู่ความเห็นว่ายังไม่เป็นธรรมจึงให้ไปถวายฎีกา จะได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมปรึกษาพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ และพณหัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม ทำได้ดังนี้ ถ้อยความและการงานที่สะสมอยู่ก็จะเปลื้องไปทุกวัน

ข้อ ๑๓ พระราชกำหนดกฎหมายและบทพระอัยการโบราณเป็นที่จะให้ราษฎรเป็นความซึ่งกันและกันโดยมาก เพราะบ้านเมืองครั้งกรุงเก่าไม่มีภาษีสิ่งไร ท่านจึงคิดเอาเงินพินัยความมาใช้ในราชการแผ่นดิน ผู้ที่ชนะจะได้รับไหมก็จะต้องเสียเงินพินัยหลวงเสียกึ่งหนึ่งทุกเรื่อง การทุกวันนี้บ้านเมืองก็เจริญสมบูรณ์ขึ้น เงินภาษีอากรได้มากกว่าเงินพินัยอยู่แล้ว ถ้าโปรดยกเงินพินัยเสีย ความก็จะแล้วเร็วเข้า เพราะผู้แพ้ต้องเสียเงินน้อยลง ของโบราณท่านคิดไว้ให้ผู้ชนะความได้เงินไปแต่น้อย ผู้แพ้ก็เสียมาก ลางทีผู้ชนะก็ไม่ได้สิ่งไรไปเลย เหมือนผู้ตำนา ๔๐๐ ไร่ลงมาจนถึง ๕๐๐ ไร่ ภรรยามีชู้ก็ได้เบี้ยปรับไหม ๒ ชั่งเป็นสินไหมกึ่งพินัยกึ่ง ฝ่ายเจ้าผัวได้เงิน ๑ ชั่ง ตระลาการชักสิบลดเสีย ๒ ตำลึง ต้องเสียค่าถ่ายโทษประจานภรรยาอีก ๑๒ ตำลึง ๒ บาท เหลือเงินอยู่ ๕ ตำลึงก็ต้องเสียค่าฤชาเบ็ดเสร็จอีก ๔ ตำลึง ฝ่ายเจ้าผัวได้เงินไปแต่ ๑ ตำลึง กับภรรยาคืนเท่านั้น ชักธรรมเนียมมาแต่พอให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทบ้างเล็กน้อย จะได้เป็นที่ทรงพระราชดำริเงินพินัยทุกวันนี้มีแต่บัญชีเปล่า เร่งได้น้อย ยังค้างอยู่ที่ลูกความมาก ต้องเร่งเงินพินัยตายอยู่กับศาลก็มี และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสอยู่เนืองๆ ว่ากฎหมายเก่าเป็นรังความหยุกหยิกนัก จะทรงพระราชกำหนดกฎหมายใหม่ จะตัดเสียให้ราษฎรเป็นความกันน้อยลง ความเรื่องนี้ลูกขุนก็ได้ทราบอยู่ทุกวัน แต่พระราชกิจการมากจึงมิได้ทรงให้สำเร็จ ครั้งนี้ถ้าจะโปรดประชุมลูกขุน ให้พวกลูกขุนคิดดูว่ากฎหมายข้อใดควรงดไว้ ข้อใดควรจะยกเสีย ก็จะได้ทราบในฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้อ ๑๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการให้ตั้งขุนธรรมการขึ้นไว้ทุกหัวเมือง และได้ดูแลพระภิกษุสามเณรที่ทำชั่วดีประ

การใด จะได้ชำระว่ากล่าว ความข้อนี้อยู่ แต่ขุนธรรมการหัวเมืองและธรรมการที่กรุงรู้กัน หาผลประโยชน์ด้วยกัน คิดว่ามีผู้พ้องขึ้นจะได้ผลประโยชน์แล้วก็เกลี้ยไกล่งุบงิบกันเสีย และในปีมะโรงสัมฤทธิ ๑๗ ศกนี้ มีตราเสมาธรรมจักรออกไปถึงขุนธรรมการหัวเมืองว่า พระสงฆ์แขวงจังหวัดหัวเมืองใดก็ให้ขุนธรรมการเรียกนายประกันเสียให้หมด ผู้ที่จะบวชเป็นพระภิกษุให้ขุนธรรมการเอาตัวมาไล่เลียงเสียก่อน ว่าจะศรัทธาจริงหรือไม่จริง ขุนธรรมการยอมให้บวชจึงบวชได้ ความเรื่องนี้ก็เกิดเป็นผลประโยชน์ที่ได้ที่เสียแก่ขุนธรรมการขึ้น ตรานำตำแหน่งก็ไม่มีออกไป ใช้แต่ตราพระธรรมการบัดดวงเดียวเท่านั้น ขุนธรรมการหัวเมืองจะทำสิ่งไรก็ได้ตามอำเภอใจ ไม่กลัวเกรงผู้ว่าราชการเมืองกรมการ พระภิกษุที่มีโยมญาติก็รับประกัน พระที่อนุจรก็ต้องสละอารามไป วัดไม่มีพระสงฆ์อยู่ก็เป็นวัดร้างสำหรับที่คนพาลที่เข้าอาศัยอยู่ ลางทีพวกเข้ารีตก็รื้อขนเอาไม้เสาไปเสียหมด การอย่างนี้เป็นร้อนอกสมณะอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะบวชก็ต้องเสียเงินค่าบวชก่อนจึงจะบวชได้ พระที่บวชอยู่แล้วก็ต้องเสียเงินค่าเชิงประกันด้วย ประการหนึ่งมีพระราชบัญญัติว่า ถ้าผู้ใดบวชแก่วัดสึกออกมา ๕ ปีจึงให้มีภรรยาได้ ต้องอดทนอยู่ ถ้าใครมีภรรยามีผู้พ้องร้องเป็นรังความที่คนพาลจะหากิน ความข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ไปก็ไม่เห็นว่าเป็นคุณแก่แผ่นดินสิ่งใดเลย ถ้าคนบวชอยู่นั้นเป็นปราชิกก็ดี หรือทำผิดกิจสมณะต่าง ๆ ก็ดี มีผู้พ้องกันด้วยเรื่องนี้ควรจะชำระให้เป็นคุณแก่ศาสนา มิให้มีผู้ใดเป็นโจรขึ้นปะปนในพระศาสนาได้ ที่สึกออกมาพ้นเพศสมณะแล้วก็เห็นว่าไม่ควรจะพ้องร้องว่ากล่าวกันขึ้นด้วยไม่เป็นโทษแก่แผ่นดินสิ่งใดเลย ขอให้ทรงพระราชดำริดูแต่ที่อันสมควร

ข้อ ๑๕ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนเท่าทุกวันนี้ โจรผู้ร้ายลักช้างม้าโคกระบือ ลักเรือ ล้วงเรือกชุกชุม เป็นคนพาลโหยกเหยก เที่ยวคุมเหงราษฎรก็มีมาก ตู่จับโคกระบือกันก็มาก ความข้อนี้ถ้าปกเกล้า ฯ ระงับเสียได้ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข ความเย็นใจก็จะมีทั่วกัน ความสรรเสริญอวยชัยถวายพระพรก็จะเซ็งแซ่ไปทั้งพระราชอาณาจักร ระงับการเรื่องนี้เป็นการใหญ่ ต้องปรึกษาท่านเสนาบดีท่านจะเห็นอย่างไรบ้าง โจรผู้ร้ายจึงจะสงบไปได้ แต่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าธรรมเนียมยุโรปเขาตั้งนายอำเภอแข็งแรง ได้รู้บัญชีสำมะโนครัว และบัญชีคนจรมาอาศัยอยู่เท่าไร คนที่มีเรือกสวนที่ทำมาหากินอยู่เท่าไร คนที่ไม่มีที่ทำมาหากินอยู่เปล่า ๆ ก็ให้มีที่ไร่นาขึ้นมาทำกิน ถ้ามีที่ทางแล้วไม่ทำมาหากิน คือคนนั้นแลจะหากินทางพาลมีโจรผู้ร้ายขึ้นก็สืบเอาตัวได้ง่าย ๆ เพราะคนเขาไม่มุ่นหมกปะปนกันเหมือนอย่างประเทศสยาม นายบ้าน นายอำเภอเขาแข็งแรง รู้บัญชีคนเกิดวันละเท่าไร ตายวันละเท่าไร คนจรมาแต่บ้านไหน คนจะไปข้างไหนก็มีหนังสือสำหรับตัวเดินทางไปถึงเมืองนั้นเมืองนี้ คนนั้นจะไปด้วยธุระสิ่งนั้น ๆ นายบ้าน นายอำเภอเมืองนั้นก็ได้ตรวจดูตามหนังสือนั้นเห็นถูกต้องแล้วก็ปล่อยไปตามความปรารถนา และตัวสัตว์นั้นเขาก็ประทับตราน่าเบอร์ที่ห้อเมืองนั้น แล้วมีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ด้วย ถ้าโจรผู้ร้ายจะลักเอาไปขี่ขายต่างเมือง ถ้าไม่มีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ห้ามไม่ให้ผู้ใดขี่ เขาก็จับเอาผู้เจ้าของสัตว์นั้นมาว่าเป็นโจร เจ้าของสัตว์แก้ตัวว่าหนังสือหาย ก็ทำไมจึงไม่ไปขอหนังสือต่อเจ้าพนักงานใหม่เล่า แก้ตัวอย่างนี้ไม่ได้ ถ้าผู้ใดบังอาจรับขี่สัตว์นั้นไว้ ไม่ได้หนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ เป็นอันสมกับโจร แต่

ประเทศสยามจะเอาอย่างเขาทีเดียวไม่ได้ เพราะกำนัน นายอำเภอ อ่อนแอโง่นัก บ้านท่านผู้มีวาสนาบรรดาศักดิ์ วัดวาอารามมาก เป็นรังที่คนพาลจะเข้าอาศัยอยู่ จึงว่าจะเอาทีเดียวนั้นไม่ได้ ได้แต่เทียบเคียงเอาบ้าง เห็นด้วยเกล้ากระหม่อมว่า โจรผู้ร้ายก็จะค่อยสงบลงได้มาก แต่ประเทศสยามจะประทับตราเหล็กแดงลงไปในเนื้อหนังสัตว์ก็ดีเสียว่าเป็นบาป เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าจะทำดังนี้แล้ว โคกระบือจะประทับตราได้ก็ที่เขา ช้างประทับตราได้ก็ที่งา ม้าประทับตราได้ก็ที่กีบ ผู้ใดจะซื้อขายสัตว์ไปกับผู้ใด ๆ ก็ต้องให้หนังสือถือสำหรับตัวไปด้วย ถ้าเจ้าของจะไล่ฝูงโคฝูงกระบือไปขายต่างเมือง ก็ต้องขอหนังสือเดินทางต่อผู้ว่าราชการเมืองไปเป็นสำคัญด้วย อนึ่งคนที่เป็นโจรผู้ร้ายอยู่จนทุกวันนี้ ถ้าจะว่าที่จริงราษฎรก็รู้จักว่าผู้เป็นคนดีชั่วแต่ไม่อาจจะพูด เพราะว่ากลัวพยาบาทจะลักลอบทำร้ายกัน ถ้าจะจัดการเสียใหม่ ว่าโทษอย่างนั้นจะเฆี่ยนเท่านั้น หรือจำขังคุกไว้ ๓ ปี ๕ ปี ๑๐ ปี ถอดเป็นชั้น ๆ ถ้าถึง ๓ คราวไม่เข็ดหลาบก็ต้องจำไว้จนตาย หรือจะประหารชีวิตตามอัยการก็ได้ ที่กราบทูลไว้ในข้อโจรนี้เป็นแต่สังเขปพอเป็นที่พระราชดำริ

ข้อ ๑๖ คุกตั้งอยู่ใกล้พระราชวังนัก แต่ก่อนแผ่นดินเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ผู้คนยังน้อย จับพม่ามาได้จำไว้มาก ๆ ครั้นจะไปตั้งอยู่ไกลท่านไม่วางพระทัย เหมือนอย่างตึกดินก็อยู่ใกล้พระราชวังเหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้ามีเหตุขึ้นใกล้พระราชวังนักไม่ไว้พระทัย จึงย้ายเอาตึกดินออกไปเสียให้ห่างไกลพระราชวัง คุกนักคล้าย ๆ ตึกดินเหมือนกัน

ข้อ ๑๗ โจรผู้ร้าย กรมการจับตัวได้จำไว้ที่หัวเมืองนาน ๆ แล้วก็รับสินบนถอดปล่อยไป เพราะฉะนั้นโจรผู้ร้ายจึงไม่สงบ หลุดออกไปได้ก็ไปทำโจรกรรมแก้ตัวใหม่ ไม่ควรจะให้คนโทษหนักอยู่ที่หัวเมือง ขอให้ส่งเข้ามาเสียในกรุง คนโทษหัวเมืองจะเอาไว้ก็แต่โทษเบาบางเล็กน้อย โทษไม่ถึงคุก และคุกนั้นจะต้องทำให้กว้างขวาง จ่ายคนโทษให้ทำการอยู่แต่ในกำแพงคุก จะไม่หนีได้

ตอนที่ ๙

แก้ไขระเบียบการในราชสำนัก

ถึงรัชกาลที่ ๕ มีความจำเป็นจะต้องแก้ไขวิธีบังคับบัญชาราชการบ้านเมือง เพราะพระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่าราชการแทนพระองค์ การอย่างนี้ไม่มีตำรับตำรามาแต่ก่อน นอกจากปรากฏในพงศาวดารว่าเคยมีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ล้วนเกิดภัยอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินทุกครั้ง เมื่อจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้นอีก คนทั้งหลายจึงพากันหวาดหวั่นอยู่ทั่วไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คงจะได้คิดเห็นและตริตรองหาอุบายแก้ไขความลำบากเรื่องนี้มาแต่แรกรู้ตัวว่า จะต้องเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ข้อนี้พึงเห็นได้ในความคิดของท่านที่ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นมหาอุปราช และเมื่อที่ประชุมพระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมกัน สมมุติตัวท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านขอให้สมมุติสมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักอีกพระองค์หนึ่ง ก็คงเป็นโดยประสงค์จะมิให้คนทั้งหลายหมายมุ่งเอาตัวท่านคนเดียวเป็นผู้รับผิดชอบ เห็นจะเป็นด้วยความดำริดังกล่าวมา เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ จึงวางระเบียบราชการให้มีหัวหน้าบัญชาการคล้ายกับเป็น ๓ แผนก คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (มีอำนาจเหนือแผนกอื่นทั่วไป) สมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก

แต่การในพระราชสำนักนั้นย่อมกำหนดเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายหน้าบังคับบัญชาว่ากล่าวส่วนผู้ชายฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายในบังคับบัญชาว่ากล่าวส่วนผู้หญิงฝ่ายหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๕ กรมพระสุดารัตนราชประยูร ซึ่งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง จึงได้ทรงบัญชาการฝ่ายในอีกพระองค์หนึ่ง ท่านทั้ง ๓ นี้ช่วยกันคิดอ่านจัดการในพระราชสำนัก ส่วนราชการแผ่นดินนั้นมีสภาเสนาบดีเจ้ากระทรวงต่าง ๆ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทประทับเป็นที่ปรึกษาด้วยอีกพระองค์หนึ่ง แต่กรมหลวงวงศา ฯ ทรงประชวรโรคอัมพาตทุพพลภาพมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่พอเสด็จเข้าวังได้ อยู่ไม่ช้า ก็สิ้นพระชนมายุ

ระเบียบการที่จัดในสมัยนั้น พิเคราะห์ดูตามความรู้เห็น (ของผู้แต่งหนังสือนี้เมื่อยังเด็ก แต่พอจำความได้บ้าง) ประกอบกับที่ได้ไต่ถามท่านผู้อื่นซึ่งท่านมีตำแหน่งในราชการ และตรวจดูจดหมายเหตุต่าง ๆ ที่ปรากฏ เห็นว่าน่าสรรเสริญความเจตนาพยายามของท่านผู้ใหญ่ที่คิดจัด ด้วยเอาความข้อสำคัญทั้ง ๒ อย่าง คือที่จะให้ราชการบ้านเมืองดำเนินไปโดยเรียบร้อยเป็นปกติอย่างหนึ่ง กับที่จะผึกหัดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินได้เองอย่างหนึ่ง เป็นวัตถุที่ประสงค์เสมอกัน วางรูประเบียบการให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทำพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ หมดทุกอย่าง เว้นเสียแต่ที่จะต้องทรงพระราชดำริรัฐประศาสโนบาย และบังคับสั่งราชการเป็นเด็ดขาด ๒ อย่างนี้อยู่ในผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคิดเห็นอย่างไรหรือสั่งบังคับประการใด แล้วก็นำความขึ้นกราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบเสมอเป็นนิจ ผิดกับลักษณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งเรียกว่า "รีเยนต์" ตาม

ประเพณีในยุโรป จึงเห็นว่าน่าสรรเสริญ ด้วยในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชันษาถึง ๑๖ ปี พอทรงทราบผิดและชอบ มิได้ทรงพระเยาว์อย่างเป็นเด็ก ทั้งเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็เพียง ๕ ปี ระเบียบราชการที่จัด เมื่อเริ่มตั้งรัชกาลที่ ๕ มีหลายอย่างจะพรรณนา แต่ที่เป็นการสำคัญ คือ

จัดระเบียบพระราชานุกิจ

คำที่เรียกว่าพระราชานุกิจ เรียกตามกฎมนเทียรบาล หมายความว่ากำหนดเวลาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่างๆ ประจำวัน อันถือว่าเป็นการสำคัญในวิธีปกครองบ้านเมือง ซึ่งอำนาจสิทธิขาดอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ต้นตำรามีอยู่ในคัมภีร์มนูธรรมศาสตร์ ซึ่งพวกพราหมณ์นำมาสอนแต่ดึกดำบรรพ์ แต่เมื่อเอามาใช้ในประเทศของชนชาติอื่นอันประเพณีผิดกับอินเดีย ก็ต้องแก้ไขรายการให้เหมาะแก่ภูมิประเทศ ข้อนี้พึงเห็นได้ในตำราพระราชานุกิจ ครั้งศรีอยุธยาที่ปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล แม้ตำราในกฎมนเทียรบาลนั้น ถ้าเทียบกับพระราชานุกิจของพระเจ้าแผ่นดินเมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระราชานุกิจที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็เห็นได้ว่าได้แก้ไขต่อมาอีกโดยลำดับให้เหมาะแก่กาลสมัย ถึงกระนั้น พระราชานุกิจก็ยังเป็นหลักของราชการสืบมาทุกสมัย เพราะเหมือนกับเป็นอาณัติสัญญาในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับข้าราชการทั้งปวง ว่าโดยปกติจะทำราชการในเวลาตามกำหนดนั้นเสมอ ไม่ให้ต้องบอกต้องสั่งกันทุกวันไป อันนี้เป็นหลักของพระราชานุกิจ แต่เมื่อพิจารณาดูรายการในระเบียบพระราชานุกิจ (ซึ่งจะแสดงโดยพิสดารต่อไปข้างหน้า)

ลักษณการต่างกัน เป็นการบ้านเมืองประเภทหนึ่ง เป็นการในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินประเภทหนึ่ง พระราชานุกิจอันเป็นประเภทการบ้านเมืองนั้น คือเสด็จออกที่ประชุมมุขมนตรีทรงพิพากษาคดี และว่าราชการบ้านเมืองวันละ ๒ ครั้งเป็นนิจ รายการอย่างอื่นนอกจากนั้นเป็นการส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในวันไหนจะเว้นการอย่างใดหรือจะเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างใดตามพระราชอัธยาศัยก็ไม่ขัดข้อง ถึงกระนั้นพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา โดยเฉพาะในพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งทรงครองกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ย่อมทรงประพฤติพระราชานุกิจโดยเคารพเป็นนิจสืบกันมาทุกพระองค์

ระเบียบพระราชานุกิจในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่หนึ่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะเอาแบบพระราชานุกิจของพระเจ้าบรมโกศครั้งกรุงศรีอยุธยามาใช้ มีรายการต่าง ๆ ดังจะแสดงโดยพิสดาร ดังต่อไปนี้

เช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร

๑๐ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ถวายภัตตาหาร เลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรงเจ้านายเข้าเฝ้า ฯ และช่วยกันปฏิบัติพระสงฆ์เวลาฉัน พระกลับแล้ว ชาวพระคลังมหาสมบัติกราบบังคมทูลรายงานจ่ายเงิน แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางข้าราชการกรมพระตำรวจเข้าเฝ้า ถวายรายงานชำระความฎีกา แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าประภาษด้วยอรรถคดี (แต่ในปลายรัชกาล เมื่อพระราชาเสด็จออกตอนเช้านี้ พระบัญชร พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการเฝ้าที่ชาลาริมพระที่นั่งอมรินทร ฯ ข้างด้านตะวันตก)

เที่ยง เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร และประภาษราชกิจภายใน เสด็จเข้าที่พระบรรทมทรงสำราญพระอิริยาบถ

ค่ำ ๖ นาฬิกา เสวยพระกระยาหาร

๗ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง ขาวพระคลัง ฯ กราบบังคมทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ มหาดเล็กกราบทูลรายงานก่อสร้าง พระอาการเจ้านายประชวร และอาการป่วยของพระราชาคณะหรือข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งโปรดเอาอาการมากราบทูล

เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า กราบทูลใบบอกหัวเมือง ประภาษราชการแผ่นดินและการทัพศึก

๑๐ นาฬิกา เสด็จขึ้น เป็นสันพระราชานุกิจประจำวัน แต่ถ้าเป็นเวลามีศึกสงคราม หรือมีราชการสำคัญ เสด็จขึ้นถึง ๑ นาฬิกา ๒ นาฬิกาก็มี

ถึงรัชกาลที่ ๒ เวลาพระราชานุกิจตอนเช้า เสด็จลงทรงบาตร เสด็จออกเลี้ยงพระในท้องพระโรง ทรงฟังรายงานพระคลังมหาสมบัติ และเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง การเหล่านี้คงอยู่เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๑ แต่ตอนกลางวันอันเป็นเวลาสำหรับประภาษราชกิจฝ่ายในนั้นมักทรงการช่าง ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดการช่างต่าง ๆ การแกะสลักทรงได้ชำนิชำนาญด้วยผีพระหัตถ์ โปรดให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็กขึ้นในพระราชวัง มีเวลาเสด็จประพาสการช่างทุก ๆ วัน ครั้นเวลาบ่ายอันเป็นเวลาสำหรับสำราญพระราชอิริยาบถ เสด็จออกประทับที่เฉลียงท้องพระโรง ทรงฟังรายงานการก่อสร้างบ้าง และเบิกกวีเข้าเฝ้าทรงพระราชนิพนธ์

บทละครบ้าง เวลาค่ำเสด็จออกทรงธรรมและทรงฟังรายงานต่าง ๆ และต่อนั้น เสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างในรัชกาลที่หนึ่ง แต่เสด็จออกในท้องพระโรงบ้าง บางวันก็เสด็จออกที่พระที่นั่งสนามจันทร์ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่บ้าง เสด็จขึ้นราวเวลา ๙ นาฬิกา แล้วสำราญพระราชอิริยาบถข้างฝ่ายใน เช่นทอดพระเนตรละครหรือเสด็จลงสวนขวาเป็นต้น ต่อไปจนสิ้นเวลา

มาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดการเล่นหัว จึงทรงแก้ไขเวลาพระราชานุกิจไปเป็นการบำเพ็ญพระราชกุศล เช่น ก่อสร้างวัดวาอารามเป็นต้น ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยรับราชการมาในรัชกาลที่ ๓ กล่าวเป็นยุติต้องกันว่า พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประพฤติพระราชานุกิจโดยเวลาแน่นอนยิ่งนัก คือ

เช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร ทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมาน แล้วเสด็จลงพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายพระองค์หญิงคอยเฝ้าอยู่ที่นั้น (๑) เสด็จผ่านไปยังหอพระธาตุมนเทียรที่ไว้พระบรมอัฐิ อยู่ด้านตะวันตกพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงบูชาพระบรมอัฐิ

๑๐ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวร ลักษณะเลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวรตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๓ เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงศีล แล้วดำรัสถวายข้าวสงฆ์เป็นคำภาษามคธ พระสงฆ์

---

(๑) เจ้านายพระองค์หญิง ซึ่งเสด็จมาคอยเฝ้านั้น สันนิษฐานว่าเฉพาะแต่ที่เป็นพระเจ้าลูกเธอ

รับสาธุ แล้วอปโลกน์ และถวายยถาอนุโมทนาแล้วจึงฉัน ฉันแล้วถวายอติเรก ถวายพระพรลา และในเวลาเลี้ยงพระนั้น เจ้านายฝ่ายหน้าเข้าช่วยปฏิบัติพระ ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงบีดทองปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป บางทีก็ทรงบีดทองหรือร้อยหุ้มคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งทรงสร้าง

พระกลับแล้ว ขาวพระคลังมหาสมบัติกราบทูลรายงานจ่ายเงินพระคลัง

เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกตำรวจเข้าเฝ้ากราบทูลรายงานความฎีกาก่อน แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกเวลาเช้าน้ำ ประภาษเรื่องคดีความเบ็ดเตล็ด ถ้ามีราชการจรที่สลักสำคัญก็ประภาษด้วย ดังปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

เที่ยง เสด็จขึ้นประทับที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เสวยพระกระยาหาร

บ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระเฉลียงข้างด้านตะวันตก พวกนายช่าง มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ แต่ยังเป็นพระศรีพิพัฒน์เป็นต้น เข้าเฝ้าถวายแบบพระอารามต่าง ๆ

๒ นาฬิกา เสด็จขึ้น เข้าในที่พระบรรทม

๔ นาฬิกา เสด็จออกที่พระเฉลียงพระมหามนเทียร ด้านตะวันออก ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ

ค่ำ ๖ นาฬิกา เสวยแล้ว เสด็จลงท้องพระโรงใน ประทับที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตรงช่องบันไดกลาง ผู้เป็นใหญ่ในราชการฝ่ายในขึ้นเฝ้า ดำรัสราชกิจฝ่ายใน

๗ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง เวลาพระเทศน์นั้น ข้างในออกฟังข้างในพระสูตร เทศน์จบข้างในกลับ

เมื่อทรงธรรมจบแล้ว ชาวคลังในขวาในซ้ายและคลังวิเศษกราบถวายบังคมทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ มหาดเล็กกราบทูลรายงานต่าง ๆ คือ พระอาการประชวรของเจ้านาย และอาการบ่วยของข้าราชการผู้ใหญ่หรือพระราชาคณะ บรรดาซึ่งได้ดำรัสสั่งให้เอาอาการกราบทูลกับทั้งรายงานตรวจการก่อสร้างด้วย

๙ นาฬิกา เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน กราบบังคมทูลใบบอกหัวเมืองและทรงประภาษราชการแผ่นดินจนเวลา ๑๐ นาฬิกาเสด็จขึ้นพระราชมนเทียร ถ้าหากเป็นเวลามีการสำคัญ เช่นมีศึกสงครามก็เสด็จขึ้นถึงเวลา ๑ นาฬิกา หรือ ๒ นาฬิกา

แต่ในรัชกาลที่ ๓ แม้ทรงประพฤติพระราชานุกิจตรงเวลาแน่นอนอย่างยิ่งก็ดี โดยปกติมิได้เสด็จออกนอกพระราชวัง เว้นแต่เวลามีการพระราชพิธีประจำปี เช่นเสด็จลงลอยพระประทีปและเสด็จไปพระราชทานพระกฐินหรือมีการจร เช่นงานศพ และบางทีเสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างพระอารามบ้าง จึงเป็นเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิใคร่จะทรงประจักษ์แจ้งความ

เป็นไปในบ้านเมือง อีกประการหนึ่ง ราษฎรที่มีความเดือดร้อนเช่นถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงเป็นต้น ก็มิใคร่จะสามารถจะร้องทุกข์ให้ทราบถึงพระเนตรพระกรรณได้ แม้ว่ามีกลองวินิจฉัยเภรี สำหรับผู้มีความทุกข์จะไปตีถวายเสียงกลองเป็นเครื่องสัญญาให้ทรงทราบถึงพระกรรณได้ กลองนั้นก็อยู่ในพระราชวัง มีห้องลั่นกุญแจและเจ้าพนักงานรักษา ยากที่ราษฎรจะสามารถเข้าไปให้ถึงที่กลองวินิจฉัยเภรีได้ ความเสื่อมเสียซึ่งมีอยู่ดังกล่าวมา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบตระหนักในเวลาเมื่อทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงแก้ไขพระราชานุกิจเป็นต้นว่าให้เลิกวิธี "ตีกลองร้องฎีกา" เปลี่ยนเป็นเสด็จรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองเดือนละ ๔ ครั้งเป็นกำหนด(๑) และทรงพระอุตสาหะเสด็จไปเที่ยวประพาสที่ต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมืองใหญ่น้อยเนือง ๆ การเสด็จเที่ยวประพาสนอกเขตพระนคร นับว่าเริ่มเกิดมีแต่รัชกาลที่ ๔ มา ด้วยก่อนนั้นเช่นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ การเสด็จออกนอกพระนคร มักเป็นงานพระราชสงคราม เป็นพื้น เมื่อไม่มีศึกสงคราม ก็ถือว่าไม่มีกิจที่จะต้องเสด็จไป ยังมีเหตุอื่นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องแก้ไขพระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๔ ด้วยเกิดมีราชการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้น คือพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามองค์แรกที่ทรงทราบภาษาอังกฤษ และเอาพระราชหฤทัยใส่ศึกษาขนบธรรมเนียมตลอดจนทำความวิสาสะกับฝรั่งต่างประเทศ เพื่อประโยชน์แห่งรัฐฐาภิบาล การบำเพ็ญพระราชกิจเหล่านี้จำเป็นต้องทรงอ่าน

---

(๑) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าการรับฎีการาษฎรสำคัญเพียงใด แจ้งอยู่ในกระแสพระราชดำรัสเมื่อก่อนสวรรคต ซึ่งปรากฏอยู่ในตอนที่ ๑ แห่งหนังสือเรื่องนี้

เขียนหนังสือเอง เพราะไม่มีผู้ใดในสมัยนั้นที่จะได้เรียนรู้ แม้เพียงจะช่วยพระราชธุระในทางภาษาต่างประเทศได้ จึงต้องใช้เวลาทรงพระอักษรมากบ้างน้อยบ้างแทบทุกวัน เป็นเหตุให้ต้องเลื่อนเวลาพระราชานุกิจ ไม่ตรงแน่เป็นนิจได้เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓

พระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕ ต่างกันเป็น ๒ สมัย(๑) คือ เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๔ จน พ.ศ. ๒๔๐๒) นับว่าเป็นสมัยแรก ตั้งแต่เสด็จไปประทับพระอภิเนาวนิเวศต่อมาจนสิ้นรัชกาล (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๒ จน พ.ศ. ๒๔๑๑) นับว่าเป็นสมัยหลัง

พระราชานุกิจในสมัยแรกนั้น เวลาเช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรเหมือนในรัชกาลที่ ๓

ทรงบาตรเสร็จ เสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมาน แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายผู้หญิงเฝ้า (ผิดกับรัชกาลที่ ๓ ที่มิได้เสด็จไปยังหอพระธาตุมนเทียรทุกวัน และอีกประการหนึ่ง เจ้านายผู้หญิงซึ่งเสด็จขึ้นเฝ้าที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น สันนิษฐานว่าเมื่อรัชกาลที่ ๓ มีแต่พระเจ้าลูกเธอ(๒) ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขึ้นเฝ้าได้ทุกชั้น และประทับตรัสปราศรัยกับเจ้านายผู้หญิงอย่างวิสาสะ มิได้เป็นแต่เสด็จผ่านไปอย่างในรัชกาลที่ ๓)

---

(๑) พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต่อไปนี้ กรมหลวงสมรรัตนสิริเษฐประทานอธิบายให้ทราบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

(๒) สันนิษฐานข้อนี้ เทียบตามแบบอย่างซึ่งเอามาใช้ในรัชกาลที่ ๕ ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสวยพระฉันเวล (แต่เลิกวิธีถวายข้าวสงฆ์เป็นเสวยพระอย่างสามัญ) และทรงบีดทองพระพุทธรูป และคัมภีร์อย่างเดิม

เมื่อพระกลับแล้ว ทรงฟังรายงานและเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเหมือนรัชกาลก่อน แต่เสด็จประทับอยู่ที่พระราชอาสน์ ไม่เสด็จขึ้นพระแท่น (ข้อที่ไม่เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พึงสันนิษฐานได้ว่า เพราะพระแท่นออกขุนนางนั้นทอดที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณ ครั้งพระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง บรรทมบ้าง เอนพระองค์บ้าง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะประพฤติพระอิริยาบถเช่นนั้น จึงไม่เสด็จขึ้นพระแท่นเสียทีเดียว)

เวลาเที่ยง เสด็จขึ้นเสวยและบรรทมในพระมหามนเทียร (ไม่ประทับเสวย ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และไม่เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่ง ในตอนนี้ เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓)

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกที่สกุณวัน (คือกรงนกใหญ่อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออกบัดนี้) ประทับพระที่นั่งเก๋ง โปรดฯ ให้เจ้าและข้าราชการผู้ใหญ่หรือชาวต่างประเทศเฝ้าร โหฐานแล้วเสด็จออกรับฎีการาษฎร บางวันก็เสด็จเที่ยวประพาสพระนคร

เวลาจวนค่ำ เสด็จกลับประทับที่สีหบัญชร (อยู่ระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับหอพระธาตุมนเทียร) ข้าราชการในพระราชสำนักเข้าเฝ้าที่ชาลารอบพระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงรับฎีกาซึ่งเจ้าพนักงานผู้รับนำถวาย และประภาษราชกิจตามพระราชอัธยาศัย แล้วประทับเสวยที่ห้องหลังสีหบัญชรนั้น

เวลาค่ำ ๗ นาฬิกา (ถ้ามีพระราชธุระมาก ก็ตกกว่านั้น) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วทรงฟังรายงาน และเบิกข้าราชการเข้าเฝ้าตามแบบเก่า สิ้นราชการแล้วก็เสด็จขึ้นเป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน

ครั้นเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศ พระราชมนเทียรสถานที่สร้างใหม่ แผนผังทำอย่างตึกฝรั่ง ไม่เหมาะแก่พระราชานุกิจตามแบบเก่าเหมือนกับหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อีกประการหนึ่ง พระราชธุระอันเป็นส่วนซึ่งต้องทรงประพฤติก็มีเพิ่มเติมขึ้น จึงต้องแก้ไขพระราชานุกิจด้วยเหตุ ๒ ประการนั้น

พระราชานุกิจสมัยตอนหลัง เวลาเช้า ๗ นาฬิกา คงมีการทรงบาตรตามเคย แต่ทรงบาตรที่ท้องฉนวนหลังพระที่นั่งนงคราญสโมสร เสด็จลงบ้างโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอทรงบาตรแทนบ้าง มิได้เสด็จลงทุกวัน แต่บางวันก็โปรดฯ ให้นิมนต์เฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุติกาเข้ามารับบิณฑบาตแต่เวลา ๗ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรที่ชาลาใต้ต้นมิตตะวัน ริมพระราชมนเทียรเป็นการพิเศษ(๑)

การเลี้ยงพระฉันเวรก็คงเลี้ยงทุกวัน แต่ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มิได้เลี้ยงในท้องพระโรงอย่างแต่ก่อน และโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอไปทรงประเคน แต่เดิมมีสวดมนต์ในวันพระด้วย

---

(๑) ในสมัยนั้น พระเข้ารับบิณฑบาตในพระราชวัง จะเป็นธรรมยุติกาหรือมหานิกาย ก็ต้องสะพายบาตรและมีย่ามเหมือนกัน ต่อเข้าไปรับบิณฑบาตพิเศษ พระธรรมยุติกาจึงอุ้มบาตร

เวลาเช้า เมื่อเสร็จการทรงบาตรแล้ว มักเสด็จไปบูชาพระและทอดพระเนตรการก่อสร้าง ณ พระพุทธนิเวศน์ (อยู่ในบริเวณสวนศิวาลัยบัดนี้) ถ้าเป็นวันพระก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาพระราชทานเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในที่พระพุทธมนเทียร จนจวนเที่ยงวัน จึงเสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร

เวลาบ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้านายและขุนนางเข้าเฝ้า (เช่นเคยเสด็จออกเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกาอย่างแต่ก่อน) แล้วเสด็จขึ้น เข้าที่พระบรรทม

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับที่รโหฐานให้เสนาบดีหรือผู้อื่นเข้าเฉพาะตัวบ้าง รับชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าไปรเวตบ้างจนเวลาเย็นเสด็จออกรับฎีการาษฎรที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จเที่ยวประพาสพระนครบ้าง จนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างใน เสวยพระกระยาหาร

เวลาค่ำ ๗ นาฬิกา (แต่บางวันก็ดึกกว่านั้น แล้วแต่พระราชกิจที่ต้องทรงพระอักษรประจำวันจะเสร็จ) เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าฯ ตามแบบเก่า เป็นสิ้นพระราชกิจประจำวันดังนี้

ครั้นรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้ใหญ่ที่ปรึกษากัน ว่าพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาไม่แน่นอนเหมือนพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มักลำบากแก่ข้าเฝ้า และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในสมัยนั้น ก็ไม่มีพระราชกิจที่จะต้องทรงอักษรมากเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกราบทูลขอให้แก้ไขพระราชานุกิจไปเป็นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และความคิดนั้นก็พอเหมาะแก่พฤติการณ์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะเสด็จไปประทับพระอภิเนาวนิเวศ ซึ่ง

พระบรมรูป
พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องยศจอมพล

พระองค์เคยทรงเห็นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ก่อน พอพระราชหฤทัยจะประทับอยู่ ณ หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เข้ากันกับพระราชานุกิจอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ได้ดี การจัดระเบียบพระราชานุกิจครั้งนั้น การฝ่ายในมอบให้ท้าวเจ้าจอมมารดาอึ่งรัชกาลที่ ๓ อันเป็นอิตาเจ้าพระนิกรบดินทร์ และเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าบุตรี(๑) เป็นผู้อำนวยการจัดการทุกอย่างซึ่งจะพึงเป็นได้ให้กลับเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นการแต่งตัวของสตรีมีบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน เมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรดพระราชทานอนุญาตให้นุ่งโจงเหมือนกับสตรีทั้งปวง ก็บัญญัติให้กลับนุ่งจีบอีก(๒) อนึ่ง พระวิมานองค์ตะวันออกซึ่งเป็นที่บรรทม เดิมทีเดียวเป็นพาไลรอบ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำฝาพนังที่พาไลยกขึ้นเป็นเฉลียงสำหรับเสด็จประทับสำราญพระราชอิริยาบถ เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แก้กลับเป็นพาไลอย่างของเดิม ถึงรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้อำนวยการก็ขอให้ทำเป็นเฉลียงขึ้นอีก (ดังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้) เป็นต้น แต่ทางฝ่ายหน้าสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ทรงอำนวยการ ทรง

---

(๑) พระองค์เจ้าบุตรี กับเจ้าจอมมารดาอึ่ง ได้อุปการะสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าบุตรีเป็นกรมหลวงวรเศรษฐสุดา ทรงตั้งเจ้าจอมมารดาอึ่งเป็นท้าวสมศักดิ์

(๒) เจ้าคุณพระประยุรวงศ์เล่าว่า คุณท้าวเจ้าจอมมารดาอึ่งขึ้นไปคอยตรวจตราว่ากล่าวสั่งสอนพระสนมอยู่ในพระราชมนเทียรทุกวัน แต่เจ้าคุณพระประยุรวงศ์เองนั้นขอตัว ไม่ยอมนุ่งจีบ

อนุโลมเอาแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ไว้โดยมาก จะยกตัวอย่างดังเช่นเลี้ยงพระฉันเวร เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์และให้เจ้านายทรงประเคนแทนพระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็คงให้เจ้านายเสด็จไปเลี้ยงพระฉันเวรที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ต่อวันพระ จึงนิมนต์เข้ามาฉันหน้าพระที่นั่งที่ในท้องพระโรงเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๓ และคงมีสวดมนต์วันพระเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๔ ฉะนี้เป็นต้น พระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕ เมื่อชั้นแรกเป็นดังนี้(๑)

เวลาเช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร ที่ทรงบาตรอยู่นอกกำแพงบริเวณพระมหามนเทียรทางด้านตะวันออก ตั้งม้ายาววางขันเงินอันใส่ข้าวกับไข่ต้มและของฉัน ๒ ห่อทุกขันเรียงกัน สำหรับทรงบาตรพระสงฆ์องค์ละขัน ต่อนั้นไปถึงม้าตั้งโตะเภสัชของหมากพลูสำหรับวางปากบาตร เมื่อรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงทรงวางของปากบาตร แต่ในรัชกาลที่ ๕ เวลานั้นพระเจ้าลูกเธอยังทรงพระเยาว์ จึงให้พระเจ้าพี่นางน้องนางเธอผลัดเปลี่ยนเวรกันช่วยทรงวางของปากบาตร ต่อนั้นไปถึงม้าขันข้าวบาตรใบใหญ่กับของใส่บาตรอีกสำรับหนึ่ง เรียกว่า "ขันรองทรง" (สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะสำหรับสมเด็จพระอัครมเหสี หรือสมเด็จพระพันปีหลวงทรงบาตรแต่เมื่อภายหลังมา) หม่อมเจ้าพนักงานเป็นผู้ตักบาตรรองทรง เจ้านายผู้หญิงและท้าวนางตั้งขันกับพันเรียงกันตักบาตรต่อม้าทรงบาตร และมีปี่พาทย์ผู้หญิงประโคมตลอดเวลาพระรับบิณฑบาต เรียกกันว่า "เวลาพระสอง"

---

(๑) จะกล่าวบรรยายความให้พิสดารสักหน่อย ด้วยมีขนบธรรมเนียมเก่าหลายอย่างซึ่งจะหมดผู้รู้อยู่แล้ว จดไว้จะได้ไม่สูญเสีย

พระสงฆ์ที่รับบิณฑบาตนั้น นิมนต์เป็นเวรกันมารับจึงเรียกว่า "บิณฑบาตเวร" เมื่อรัชกาลที่ ๑ นิมนต์แต่พระสงฆ์วัดระฆังผลัดกันกับวัดพระเชตุพน ด้วยพระสงฆ์สองวัดนั้นต้องรับราชทัณฑ์ในครั้งกรุงธนบุรี เพราะซื่อตรงต่อพระวินัยบัญญัติ มีความชอบปรากฏอยู่ในเรื่องพงศาวดาร ครั้นต่อมาในรัชกาลภายหลังเพิ่มจำนวนวัดซึ่งโปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์เข้ามารับบิณฑบาตขึ้นจนครบตามวันในสัปดาห์ และมีวัดสมทบด้วย จึงจัดเป็น ๗ เวร ดังนี้

วันอาทิตย์	วัดมหาธาตุเป็นต้นเวร วัดตรีทศสมทบ
วันจันทร์	วัดราชบูรณะเป็นต้นเวร วัดจักรวรรดิ วัดบพิตรพิมุขสมทบ
วันอังคาร	วัดระฆังเป็นต้นเวร วัดอมรินทร วัดรังษี วัดพระยาธรรมสมทบ
วันพุธ	วัดพระเชตุพนต้นเวร วัดสังเวช วัดสามพระยา วัดนากกลาง วัดชิโนรส วัดศรีสุดารามสมทบ
วันพฤหัสบดี	วัดบวรนิเวศเป็นต้นเวร(๑) วัดธรรมยุติอื่น ๆ สมทบ
วันศุกร์	วัดสุทัศน์เป็นต้นเวร วัดสระเกศสมทบ
วันเสาร์	วัดอรุณเป็นต้นเวร วัดโมฬีโลก วัดหงส์ วัดราชสิทธิ์สมทบ(๒)

---

(๑) เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๕ วัดสระเกศเห็นจะเป็นต้นเวรวันพฤหัสบดี

(๒) เกณฑ์วัดบิณฑบาตเวรในพระราชวัง ตำราสูญเสียแล้ว เมื่อแต่งหนังสือนี้ให้เที่ยวสืบถามตามพระสงฆ์สูงอายุหลายรูป จึงได้ความแต่ซื่อวัดสมทบเห็นจะไม่ครบหมด พระรับบิณฑบาตในพระราชวังบวรก็เป็นเวรโดยทำนองเดียวกัน แต่บันเวรมิให้ตรงวันวังหลวง และเพิ่มวัดอื่นซึ่งพระมหาอุปราชทรงบำรุง เช่นวัดชนะสงครามเป็นต้น เข้าเป็นต้นเวรด้วย

จำนวนพระสงฆ์รับบิณฑบาต เวรโดยปกติวันละ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็นเวลานักขัตฤกษ์เพิ่มขึ้นอีกเป็น ๑๕๐ สามเณรพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้ากับทั้งสามเณรเปรียญ ก็ได้เข้ารับบิณฑบาตเวรด้วย(๑) พระรับบิณฑบาตเดินเข้าทางประตูสิตศาสดา (ประตูฉนวนวัดพระแก้ว) เมื่อรับบิณฑบาตแล้ว ภิกษุสามเณรที่เป็นพระองค์เจ้ากลับออกประตูสนามราชกิจ (ประตูยามค่ำ) ที่เป็นหม่อมเจ้ากลับประตูอุดมสุดารักษ์ (ประตูฉนวน) นอกจากนั้นออกประตูอนงคลีลา (ประตูดิน)(๒)

เวลาทรงบาตรแต่เดิมทรงเช้า ๗ นาฬิกา เวลาเดียวกับที่ชาวพระนครตักบาตร แต่เหตุเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ มีคนคิดกบฏ ปลอมตัวเข้าไปในวังหน้ากับพวกวิเสทซึ่งเข้าไปจัดของทรงบาตรแต่ก่อนสว่าง จึงเปลี่ยนเวลาทรงบาตรเป็น ๙ นาฬิกาแต่นั้นมา

---

(๑) สามเณรเมื่อรับพัดเปรียญ ยังได้รับพระราชทานบาตรใบหนึ่ง จนทุกวันนี้ เพื่อจะได้ใช้รับบิณฑบาตในพระราชวัง

(๒) สันนิษฐานว่าแต่เดิมเจ้านายทรงผนวชที่เข้าไปรับบิณฑบาต เห็นจะกลับออกประตูฉนวนทั้งนั้น เพื่อจะได้ไปลงเรือกลับวัดสะดวก เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๑ คงต้องมารับบิณฑบาตที่ตำหนักสมเด็จพระพี่นาง ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสด็จสวรรคตทั้ง ๓ พระองค์หมดแล้ว สมเด็จพระศรีสุราลัยเสด็จไปประทับอยู่ที่พระตำหนักตึก (ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์เดี๋ยวนี้) คงจะเป็นเมื่อพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าไปรับบิณฑบาตที่พระตำหนักตึก ก็เลยกลับออกทางประตูยามค่ำแต่นั้นมา จึงกลับทางนี้แต่พระองค์เจ้า ส่วนหม่อมเจ้าคงออกประตูฉนวนตามประเพณีเดิม

อนึ่งตรงที่ทรงบาตรนั้น เพราะเหตุที่ขันใส่ข้าวบาตรตั้งเรียงไว้มากด้วยกันฝูงกาจึงมักมาคอยลอบโฉบเฉี่ยวเอาข้าวสุกในขัน ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้จัดเด็กชายลูกผู้ดีที่เข้าไปอยู่กับญาติในพระราชวังมาคอยไล่กาในเวลาทรงบาตร เด็กพวกนั้นจึงได้นามเรียกกันว่า "มหาดเล็กไล่กา" แต่ในรัชกาลที่ ๔ หามีไม่ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เพื่อจะให้เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๓ ให้ทุกอย่าง จึงจัดให้มีมหาดเล็กไล่กาขึ้นอีก มหาดเล็กไล่กาซึ่งกลับมีขึ้นคราวนี้โปรดให้แต่งตัวอย่างทหาร เลยเป็นต้นที่จะเกิดตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ดังจะปรากฏในที่อันต่อไปข้างหน้า

เมื่อทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมานแล้ว เสด็จทางพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งพระเจ้าพี่นางน้องนางเธอคอยเฝ้าอยู่ (แต่เจ้านายผู้หญิงชั้นอื่นเสด็จขึ้นไปเฝ้าต่อเมื่อมีการงาน) เสด็จผ่านไปบูชาพระบรมอัฐิในหอพระธาตุมนเทียรเหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ แล้วเสด็จขึ้นเสวย

พระราชานุกิจฝ่ายหน้า ในเวลาเมื่อพระบรมศพพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ผิดกับขั้นหลังเพียงเมื่อเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกทรงพระราชยาน แต่เกยหน้าพระทวารเทเวศรักษาไปยังพระมหาปราสาท ทรงประเคนเลี้ยงพระฉันเวรหน้าพระบรมศพทุกวัน แล้วเสด็จกลับมาขึ้นพระแท่นออกขุนนางที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยราว ๑๑ นาฬิกา และเวลาค่ำ ๗ นาฬิกา เสด็จไปยังพระมหาปราสาทอีกครั้งหนึ่ง ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วสดับปกรณ์พระบรมศพ เมื่อพระกลับแล้วเสด็จออกขุนนางเวลาค่ำที่พระมหาปราสาท

พระราชานุกิจโดยปกติ เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้วนั้น เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็นวันพระทรงประเคนเลี้ยงในท้องพระโรง วันอื่นเสด็จประทับที่ในห้องพระฉาก (เฉลียงด้านตะวันออกซึ่งกั้นเป็นที่เสด็จประทับ เมื่อก่อนเฉลิมพระราชมนเทียร) เจ้านายผู้ใหญ่คือกรมหลวงวงศาฯ หรือสมเด็จเจ้าพ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นต้นเข้าเฝ้า หรือมิฉะนั้นพวกข้าหลวงเดิมเข้าเฝ้า

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับราชอาสน์ทรงบีดทองและทรงพิจารณาพระคลังอ่านรายงานการจ่ายเงินพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรเป็นต้น กับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย (เว้นแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เข้าเฝ้า แล้วเสด็จขึ้นประทับในพระฉากอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าที่พระฉากในตอนนี้ เสด็จขึ้นข้างในราวเวลาบ่ายนาฬิกาหนึ่ง

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา เสด็จลงทรงพระสำราญพระราชอิริยาบถที่ชาลาด้านตะวันออกพระมหามนเทียร ทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กไล่กาเป็นทหารเป็นต้น

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้า ในชั้นแรกทอดพระเนตรช่างก่อเขาที่อ่างแก้วหลังพระที่นั่งสนามจันทร์ (ยังปรากฏอยู่บัดนี้) และก่อเขาทำภาพเรื่องสุภาษิตในกระถางต้นไม้ดัดที่ตั้งรายกำแพงรอบท้องพระโรง ชั้นหลังต่อมาทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเป็นทหาร บางวันก็เสด็จออกนอกพระราชวังทรงรับฎีการาษฎร และเสด็จประพาส จนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างใน

เวลาค่ำ เสวยแล้วเสด็จลงประทับที่ช่องบันไดพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระองค์เจ้าบุตรีกับท้าวนางในพระราชวังเฝ้า ประภาษราชการฝ่ายในอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ บ้าง บางวันก็เสด็จไปเฝ้ากรมพระสุดารัตนราชประยูร และเสวยที่พระตำหนักเดิมบ้าง

เวลา ๗ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระราชอาสน์ทรงพิ้งขวาพระคลังในขวาพระคลังในซ้ายกราบบังคมทูลรายงานการจ่ายของ และมหาดเล็กกราบทูล ฯ รายงานตรวจการก่อสร้างกับรายงานตรวจพระอาการประชวรของเจ้านาย หรือรายงานอาการป่วยของข้าราชการและพระราชาคณะผู้ใหญ่ แล้วทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่งอันประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คงอนุโลมมาแต่ตำราพระราชานุกิจบทว่า "ทรงสนทนาคดีธรรม" นั่นเอง แต่ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังมีเหตุอื่นประกอบ ด้วยการศึกษาพระไตรปิฎกเสื่อมมาแต่ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังซ้ำมาถึงกาลวิบัติเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาอีก ในรัชกาลที่ ๑ ต้องกู้พระศาสนาด้วยประการต่าง ๆ ดังเช่นมีพระราชปุจฉาบัญหาธรรมต่าง ๆ ให้พระราชาคณะต้องมีกิจค้นหาธรรมมาอธิบายในพระไตรปิฎกถวายวิสัชนาเป็นต้น การที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน ก็เพื่อจะให้พระสงฆ์เอาใจใส่ศึกษาภาษามคธเป็นสำคัญ นิมนต์ถวายเทศน์ตั้งแต่พระราชาคณะตลอดจนเปรียญ แต่มิใช่แล้วแต่จะเทศน์เรื่องหนึ่งเรื่องใดถวายตามชอบใจ การถวายเทศน์นั้น กรมราชบัณฑิตย์เป็นผู้รับสั่งส่งหนังสือออรรถฉบับหลวงไปยังผู้เทศน์ให้แปลความเป็นเทศนามาถวาย แล้วแต่จะต้องพระราชประสงค์ทรงพิ้งคัมภีร์ไหน ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้แปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษา

ไทย จึงโปรดให้ถวายเทศน์ตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎก และให้ผู้เทศน์เขียนคำที่ได้เทศนาลงในสมุดไทยถวายด้วย(๑) ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็เอาแบบครั้งรัชกาลที่ ๓ มาใช้เริ่มเทศนาพระสูตร และโปรดฯ ให้เขียนเทศนาเป็นเล่มสมุดถวายเหมือนกัน

เมื่อทรงธรรมแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า และกราบทูลใบบอกหัวเมืองเหมือนอย่างเมื่อรัชกาลที่ ๓ เสร็จราชการเสด็จขึ้นข้างในราวเวลา ๑๐ นาฬิกา เป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน(๒) ได้ใช้ระเบียบพระราชานุกิจอย่างนี้มาสัก ๓ ปี จนเมื่อเสด็จกลับจากประพาสเมืองสิงคโปร์และเบตาเวีย จึงเริ่มมีการแก้ไข ดังจะกล่าวในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

ในครั้งนั้น ปรากฏว่าจัดระเบียบอุปราชานุกิจในพระราชวังบวรฯ สำหรับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วย(๓) คือ

เวลาเช้า ๙ นาฬิกา พระสงฆ์รับบิณฑบาตเวรอย่างเดิม แต่กรมพระราชวังบวรฯ ไม่ใคร่จะเสด็จลงทรงบาตรเอง

---

(๑) หนังสือแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยที่ปรากฏอยู่ เป็นหนังสือแปลถวายเทศน์ในรัชกาลที่ ๓ โดยมาก

(๒) ส่วนการเสด็จออกในการพระราชพิธีต่าง ๆ มิได้กล่าวในหนังสือนี้ เพราะพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนแล้ว

(๓) อุปราชานุกิจของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอบางพระองค์และพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) บอกอธิบายให้ทราบ

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จลงมายังพระบรมมหาราชวัง ทรงพระราชยานมีกระบวนแห่เสด็จ คือทหารราบอย่างยุโรปกองร้อย ๑ มีธงแตรวงนำหน้า แล้วถึงกรมตำรวจถือมัดหวายถือหอกเดิน ๒ สายนำพระราชยาน ต่อพระราชยานถึงกรมตำรวจหลัง และกรมรักษาพระองค์ คาดกระบี่ฝรั่งเดิน ๒ ข้าง มหาดเล็กและวอที่นั่งรองเดินกลางกระบวนทหารอย่างยุโรป มาหยุดอยู่เพียงนอกประตูวิเศษไชยศรีพวกตำรวจและรักษาพระองค์เมื่อถึงประตูพิมานไชยศรีวางหอกดาบไว้นอกประตู แต่นั้นเดินประสานมือต่อไป เข้าในประตูพิมานชัยศรีมีแต่พระแสงดาบมหาดเล็กเชิญตามเสด็จเล่มเดียว แต่ก็ไปหยุดอยู่เพียงที่เก๋งกรงนก

เมื่อกรมพระราชวังบวร เสด็จเข้าไปถึงพระบรมมหาราชวัง ไปประทับที่ในห้องเฉลียงเก๋งวรสภาภิรมย์ ทรงพังปรึกษาราชการ(เพื่อทรงศึกษามิได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการปรึกษาอย่างหนึ่งอย่างใด)

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จเข้าไปเฝ้าฯ ในท้องพระโรง (แต่ขุนนางวังหน้าโดยปกติไม่มีตำแหน่งเฝ้าในพระราชวังหลวง นอกจากเมื่อถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง)

เวลาเที่ยง เสด็จกลับพระราชวังบวรฯ ประทับในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทรงปิดทองปฏิสังขรณ์พระ ทรงพังรายงานพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง (ประภาษเรื่องคดีความต่างๆ)

บ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จขึ้นข้างใน

เวลากลางคืนตีกราว ๑ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพังรายงานมหาดเล็กแล้วเสด็จขึ้นพระแท่น ขุนนางเฝ้า อ่านใบบอกราชการ (ราชการทางฝ่ายพระราชวังบวรฯ มีแต่เรื่องบอกส่งเงินส่วยเบี้ยพื้น)

เสร็จราชการเสด็จขึ้น เป็นสันอุปราชานุกิจ ปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงประพฤติอุปราชานุกิจอย่างว่ามาอยู่ไม่ช้าก็เปลี่ยนไปตามอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่โรงรถแทนท้องพระโรง ผิดกันแต่ไม่เสด็จไปเที่ยวเตร่ มักโปรดทรงแต่การช่างอยู่ที่ในพระราชวังบวรฯ

จัดระเบียบบัญชาการแผ่นดิน

วิธีบังคับบัญชาราชการกระทรวงต่างๆแต่โบราณมา จนถึงรัชกาลที่ ๕ ในสมัยที่กล่าวนี้ เสนาบดีตั้งจวนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการกระทรวงของตนที่นั้น ข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งหน้าที่หรือผู้มีกิจธุระในกระทรวงใด ต้องไปทำการและประกอบกิจธุระที่จวนเสนาบดีกระทรวงนั้น(๑) แต่บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งคำโบราณเรียกรวมกันว่า "ลูกขุน" ต้องมาประชุมกันที่พระราชวังทุกวัน มีศาลาที่ประชุมเรียกว่า "ศาลาลูกขุน" ๓ หลัง หลังหนึ่งตั้งอยู่ภายนอกพระราชวังเรียกว่า "ศาลาลูกขุนนอก"(๒) เป็นที่ประชุมข้าราชการ อันมีตำแหน่งเป็นผู้พิพากษาชั้นสูงปรึกษาอรรถคดี ศาลานั้นจึงได้นามเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ศาลหลวง" (ตรงกับสุปรีมคอต) คณะข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งนั่งศาลาลูกขุนนอกก็ได้นามว่า "ลูกขุน ณ ศาลหลวง" ดังนี้ ศาลาลูกขุนอีก ๒ หลังอยู่ในบริเวณพระราชวัง จึงเรียกว่า "ศาลาลูกขุนใน" เป็นที่ประชุมข้าราชการฝ่ายพลเรือนหลังหนึ่ง ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย เพราะเป็น

---

(๑) มี (ออฟฟิศ) สำนักงานประจำอยู่ในพระราชวังแต่กระทรวงวังอันเป็นต้นรับสั่ง สั่งราชการทั้งปวงกระทรวงหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยเป็นพนักงานสั่งกรมต่างๆ ฝ่ายพลเรือนกระทรวงหนึ่ง กระทรวงกลาโหมมีหน้าที่เช่นเดียวกับทางฝ่ายทหารกระทรวงหนึ่ง

(๒) ในกรุงเทพฯ นี้ เดิมศาลาลูกขุนนอกอยู่ริมหลักเมือง

หัวหน้าข้าราชการพลเรือนแต่โบราณ อีกหลังหนึ่งเป็นที่ประชุมข้าราชการฝ่ายทหาร ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม โดยทำนองเดียวกัน บรรดาข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งนั่งประชุมศาลาลูกขุนในทั้ง ๒ แห่ง ได้นามเรียกรวมกันว่า "ลูกขุน ณ ศาลา" ถ้าว่าอย่างทุกวันนี้ ลูกขุนศาลหลวงหมายความว่าข้าราชการแผนกตุลาการ ลูกขุน ณ ศาลา หมายความว่าข้าราชการฝ่ายธุรการประชุมปรึกษาและบัญชาราชการบรรดาอยู่ในวงอำนาจหน้าที่ทั้ง ๓ แห่ง เสร็จแล้วต่างเข้าไปเฝ้าฯ เป็นการประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินออกประทับเป็นประธาน นำข้อราชการขึ้นกราบบังคมทูล ทรงปรึกษาและบังคับบัญชาราชการเป็นขั้นขาด ด้วยพระราชโองการประเพณีเป็นเช่นนี้มาแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แม้การที่ปฏิบัติจะผิดกันบ้างตามสมัย หลักการก็ยังคงอยู่ตลอดมา

เมื่อมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้นในรัชกาลที่ ๕ การที่จะดำรัฐภิบาลโนบาย กับการที่จะสั่งบังคับบัญชาราชการเป็นเด็ดขาดอยู่แก่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แทนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรึกษาและรับสั่งเมื่อเวลาเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงอย่างแต่ก่อน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงต้องคิดวิธีว่าราชการในหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ขึ้นสำหรับสมัยนั้น ทั้งวิธีว่าราชการที่จวนของท่านและที่ในพระบรมมหาราชวัง จะกล่าวถึงระเบียบที่บัญชาราชการในพระบรมมหาราชวังก่อน คือถึงเวลาเข้า ๑๐ นาฬิกา ให้มีการประชุม "ลูกขุน" คือ ผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการทั้งที่เป็นเจ้านาย และเป็นเสนาบดีหรืออภิบดี ณ เก๋งกรงนกทุกวัน ขั้นเดิมใช้เก๋งสมมุติเทพสถานอันใหญ่กว่าหลังอื่น อยู่ข้างด้านตะวันตก แต่เก๋งนั้นยังคับแคบ ต่อมาจึงให้รื้อตัวกรงนก "สกุณวัน" ซึ่งอยู่กลางลงเสีย สร้างเก๋งใหญ่ขึ้นใหม่ตรงนั้น

ขนานนามว่า "เก๋งวรสภาภิรมย์" ใช้เป็นที่ประชุม และเก๋งซึ่งสร้างใหม่นั้น ที่เฉลียงด้านใต้กั้นฝาเป็นห้องมีแท่นที่สำหรับกรมพระราชวังบวร ฯ ประทับฟังราชการด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าไปนั่งเป็นประธานในที่ประชุมทุกวัน เจ้ากระทรวงราชการต่าง ๆ และผู้ซึ่งชำระความฎีกานำข้อราชการและรายงาน (เช่นเคยกราบทูล เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง) ขึ้นเสนอ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ปรึกษาแล้วสั่งเป็นเด็ดขาดคงคัดความแต่เรื่องซึ่งไม่จำต้องพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย ขึ้นกราบทูลเวลาเสด็จออกขุนนางเพื่อรักษาราชประเพณีไว้ ประชุมกันอยู่จนจวนเวลาเสด็จออก ผู้ที่มาประชุมก็พากันเข้าไปคอยเฝ้า ฯ ที่ในท้องพระโรง คงอยู่แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับผู้ซึ่งท่านขอให้อยู่ปรึกษาหารือหรือรับคำสั่งราชการที่ยังค้าง พอสิ้นเวลาเสด็จออกขุนนาง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เข้าไปเฝ้า ฯ กราบบังคมทูลแถลงราชการที่มีและที่ได้สั่งไปให้ทรงทราบ เสร็จแล้วจึงกลับไปจวน แต่บางวันไม่มีข้อราชการซึ่งท่านจะต้องกราบบังคมทูลก็ไม่เข้าไปเฝ้า ส่วนราชการที่ท่านทำที่จวนนั้น(๑) เวลาเช้าออกจากจวนตั้งแต่ก่อน ๗ นาฬิกา ไปเที่ยวตรวจการก่อสร้าง คือ ต่อเรือกลไฟกำปั่นเป็นต้น อันตั้งโรงต่อที่ตรงหน้าวัดอนงคารามข้ามฟากคลองใกล้กับจวนของท่าน จนถึงเวลา ๗ นาฬิกาเศษกลับมานั่งที่ศาลาท่าน้ำริมคลองตรงหน้าจวน รับแขกพวกข้าราชการหรือพวกพ่อค้าที่ไปหา เวลา ๘ นาฬิกา กลับเข้าในจวนและให้จัดอาหารเลี้ยงผู้ที่ไปหาด้วย ครั้นเวลา ๙ นาฬิกาเศษ เข้าไปยังพระบรมมหาราชวังนั่งประชุมที่เก๋งและเข้าเฝ้าดังกล่าวมาแล้ว กลับไปจวนราวเวลานาฬิกา ๑ เข้านอน

---

(๑) เวลาทำการของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่กล่าวในนี้ พระยาอภิบาลราชญยุทธ (เจริญ เศวตนันทน์) บอกอธิบายให้ทราบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา รับแขกที่เป็นชั้นคนสำคัญ เช่นเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ ตลอดจนกงสุลต่างประเทศที่ไปหาด้วยเรื่องราชการ ตอนค่ำเมื่อเสร็จกิจราชการแล้ว ท่านมักประชุมผู้ชำนาญวรรณคดีแปลหนังสือพงศาวดารจีนเรื่องต่าง ๆ ซึ่งท่านเอาใจใส่ศึกษา และแต่งเป็นภาษาไทยสำเร็จในครั้งนั้น และต่อมาได้พิมพ์แพร่หลายเป็นหลายเรื่อง

พิเคราะห์โดยเหตุการณ์ที่ปรากฏ ดูเหมือนในครั้งนั้นการที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตัวท่านเองจะไม่สบายใจเหมือนกับลูกหลานและบริวารของท่านด้วยว่า ลาภและยศที่ได้เพิ่มขึ้นใหม่ไม่เท่ากับความรับผิดชอบที่เพิ่มขึ้น ก่อนนั้นมามีพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธาน ท่านได้อาศัยทั้งความรู้ความคิด ตลอดจนความรับผิดชอบครั้นตัวท่านเองมาต้องเป็นประธานในราชการบ้านเมือง แม้พระบรมวงศ์และเสนาบดีต่างกระทรวงช่วยอุดหนุนโดยสุจริต ความรู้สึกว้าเหว่เป็นธรรมดา จึงพยายามเลือกหาผู้มีสติปัญญาสามารถไว้เป็นผู้ช่วย อย่างเช่นเป็นที่ปรึกษาในส่วนตัวหลายคน จะกล่าวถึงในทันแต่ที่ปรากฏว่าเป็นคนสำคัญขึ้นในครั้งนั้น คือ

ขุนหลวงพระไกรสี (จันทร์) เป็นผู้เชี่ยวชาญบทกฎหมายและกระบวนอรรถคดีคนหนึ่ง ต่อมาได้เป็นตำแหน่งสภาเลขาธิการเมื่อตั้งเคาซิลออฟสเตต (รัฐมนตรี) และได้เลื่อนเป็นพระยา

ขุนสมุทโคจร (พุ่ม) ข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านทูลขอให้เลื่อนเป็นพระนรินทรราชเสนีในกระทรวงกลาโหม เป็นผู้มีปฏิภาณ และมีสติปัญญา รอบรู้ทางการงานในพื้นเมืองมากคนหนึ่ง ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาและได้เป็นพระยาเทพประชุน เป็นเจ้าพระยาพลเทพโดยลำดับมา จนที่สุดได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหกลาโหม

พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เป็นผู้เชี่ยวชาญในการสืบจับผู้ร้ายในกรุง ฯ ได้เคยช่วยเป็นกำลังของท่านมาแต่รัชกาลที่ ๔ คนหนึ่ง แต่ต่อมายังคงยศศักดิ์อยู่เพียงนั้นจนแก่ชรา จึงได้เลื่อนเป็นพระยาจิรายุมนตรี ผู้กำกับถือน้ำ

พระบริบูรณ์สุรากร (พุก ต้นสกุล โชติกะพุกกณะ) เป็นผู้ชำนิชำนาญในการภาษีอากรและการค้าขาย ทั้งกว้างขวางในพวกจีนด้วยคนหนึ่ง ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาโชฎึกราชเศรษฐี

แต่ส่วนการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งนั้น จะหาผู้ช่วยให้เหมาะใจไม่ได้ ด้วยไทยที่เรียนรู้ภาษาฝรั่งยังมีน้อยนัก ท่านจึงอาศัยใช้วิธีบำรุงความวิสาสะกับฝรั่งที่เป็นคนสำคัญ เช่น มิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษเป็นต้น ปรึกษาหารือโดยไมตรีจิตสืบเนื่องมา เช่นเคยประพฤติแต่ในรัชกาลที่ ๔ ก็สามารถรักษาความเชื่อถือของชาวต่างประเทศได้ตลอดมา

ตอนที่ ๑๐

เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน

พระพุทธศักราช ๒๔๗๑

การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ

เรื่องพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕ มีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศมาก จะเล่าถึงเรื่องที่ไทยเริ่มเกี่ยวข้องกับฝรั่งมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ให้ผู้อ่านทราบความเป็นเค้าเงื่อนเสียก่อน เมื่ออ่านเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งในรัชกาลที่ ๕ จึงจะเข้าใจได้ตระหนัก

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ประจวบกับสมัยมหาสงครามคราวเอมปเรอนโปเลียนที่ ๑ ในยุโรป มหาสงครามครั้งนั้นอังกฤษเป็นฝ่ายชนะ ได้เมืองขึ้นของฝรั่งเศสและฮอลันดาที่มีอยู่ในอาเซียไปเป็นของอังกฤษโดยมาก ฝรั่งอังกฤษก็มีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนับแต่ชาติเดียวต่อมา แต่ลักษณะการที่อังกฤษปกครองเมืองขึ้นทางตะวันออกในสมัยนั้น รัฐบาลมอบอำนาจแก่บริษัทอีสต์อินเดีย ซึ่งได้ลงทุนมาตั้งค้าขายอยู่เป็นหลักแหล่ง และได้ช่วยแผ่อาณาเขตอังกฤษในอินเดียมาแต่ก่อนแล้ว ให้อำนวยการปกครองเหมือนอย่างเป็นรัฐบาลอันหนึ่งต่างหาก รัฐบาลเมืองอังกฤษเป็นแต่ตั้งผู้สำเร็จราชการ Governor General (ไทยเราเรียกกันแต่ก่อนว่า "เจ้าเมืองบังกล่า" เพราะตั้งอยู่ในภาคเบงคอล Bengal) เป็นประธานบัญชาการตามอนุมัติของบริษัท และยอม

ให้บริษัทคงมีอำนาจ "ปิดประตูค้า" กับประเทศต่าง ๆ ทางตะวันออกนั้นได้ แต่พวกเดียวอยู่อย่างเดิม บริษัทอินเดียได้ปกครองอาณาเขตมากขึ้น ก็คิดจะขยายการค้าหาผลประโยชน์ให้กว้างขวาง จึงเที่ยวเสาะหาที่ตั้งสถานีเป็นหลักแหล่งสำหรับค้าขาย ณ ที่ต่าง ๆ ในระหว่างอินเดียกับเมืองจีนต่อออกมา อังกฤษเริ่มมาเกี่ยวข้องกับประเทศสยามในสมัยนี้ ด้วยมาขอเช่าเกาะปีนัง (Penang) แปลว่าเกาะหมากจากเจ้าเมืองไทร เป็นที่ตั้งสถานีของบริษัทเมื่อในรัชกาลที่ ๑ สมัยนั้นไทยกำลังรบพุ่งกับพม่าติดพันกันอยู่ ก็มิได้ห้ามปรามประการใด เมื่ออังกฤษตั้งสถานีที่เกาะปีนังมั่นคงแล้วไปขอเช่าเกาะสิงคโปร์จากสุลต่านเมืองมัวตั้งเป็นสถานีสาขาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง (ไทยเราจึงเรียกกันแต่ก่อนว่า "เมืองใหม่") แต่นั้นอังกฤษก็เริ่มมีความคิดที่จะเอาเมืองมลายูทั้งปวงไว้ในอำนาจตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ พม่าคิดจะยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทยอีก รู้ว่าเจ้าพระยาไทร ปะแงรัน เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ซึ่งเป็นผู้กำกับหัวเมืองมลายู พม่าจึงให้มาเกลี้ยกล่อมเจ้าพระยาไทร ๆ ก็เอาใจไปเข้ากับพม่า รับจะยกกองทัพมาตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกับพม่ามาตีกรุงเทพ ฯ แต่ความนั้นทราบมาถึงกรุงเทพ ฯ เสียก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้พระยานครยกกองทัพลงไปตีเมืองไทรเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าพระยาไทรสู้ไม่ได้ก็หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เมืองปีนัง แล้วคิดอ่านให้พรรคพวกมลายูสลัด (Pirate) ลอบมาปล้นสะดมฆ่าฟันไทยที่ลงไปปกครองเมืองไทร ๆ ไทยต่อว่า อังกฤษก็ว่าไม่ได้รู้เห็นเป็นใจด้วย แต่ก็ไม่ห้ามปราม พยายามแต่จะขอให้ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร ไทยกับอังกฤษก็เกิดบาดหมางกันขึ้นจนถึงเกือบจะรบกันในครั้งนั้น แต่เผอิญอังกฤษไปมีเหตุเกิดรบกับพม่า (ครั้ง

ที่ ๑) เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ อันเป็นปีต้นรัชกาลที่ ๓ อังกฤษจึงหันมาทำทางไมตรี ชวนไทยให้เป็นสัมพันธมิตรช่วยกันตีเมืองพม่า ครั้นชนะพม่าแล้ว อังกฤษ (คือบริษัทอินเดีย) กับไทย จึงทำหนังสือสัญญากันเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๙ เป็นหนังสือสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับต่างประเทศในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์[๑] มีเนื้อความว่า

(๑) อังกฤษรับจะเอาตัวเจ้าพระยาไทรไปไว้เสียเมืองอื่น มิให้มารบกวนไทยที่เมืองไทรได้

(๒) ไทยรับจะไม่รบพุ่งแผ่อาณาเขตจากเมืองไทรต่อลงไปทางเมืองแประและเมืองสะลางอ

(๓) ทั้งอังกฤษและไทยสัญญากันว่า จะไม่เข้าไปเกี่ยวข้องถึงการภายในบ้านของเมืองกะลันตันและเมืองตรังกานู ซึ่งได้มาสามิภักดิ์ยอมขึ้นต่อไทย[๒] เมื่อในรัชกาลที่ ๑

(๔) ไทยยอมให้เรือกำปั่นอังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ด้วยเสียค่าจังกอบตามขนาดปากเรือ แทนเสียอากรสินค้า

---

(๑) เรียกกันว่า "สัญญาเบอร์นี" ตามนามของนายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี ผู้เป็นทูตมาทำหนังสือสัญญานั้น

(๒) ความข้อนี้ เมื่อทำสัญญาไม่ได้ว่าไปถึงเมืองไทรและเมืองปัตตานี เพราะเป็นเมืองที่ไทยตีได้ทั้ง ๒ เมือง แต่ต่อมา เมื่อโปรดให้เชิญสายเจ้าพระยาไทรได้คืนครองเมืองไทร อังกฤษขอให้เติมเมืองไทรเข้าด้วย มาปลายมือสัญญาข้อนี้เป็นมูลเหตุที่อังกฤษจะเอาเมืองไทรและเมืองกะลันตัน ตรังกานูไปจากไทยในรัชกาลที่ ๕

การที่ไทยกับอังกฤษทำหนังสือสัญญากันครั้งนั้นไม่ได้ทำด้วยรักชอบหรือไว้ใจกัน หากมีเหตุเห็นความจำเป็นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงได้ทำหนังสือสัญญา ฝ่ายอังกฤษเห็นพม่าคงจะเป็นศัตรูต่อไป เกรงว่าถ้าอังกฤษยังเป็นอริกับไทย ไทยจะกลับไปเข้ากับพม่า ช่วยกันรบอังกฤษเป็นศึก ๒ ด้าน จึงมาเป็นไมตรีเสียกับไทย ฝ่ายไทยก็กำลังกังวลด้วยเรื่องหัวเมืองมลายูเป็นกบฏ เกรงอังกฤษจะเข้าอุดหนุนพวกมลายู จึงยอมเป็นไมตรีดีกับอังกฤษ(๑) แต่เมื่อทำหนังสือสัญญากันแล้ว อังกฤษกับไทยก็รักษาทางไมตรี ไม่มีเหตุผิดพ้องหมองหมางกันมากว่า ๒๐ ปี ในระหว่างนั้นพวกอเมริกันก็เริ่มแต่งเรือกำปั่นข้ามมหาสมุทรแปซิฟิคมาค้าขายทางประเทศตะวันออก และมีพวกมิชชันนารีอเมริกันตามออกมาเที่ยวสอนศาสนาคริสตังตั้งแต่เมืองจีนมาจนถึงประเทศสยาม รัฐบาลสหปาลีรัฐเห็นว่าไทยไม่เกลียดชังฝรั่งเหมือนอย่างจีน จึงแต่งทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางไมตรี พระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้ทำหนังสือสัญญากับอเมริกันอีกชาติหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ อนุญาตให้อเมริกันมาค้าขาย เป็นทำนองเดียวกับสัญญาที่ได้ทำกับอังกฤษ การที่อเมริกันมามีทางไมตรีกับไทยครั้งนั้น แม้ในการค้าขายจะไม่เป็นประโยชน์อันใดนักก็จริง แต่เกิดประโยชน์อย่างสำคัญแก่ไทยในทางอื่นหลายอย่าง ด้วยพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาสอนภาษาอังกฤษและวิชาความรู้ของฝรั่งอย่างอื่น ๆ แก่ไทย ไทยได้เริ่มเรียนรู้การฝรั่งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา(๒) ในสมัยที่

---

(๑) เรื่องไทยเป็นสัมพันธมิตรกับอังกฤษเมื่อรัชกาลที่ ๑ มีความพิสดารอยู่ในหนังสือ "พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า" ที่ข้าพเจ้าแต่ง พิมพ์ต่างหาก

(๒) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากพวกมิชชันนารีอเมริกัน

กล่าวมานี้ ความประสงค์ของฝรั่งมีเพียงจะค้าขายให้สะดวก ยังมิได้คิดจะเข้าไปเกี่ยวข้องถึงการบ้านเมือง ความคิดของฝรั่งมาเริ่มกลายเป็นมหาอำนาจในการเมือง ตั้งแต่อังกฤษรบชนะจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เห็นปรากฏว่าเหล่าประเทศทางตะวันออกสู้กำลังเครื่องสาตราวุธของฝรั่งไม่ได้ แต่นั้นฝรั่งต่างชาติก็คิดหาอาณาเขต และแผ่อำนาจทางตะวันออก เรื่อยมาจนกระทั่งกระเทือนถึงประเทศสยามด้วย

ประเทศต่าง ๆ ทางตะวันออกนี้ เมื่อสมัยตรงกับรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ มีประเทศที่เป็นอิสระอยู่หลายประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น ประเทศจีนอาณาเขตใหญ่โต ทั้งมีกำลังและโภคทรัพย์ยิ่งกว่าเพื่อน ก็เป็นที่ยำเกรงของประเทศอื่นแต่โบราณมา ชาวประเทศใดไปค้าขายถึงเมืองจีน รัฐบาลจีนจะบังคับบัญชาอย่างไรก็ยอมทำตาม แต่รัฐบาลจีนรังเกียจฝรั่งมาตั้งแต่ครั้งพวกโปรตุเกสไปขอค้าขาย แล้วเลยเที่ยวสอนศาสนาคริสตังแก่พวกจีน ให้ผ่าผืนขนบธรรมเนียมบ้านเมืองด้วยประการต่าง ๆ จึงจำกัดเขตให้ฝรั่งไปค้าได้แต่ที่เมืองกังตั้ง (Canton) และห้ามมิให้ชาวต่างประเทศ (รวมทั้งไทยเราด้วย) ซื้อขายกับราษฎร ให้ซื้อขายได้แต่กับนายห้างจีน ซึ่งรัฐบาลตั้งไว้สำหรับค้าขายกับชาวต่างประเทศ ๙ คน เรียกว่า " เก้าห้าง "(๑) แม้ชาวต่างประเทศมีกิจธุระจะพูดกับรัฐบาลจีนก็ต้องทำเรื่องราว (Petition) มอบให้นายห้างของตนไปยื่นต่อจงตึกผู้สำเร็จราชการมณฑล และรับคำสั่งแทนพวกพ่อค้า รัฐบาลเองหาเกี่ยวข้องพูดจากับชาวต่างประเทศ

---

(๑) ต่อมาเพิ่มจำนวนขึ้นเป็น ๑๒ คน แต่ก็คงเรียกว่า " เก้าห้าง " อยู่ตามเดิม ยังมีรูปภาพจีนที่เขียนในสมัยนั้นเป็นตึก มีเสาธงต่างประเทศเป็นแถวปรากฏอยู่ คือรูปเก้าห้างที่กล่าว

ไม่ ใช่วันมาช้านาน เมื่อบริษัทอินเดียของอังกฤษขยายการค้าไปถึงเมืองจีน ก็ยอมกระทำตามบังคับของรัฐบาลจีน จึงได้รับอนุญาตให้ไปค้าขายที่เมืองกึงตั้งเหมือนกับชาวต่างประเทศชาติอื่น บริษัทเอาฝิ่นที่ปลูกในอินเดียไปขายแล้วซื้อสินค้าจีน เช่นแพรและเครื่องถ้วยชามเป็นต้น เอาไปขายตามประเทศต่าง ๆ ได้กำไรงามมาหลายปี จนคนอังกฤษพวกอื่นเกิดริษยา พากันร้องทุกข์และโพนทะนาว่า รัฐบาลให้บริษัทอินเดียบีดประตูค้าแต่พวกเดียวมิเป็นธรรม เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นกำหนดอายุสัมปทานใน ค.ศ. ๑๘๓๓ (พ.ศ. ๒๓๗๖) รัฐบาลอังกฤษจึงเพิกถอนสิทธิ์ บีดประตูค้าของบริษัทอินเดีย แต่นั้นมาอังกฤษหลายพวกหลายเหล่า ทั้งที่อยู่ในยุโรปและในอินเดียพากันไปค้าขายที่เมืองจีน เอาฝิ่นจากอินเดียไปขายมากมาย จนรัฐบาลจีนเห็นว่าผู้คนพลเมืองพากันติดฝิ่นมากนัก จึงประกาศห้ามสินค้าฝิ่น แต่พวกอังกฤษก็ไม่ฟัง ครั้นถูกจีนจับกุมก็พากันไปร้องทุกข์ต่อรัฐบาลอังกฤษ รัฐบาลอังกฤษจึงแต่งข้าหลวงออกมาเป็นผู้ควบคุมการค้าขาย ทำนองเดียวกับบริษัทที่อินเดียเคยให้มีผู้อำนวยการของบริษัทอยู่ที่เมืองกึงตั้งมาแต่ก่อน แต่ข้าหลวงอังกฤษถือตัวว่าเป็นข้าราชการ ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อจีนเหมือนอย่างผู้แทนบริษัทเคยประพฤติ ส่วนพวกพ่อค้าอังกฤษเมื่อได้ข้าหลวงมาหนุนหลังก็กำเริบหนักขึ้น เวลานั้นรัฐบาลจีนยังเชื่ออำนาจ ก็สั่งให้รบฝิ่นและขับไล่พวกอังกฤษเสียจากเมืองจีน จึงเกิดรบกันขึ้นกับอังกฤษ แต่จีนไม่มีเครื่องสาตราวุธจะสู้กองทัพเรือของอังกฤษได้ อังกฤษตีได้หัวเมืองจีนตามชายทะเลหลายแห่ง ลงปลายรัฐบาลจีนก็ต้องจำใจทำหนังสือสัญญากับอังกฤษที่เมืองนำกิ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ยอมยกเกาะฮ่องกงให้อังกฤษเป็นสิทธิขาด และยอมเสียค่าไถ่หัวเมืองที่อังกฤษตีได้ กับทั้ง

สินไหมทดแทนค่าเสียหายของพวกพ่อค้าอีกเป็นเงินมากมาย นอกจากนั้นรัฐบาลจีนต้องยอมให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจในบ้านเมืองอีกหลายอย่าง คือ

(๑) ต้องยอมให้อังกฤษ และฝรั่งต่างชาติไปตั้งค้าขายตามหัวเมืองชายทะเลนอกจากเมืองกังตั้งอีก ๔ แห่ง มีที่เมืองเซี่ยงไฮ้เป็นต้น

(๒) ต้องยอมให้ฝรั่งซื้อขายกับพลเมืองได้ ไม่กีดขวางห้ามปรามอย่างแต่ก่อน

(๓) รัฐบาลจีนจะเก็บภาษีอากรแก่ฝรั่งได้เพียงในประเภท และพิกัดที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา

(๔) รัฐบาลอังกฤษมีสิทธิที่จะตั้งกงสุล เป็นผู้คุ้มครองคนอังกฤษที่ Foreign Settlement ๕ แห่งนั้น ถ้ารัฐบาลจีนจะให้คนอังกฤษทำอย่างไร ต้องบอกแก่กงสุล รัฐบาลจีนจะบังคับบัญชาเอาเองไม่ได้ และต้องยอมให้กงสุลชำระความซึ่งคนอังกฤษเป็นจำเลย และตัดสินลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ(๑)

---

(๑) ความข้อ ๔ นี้เป็นสิทธิที่เรียกว่า "เอกสตระเตอริตอเรียล" ที่เอามาใช้ในหนังสือสัญญาระหว่างประเทศ เกิดขึ้นที่ประเทศเตอรกีก่อน เหตุด้วยพวกชาวเตอรกีถือศาสนาอิสลาม ใช้บัญญัติศาสนาเป็นกฎหมายบ้านเมือง รัฐบาลเตอรกีประสงค์จะมิให้ชาวต่างประเทศซึ่งถือศาสนาอื่นได้รับประโยชน์เหมือนอย่างพวกพลเมือง จึงให้ฝรั่งใช้กฎหมายชาติของตนเองในประเทศเตอรกี แต่ส่วนเมืองจีนถูกฝรั่งบังคับให้เป็นเช่นนั้น เพราะฝรั่งประสงค์จะมิให้คนชาติของตนต้องอยู่ในอำนาจเจ้าของบ้านเมืองจึงผิดกัน และยังมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่ฝรั่งเอาข้อสัญญาที่ทำกับจีนนี้เป็นหลักเกณฑ์ให้ประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออก (รวมทั้งประเทศสยามด้วย) ต้องทำอย่างเดียวกัน

เมื่อปรากฏว่าอังกฤษสามารถใช้กำลังทางทะเลบังคับจีน ให้ทำหนังสือสัญญาได้ดังกล่าวมา ฝรั่งต่างชาติก็พากันเห็นโอกาสที่จะมาแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศตะวันออกได้ด้วยไม่ต้องเกรงเจ้าของบ้านเมืองเหมือนแต่ก่อน แต่นั้นรัฐบาลอังกฤษก็เที่ยวว่ากล่าวกับเหล่าประเทศทางตะวันออกที่ยังเป็นอิสระให้ทำหนังสือสัญญายอมให้พวกอังกฤษเข้าไปตั้งค้าขายในบ้านเมืองโดยมีสิทธิ เอกสตระเตอริตอเรียลทำนองเดียวกับที่อังกฤษทำกับจีน เรื่องที่ไปทำสัญญากับประเทศอื่นจะยกไว้ก่อน จะกล่าวแต่เฉพาะประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ รัฐบาลอังกฤษแต่งให้เซอร์เจมสบรุกเป็นทูตมาขอแก้หนังสือสัญญาซึ่งเฮนรีเบอร์นีได้มาทำไว้ เปลี่ยนสัญญาเป็นอย่างมีสิทธิเอกสตระเตอริตอเรียลเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ฝ่ายไทยบอกบัดไม่ยอมแก้(๑) รัฐบาลอังกฤษจึงสั่งเซอร์จอนเบาริงเจ้าเมืองฮ่องกงซึ่งบัญชาการทั้งปวงของอังกฤษทางนี้ให้จัดการให้ไทยยอมทำหนังสือสัญญาแม้ถึงต้องรบพุ่งอย่างที่เมืองจีนก็ให้ทำจงได้ แต่เผอิญประจวบเวลาเปลี่ยนรัชกาลในประเทศสยาม พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จครองราชสมบัติ เซอร์จอนเบาริงทราบกิตติศัพท์ว่าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมกว้างขวาง โปรดวิชาความรู้ของฝรั่ง ทั้งทรงทราบภาษาอังกฤษ ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออกในสมัยนั้น จึงบอกไปให้รัฐบาลทราบ รัฐบาลอังกฤษก็ตั้งให้เซอร์จอนเบาริงเป็นราชทูตพิเศษเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียมาถวายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามราชประเพณี

---

(๑) มีจดหมายเหตุเรื่องเซอร์เจมสบรุกเข้ามาครั้งนั้นทั้งในภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ราชบัณฑิตยสภาพิมพ์แล้ว และอเมริกันก็แต่งทูตมาขอแก้หนังสือสัญญาเหมือนกัน แต่ไทยหายอมปรึกษาไม่

ระหว่างประเทศที่มีอิสระเสมอกัน(๑) ขอทำหนังสือสัญญาใหม่โดยดีอีกครั้งหนึ่ง ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชวิจารณ์เห็นตระหนักอยู่แล้วแต่เมื่อยังทรงผนวช ว่าเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงแห่งโลกสันนิวาสมาถึงประเทศทางตะวันออก ถ้าหากประเทศใดมัวนิยมอยู่ในทางอย่างโบราณ ไม่หันเหียนเปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายเข้าหาทางดำเนินของโลกสันนิวาสคงจะเกิดภยันตรายแก่บ้านเมือง ด้วยทรงพระราชดำริเห็นดังนี้ จึงทรงรับจะแก้ไขหนังสือสัญญาตามประสงค์ของรัฐบาลอังกฤษ ก็เกิดมิตรภาพเป็นบัจจัยในการที่ปรึกษาสัญญาใหม่ ผ่อนผันกันโดยไมตรีจิต สำเร็จประโยชน์ดังพระราชประสงค์ ความที่กล่าวดังนี้มีปรากฏอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุของเซอร์จอนเบาริง ว่าความข้อใดที่อังกฤษพอจะยินยอมผ่อนผันให้ไทยได้โดยไม่เสียหลักสัญญา ซึ่งกำหนดไว้แล้วว่าจะทำให้เหมือนกันทุกประเทศทางตะวันออก ก็ยอมตามประสงค์ของไทย จะยกตัวอย่างดังเช่นเรื่องฝิ่นตามสัญญาที่ทำกับจีน อังกฤษเป็นแต่ยอมเสียภาษี เมื่อเสียภาษีแล้วจะขายฝิ่นเข้าเมืองจีนเท่าหนึ่งเท่าใดก็ได้ แต่ประเทศสยามนั้นยอมให้รัฐบาลจัดการภาษีและจำกัดฝิ่นที่เข้าเมืองได้ตามใจ แม้การที่ชาวต่างประเทศจะเข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็ไม่ขอสิทธิตั้งอาณาเขต(Concession)ต่างหากอย่างที่เมืองจีนดังนี้เป็นต้น

ในขณะนั้นฝรั่งชาติอื่นนอกจากอังกฤษมีอเมริกันฝรั่งเศสอีก ๒ ชาติ ซึ่งขวนขวายจะทำสัญญากับประเทศทางตะวันออก แต่มีความปรารถนาต่างกัน

---

(๑) ทูตอังกฤษมาแต่ก่อน เป็นแต่ทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดีย เซอร์เจมสบรุกก็เป็นแต่ถือหนังสือของลอร์ด ปาลเมอสะตัน อัครมหาเสนาบดีอังกฤษมา เซอร์จอนเบาริงเป็นราชทูตมาแต่ราชสำนักควีนแรก

อเมริกันปรารถนาแต่จะมาหาผลประโยชน์ในการค้าขายให้สะดวก หาประสงค์จะมีเมืองขึ้นทางประเทศตะวันออกนั้นไม่ ส่วนฝรั่งเศสนั้นเดิมเคยมีเมืองขึ้นอยู่ในอินเดียมาก แต่ถูกอังกฤษชิงเอาไปเสียเมื่อคราวมหาสงครามเกือบหมด เมื่อเสร็จสงคราม ฝรั่งเศสจะเอาเมืองขึ้นคืนไม่ได้ จึงปรารถนาจะหาเมืองขึ้นใหม่ให้กลับมีอำนาจทางตะวันออกนั้น แต่เมื่อยังไม่มีโอกาสก็เป็นแต่ขวนขวายขยายการค้าขายไปก่อน อังกฤษกับอเมริกันและฝรั่งเศสจึงปรองดองอุดหนุนกันและกันในการที่จะทำสัญญากับประเทศทางตะวันออก ชาติใดไปทำสัญญากับประเทศใด ก็เปิดช่องไว้ให้อีก ๒ ชาติตามไปทำทีหลัง และให้ได้รับประโยชน์อย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นพออังกฤษทำหนังสือสัญญากับจีนแล้ว อเมริกันกับฝรั่งเศสก็ไปทำกับจีนบ้าง ต่อนั้นมาให้อเมริกันเป็นผู้นำทำสัญญากับญี่ปุ่น อังกฤษนำทำสัญญากับไทยและให้ฝรั่งเศสนำทำสัญญากับญวน(๑) อเมริกันไปทำสัญญากับญี่ปุ่นก็ต้องเอากองทัพเรือไปขู่ข่มญี่ปุ่น จึงยอมทำหนังสือสัญญา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๙๙ เซอร์จอนเบาริ่งก์เข้ามาทำหนังสือสัญญากับไทย พอไทยทำหนังสือสัญญากับอังกฤษแล้ว อเมริกันกับฝรั่งเศสก็เข้ามาขอทำหนังสือสัญญากับไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐

ในการที่ไทยทำหนังสือสัญญากับฝรั่งต่างชาติเมื่อรัชกาลที่ ๔ ถ้าหากจะมีผู้คิดสงสัย ว่าเมื่อทำสัญญากับอังกฤษโดยรู้ว่าเสียเปรียบแล้ว เหตุใดจึงยอมทำกับชาติอื่น ๆ ต่อไปอย่างเดียวกัน ข้อนี้เป็นด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้าทำสัญญาเช่นนั้นกับชาติหนึ่งชาติใดแต่ชาติเดียว ฐานะของประเทศสยามก็จะเหมือนอยู่ในการจับจองของชาติ

---

(๑) ประเทศพม่า ถูกอังกฤษเอาหัวเมืองชายทะเลเสียหมด เหมือนกับถูกขังคอกอยู่แล้ว ฝรั่งชาติอื่นก็ไม่ทำหนังสือสัญญาในสมัยนั้น

นั้น ถ้าทำให้เหมือนกันเสียหลายชาติ แม้เสียเปรียบในข้อสัญญา ก็ได้เปรียบที่เป็นอิสรภาพมั่นคง เพราะฉะนั้น ต่อมาเมื่อฝรั่งชาติอื่นมาขอทำหนังสือสัญญาจึงรับทำโดยง่าย รวมฝรั่งต่างชาติที่ได้มาขอทำหนังสือสัญญาทรงพระราชไมตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มี ๙ ชาติด้วยกัน เรียงลำดับตามที่ได้ทำสัญญาก่อนและหลัง ดังนี้

๑. อังกฤษ	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีเถาะ	พ.ศ. ๒๓๙๘
๒. อเมริกัน	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง	พ.ศ. ๒๓๙๙
๓. ฝรั่งเศส	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง	พ.ศ. ๒๓๙๙
๔. เดนมาร์ก	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะเส็ง	พ.ศ. ๒๔๐๐
๕. โปรตุเกส	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะแม	พ.ศ. ๒๔๐๒
๖. ฮอลันดา	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีวอก	พ.ศ. ๒๔๐๓
๗. เยอรมัน(๑)	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีระกา	พ.ศ. ๒๔๐๔
๘. สวีเดนกับนอรเว	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง	พ.ศ. ๒๔๑๑
๙. เบลเยียม(๒)	ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง	พ.ศ. ๒๔๑๑

ประเทศอิตาลีกำลังปรึกษาจะทำสัญญา และประเทศเอาสเตรียกับฮังการี กับประเทศสเปญ กำลังเตรียมจะมาขอทำหนังสือสัญญา ก็พอสิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงได้มาทำเมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๕

---

(๑) พระเจ้าแผ่นดินปรุสเซียทำในนามของประเทศเยอรมันต่าง ๆ ซึ่งเข้ากันข้างฝ่ายเหนือ

(๒) หนังสือสัญญาที่ทำกับสวีเดน นอรเว เบลเยียม ทำที่ลอนดอน ด้วยเมื่อเซอร์จอนเบาริงออกจากราชการอังกฤษแล้ว มารับราชการอยู่ในรัฐบาลสยาม พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นพระยาสยามานุกูลกิจ สยามิตรมหายศ ตำแหน่งราชทูตพิเศษ เป็นผู้ทำหนังสือสัญญานั้น

เมื่อเล่าถึงเหตุที่ต้องทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ที่จะกล่าวถึงผลของการที่ทำหนังสือสัญญาต่อไป ด้วยประเทศทั้ง ๕ คือพม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น ที่ต้องทำหนังสือสัญญากับฝรั่งในสมัยนั้นได้รับผลของการที่ทำหนังสือสัญญาผิดกัน

ประเทศจีน พอทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ในไม่ช้าจีนพวกไต้เผงก็เป็นกบฏลุกลามใหญ่โต ด้วยเห็นว่าพวกแม่งจู ซึ่งได้มาครองเมืองจีนอยู่กว่า ๒๐๐ ปีสิ้นอำนาจแล้ว จึงคิดจะเอาบ้านเมืองกลับคืนมาเป็นของพวกจีน รัฐบาลต้องปราบปรามอยู่หลายปี พอปราบพวกกบฏไต้เผงลงได้ก็เกิดรบกับฝรั่งเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ด้วยฝรั่งว่าจีนไม่ประพฤติตามสัญญา ครั้งนั้นอังกฤษกับฝรั่งเศสช่วยกันตีเมืองจีนจนได้กรุงปักกิ่งราชธานี รัฐบาลจึงต้องยอมทำหนังสือสัญญาใหม่ ร้ายยิ่งกว่าสัญญาที่ทำครั้งแรก

ประเทศญี่ปุ่น ในสมัยเมื่อทำหนังสือสัญญากับฝรั่งนั้น ยังใช้ประเพณีมหาอุปราชเรียกว่า "โชคุน" เป็นผู้ดำเร็จราชการแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่สำหรับสักการบูชาเหมือนเช่นเจ็ด พอโชคุนทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ไม่ช้าพวกญี่ปุ่นตามหัวเมืองไม่พอใจ ก็พากันกระด้างกระเดื่องถึงคุมกำลังเข้าไปรบฝรั่ง ก็เลยเกิดรบกันเองในระหว่างพวกโชคุนกับพวกชาวหัวเมือง พวกโชคุนแพ้ ญี่ปุ่นจึงเชิญพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นว่าราชการและช่วยกันจัดการทำนุบำรุงบ้านเมือง เปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาแบบแผนอย่างฝรั่งสืบมา

ประเทศญวน เมื่อทูตฝรั่งเศสซึ่งมาทำหนังสือสัญญากับไทยเสร็จแล้วไปขอทำหนังสือสัญญากับญวน ญวนถือคติอย่างเดิมไม่ยอมทำหนังสือสัญญา ฝรั่งเศสก็ให้เรือรบยิงทำลายป้อมปากน้ำของญวน ที่เมืองตุรนแล้วกลับไปเสีย

คราวหนึ่ง (เห็นจะไปพูดจากับอังกฤษและอเมริกันในเรื่องที่ฝรั่งเศสจะหาเมืองขึ้นในแดนญวน เมื่อเห็นว่าทั้ง ๒ ชาตินั้นไม่กีดขวาง) ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ จึงให้กองทัพเรือออกมาตีได้เมืองตุรน ฝรั่งเศสตั้งรักษาเมืองตุรนอยู่ ๒ ปีเห็นไม่เหมาะ จึงย้ายลงมายึดเอาเมืองไซ่งอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ ญวนยกกองทัพลงมาตีเอาเมืองคืน รบแพ้ฝรั่งเศส ก็ต้องยอมยกหัวเมืองมณฑลปากน้ำโขงให้เป็นสิทธิ์แก่ฝรั่งเศส และต้องยอมทำหนังสือสัญญาทางไมตรีตามประสงค์ของฝรั่งเศสด้วย แต่นั้นประเทศญวนก็ตกอยู่ในฉายาอำนาจฝรั่งเศสสืบมา

ประเทศพม่า เมื่อรบแพ้อังกฤษครั้งแรกจะต้องเสียสินไหมมากมาย รัฐบาลจึงกะเกณฑ์เงินจากราษฎร จนเกิดเดือดร้อนระส่ำระสายทั่วไปในบ้านเมือง ลงถึงปลายเจ้านายชิงราชสมบัติกันเอง พวกที่มีอำนาจขึ้นหมายจะเอาใจราษฎรไม่ผ่อนผันกับอังกฤษ ก็เกิดรบกับอังกฤษขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ อังกฤษชนะพม่าคราวนี้ เอาบรรดาหัวเมืองแต่ปากน้ำขึ้นไปจนเมืองตองอูไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษหมด ประเทศพม่าก็กลายเป็นเมืองตอนเหมือนกับอยู่ในคอกของอังกฤษแต่นั้นมา

ใน ๕ ประเทศด้วยกันมีแต่ประเทศสยามประเทศเดียวที่มิต้องรบกับฝรั่ง และมิได้เกิดจลาจลในบ้านเมืองด้วยเหตุที่ทำหนังสือสัญญากับฝรั่ง ข้อนี้พึงเห็นได้ว่าเพราะพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาญาณเห็นการถูกต้องและทรงเปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายทันท่วงที ประเทศสยามจึงได้ปลอดภัยในครั้งนั้น แต่มีความลำบากเป็นอย่างยิ่งเพราะข้อความที่ฝรั่งตั้งเป็นหลักในหนังสือสัญญา ขัดกับประโยชน์และประเพณีบ้านเมืองในสมัยนั้นหลายอย่าง ที่ต้องยอมให้ชาวต่างประเทศซื้อขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้โดย

ไม่มีที่กีดขวางนั้น จำต้องเลิกภาษีผูกขาด (Monopoly) อันเป็นการบีดซื้อบีดขายทั้งหมด เป็นเหตุให้เงินที่เคยได้สำหรับจ่ายใช้การแผ่นดินขาดไปเป็นอันมาก ตลอดจนถึงผลประโยชน์ของข้าราชการซึ่งเคยมีส่วนได้เนื่องจากภาษีผูกขาดก็พลอยสูญไปด้วย จึงเกิดเดือดร้อนกันแพร่หลาย(๑) ครั้นรัฐบาลจะเพิ่มพิกัดหรือจะตั้งภาษีขึ้นใหม่ก็มีข้อสัญญากีดกัน จะเก็บจากชาวต่างประเทศไม่ได้ ความลำบากข้อนี้พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแก้ไขด้วยตั้งภาษีภายในเพิ่มขึ้นหลายอย่าง ใช้วิธีเก็บด้วยชักส่วนสินค้าไม่บีดซื้อบีดขาย และโปรดฯ ให้เจ้ากระทรวงราชการต่างๆ มีหน้าที่อำนวยการเก็บภาษีเพื่อให้ได้ส่วนลดทดแทนผลประโยชน์ที่ขาด ความลำบากในเรื่องที่เงินแผ่นดินตกต่ำจึงค่อยสงบไป(๒)

๒. ในข้อที่ต้องยอมให้กงสุล เป็นผู้บังคับบัญชาชาวต่างประเทศนั้น ขั้นแรกไม่สู้จะลำบากนักด้วยชาวต่างประเทศยังมีน้อย แต่เมื่อการค้าขายเจริญขึ้นก็มีชาวต่างประเทศเข้ามาตั้งค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ ขึ้นชื่อว่าชาวต่างประเทศนั้นนับทั้งฝรั่งและชนชาติอื่นอันเป็นชาวเมืองขึ้นของฝรั่ง ว่าเฉพาะคน

---

(๑) ในสมัยนั้นยังไม่มีประเพณีให้เงินเดือนเป็นผลประโยชน์

(๒) การที่ให้เจ้ากระทรวงต่างๆ อำนวยการเก็บภาษีอากรตั้งขึ้นด้วยมีเหตุจำเป็นดังกล่าวมา แต่ต่อมาภายหลังกลายเป็นเหตุให้เงินแผ่นดินค้างอยู่ตามกระทรวงมากจนเงินในพระคลังไม่พอจ่ายราชการ พอเริ่มรัชกาลที่ ๕ จึงต้องจัดกระทรวงพระคลังและตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ดังจะปรากฏในตอนอื่นๆ ต่อไปข้างหน้า

ในบังคับอังกฤษ มีทั้งฝรั่งและแขกเทศ แขกมลายู จีน พม่า บรรดามาอยู่ในประเทศนั้น ขึ้นอยู่กับกงสุลทั้งนั้น รัฐบาลจะบังคับบัญชาไม่ได้เหมือนอย่างพลเมืองจึงเกิดลำบาก

๓. ความลำบากยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือที่รัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายไม่รู้จักกัน ถึงกระนั้นก็ได้รับความลำบากเป็นอย่างยิ่ง เพราะฝรั่งเห็นว่าประเทศทางตะวันออกต้องทำหนังสือสัญญาด้วยจำใจ คงจะพยายามขัดขวางฝรั่งมิให้เข้าไปค้าขายได้สะดวกดังปรารถนา แม้ไม่สามารถจะใช้กำลังต่อสู้ก็จะใช้อุบายกีดกันด้วยประการต่าง ๆ จึงเอาความ ๓ ข้อนี้ตั้งเป็นหลักในสัญญาที่ทำเหมือนกันทุกประเทศ คือ

(๑) ให้ชาวต่างประเทศซื้อขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้ โดยไม่มีที่กีดขวาง

(๒) ให้ชาวต่างประเทศเสียภาษีอากร เพียงที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา

(๓) ให้ชาวต่างประเทศอยู่ในความคุ้มครองของกงสุล รัฐบาลเจ้าของบ้านเมืองจะบังคับบัญชาเอาเองไม่ได้

(๔) ให้ชาวต่างประเทศอยู่แต่ในอำนาจกฎหมายชาติของตนเอง

ความทั้ง ๔ ข้อนี้ ขัดกับประโยชน์และประเพณีของบ้านเมืองทุกประเทศ ไม่เฉพาะประเทศสยามนี้

ตอนที่ ๑๑

เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

เวลาพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ราษฎรมักหวาดหวั่นว่าจะเกิดเหตุร้าย เห็นจะเป็นความรู้สึกมีสืบมาแต่เมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีในสมัยกลาง ตั้งแต่พระเจ้าปราสาททองเสวยราชย์เป็นต้นมา ด้วยมักเกิดรบพุ่งหรือฆ่าฟันกัน แม้ไม่ถึงเช่นนั้นก็คงมีการกินแหนงแคลงใจกันในเวลาเปลี่ยนรัชกาลแทบทุกคราว ที่จะเปลี่ยนโดยเรียบร้อยทีเดียวนั้นมีน้อย(๑) จนเกิดเป็นคติสำหรับวิตกกัน ว่าเวลาเปลี่ยนรัชกาลมักจะเกิดเหตุร้าย เมื่อเปลี่ยนรัชกาลคราวนี้ก็หวาดหวั่นตามเคย มีอุทาหรณ์ดังหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษเรียกว่า "สยามริปอสิตอรี" ของหมอสมิทพิมพ์จำหน่ายอยู่ในสมัยนั้น กล่าวความดังนี้ "เวลานี้ทั่วประเทศสยามพากันสั่นสะท้าน และหวาดหวั่นอยู่ในระหว่างเปลี่ยนรัชกาล ด้วยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เก่า ซึ่งมีพระเดชพระคุณแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาก และได้ทรงปกครองชนชาติอื่นที่มาพึ่งพระบารมีอยู่ในพระราชอาณาเขต กับทั้งชาวต่างประเทศอันอยู่ในบังคับของกงสุลนั้น มิได้เสด็จสถิตอยู่ในเศวตฉัตร ให้คนทั้งหลายเกรงพระราชอาญาเสียแล้ว แม้สมเด็จเจ้าฟ้าอันเป็นพระราชโอรสได้ทรงรับรัชทายาทก็จริงอยู่ แต่ว่าประชวร พระกำลังยังปลกเปลี้ย จะรอดพระชนม์ทนการพระราชพิธีบรมราชา

---

(๑) พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตำรัสว่า เหตุที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เป็นเพราะเจ้านายวิวาทแย่งชิงราชสมบัติกันมาเนือง ๆ จนราษฎรไม่กล้าสามิภักดิ์ต่อเจ้านายองค์ใด คิดเอาแต่ตัวรอดจึงเสียบ้านเมือง ใช่ว่าหมดคนดีนั้นหาไม่

ภิเษกและการรับแขกเมืองเข้าได้แลหรือ แม้แต่ในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกำลังประชวรยังไม่สวรรคต ก็มีกิตติศัพท์ว่าจะเกิดกบฏและได้มีเหตุวุ่นวายด้วยเรื่องจับฝิ่นเถื่อน(๑) ทั้งปรากฏว่ามีผู้ทำอัฐปลอมมาก เกิดยุ่งยากในเรื่องเครื่องแลกจนตื่นกัน ไม่เป็นอันซื้อขายในท้องตลาดอยู่หลายวัน" ดังนี้

แต่ที่จริง มีเหตุการณ์อันเป็นเรื่องร้อนต้องรีบระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ แต่ ๒ เรื่อง คือ เรื่องเงินตราเรื่องหนึ่ง กับเรื่องจีนตั๋วเหยียกเรื่องหนึ่ง จะกล่าวอธิบายเป็นลำดับต่อไปในตอนนี้

เรื่องเงินตรา

เดิมเงินตราในประเทศสยามนี้ใช้เงินพดด้วง (รูปเป็นก้อนกลม) ตีตรารัชกาลประจำเป็นสำคัญ เป็นประเพณีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และเงินพดด้วงนั้นทำเป็น ๔ ขนาด ขนาดใหญ่ราคา ๑ บาท ขนาดรองราคากึ่งบาท (แต่ขนาดนี้มิใคร่ชอบใช้กัน) ขนาดต่อลงมาราคาสลึงหนึ่ง (๔ สลึงเป็นบาท) ขนาดเล็กราคาเฟื้อง ๑ (๒ เฟื้องเป็นสลึง) เครื่องแลกราคาต่ำกว่านั้นลงมาใช้เบี้ยหอยซึ่งมาจากทะเล อัตราราคา ๘๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง(๒) แต่ราคาเบี้ยไม่คงที่ อาจจะขึ้นและลดผิดกันได้มาก ๆ ตาม

---

(๑) เรื่องจับฝิ่นที่เกิดวิวาทกับกงสุลอังกฤษ กล่าวมาแล้วในตอนที่ ๑๐

(๒) ในกฎหมายหมวดพระราชกำหนดใหม่ปรากฏว่า เมื่อรัชกาลที่ ๑ อัตราราคาเบี้ย ๔๐๐ ต่อเฟื้อง ราคาเห็นจะตกเมื่อมีเรือต่างประเทศมาค้าขายมากขึ้นในรัชกาลภายหลัง

เวลาที่มีชาวต่างประเทศบรรทุกเอาเบี้ยเข้ามาขายมากหรือน้อย ถ้าคราวมีเบี้ยเข้ามามากราคาก็ลด ๑,๐๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง ถ้าเบี้ยขาดคราวราคาก็ขึ้นถึง ๖๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง

การเปลี่ยนแปลงเงินตราในกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งต่างประเทศแล้ว การค้าขายในกรุงเทพ ฯ เจริญรวดเร็วเกินคาดหมาย เช่นแต่ก่อนมามีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพียงราวปีละ ๑๒ ลำ แต่พอทำหนังสือสัญญาแล้วก็มีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายตั้งปีละ ๒๐๐ ลำ(๑) พวกพ่อค้าฝรั่งเอาเงินเหรียญดอลลาร์ซึ่งใช้ในการซื้อขายทางเมืองจีนเข้ามาซื้อสินค้า ราษฎรไทยไม่ยอมรับ ฝรั่งจึงต้องเอาเงินเหรียญดอลลาร์มาขอแลกเงินบาทจากรัฐบาล ก็เงินบาทพดด้วงนั้น ช่างหลวงทำที่พระคลังมหาสมบัติ เตาหนึ่งทำได้ราววันละ ๒๔๐ บาท เพราะทำแต่ด้วยเครื่องมือมิได้ใช้เครื่องจักร เตาหลวงมี ๑๐ เตา ระดมกันทำเงินพดด้วงได้แต่วันละ ๒,๔๐๐ บาทเป็นอย่างมาก ไม่พอให้ฝรั่งแลกตามปรารถนา พวกกงสุลพากันร้องทุกข์ว่าเป็นการเสียประโยชน์ของพวกชาวต่างประเทศที่มาค้าขาย พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนรูปเงินตราสยามเป็นเหรียญ (ครั้งนั้นเรียกว่า "เงินแป") ให้ทำได้ด้วยเครื่องจักร และในเมื่อกำลังรอเครื่องจักรนั้น โปรด ฯ ให้ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรรับเหรียญดอลลาร์จากชาว

---

(๑) ข้อนี้กล่าวไว้ในหนังสือ บางกอกคาเลนดา ของหมอบรัดเล เล่ม ค.ศ. ๑๘๖๙

ต่างประเทศ แล้วเอามาแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติ ได้โดยอัตรา ๓ เหรียญดอลลาร์ต่อ ๕ บาท ราษฎรยังไม่พอใจจะรับเงินดอลลาร์ โปรด ฯ ให้เอาตรามหามงกุฎและตราจักร ซึ่งสำหรับตีเงินพดด้วงตีลงเป็นสำคัญในเหรียญดอลลาร์ให้ใช้ไปพลาง(๑) ก็ยังมิใคร่มีใครพอใจจะใช้ ครั้นถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ การสร้างโรงกษาปณ์สำเร็จ(๒) ทำเงินตราสยามเป็นเหรียญมีตราพระมหามงกุฎ กับฉัตรตั้งสองข้างด้านหนึ่ง ตราช้างเผือกอยู่ในวงจักรด้านหนึ่ง เป็นเหรียญเงิน ๔ ขนาดคือ บาทหนึ่ง กึ่งบาท สลึงหนึ่ง เฟื้องหนึ่ง(๓) และทำเหรียญทองคำราคาเหรียญละ ๑๐ สลึง (ตรงกับตำลึงจีน) ด้วยอีกอย่างหนึ่ง เมื่อประกาศให้ใช้เงินตราอย่างเหรียญแล้ว เงินพดด้วงก็ยังโปรด ฯ อนุญาตให้ใช้อยู่ เป็นแต่ไม่ทำเพิ่มเติมขึ้น

---

(๑) เหรียญดอลลาร์ตีตราพระมหามงกุฎกับตราจักร ยังมีเหลืออยู่บ้างแต่เดี๋ยวนี้หายาก

(๒) โรงกษาปณ์ที่กล่าวนี้ ตัวตึกยังอยู่ข้างฟากตะวันออกถนนประตูสุวรรณบริบาล เดี๋ยวนี้ใช้เป็นคลังชาวที่ สร้างขึ้นตรงโรงทำเงินพดด้วงของเดิม การสร้างโรงกษาปณ์ มีเรื่องปรากฏว่า สั่งเครื่องจักรมาจากเมืองเบอมิงฮัมประเทศอังกฤษ และเรียกช่างอังกฤษเข้ามาสำหรับตั้งเครื่องจักรด้วย แต่ช่างคนนั้นมาตายลงก่อนตั้งเครื่องจักร พระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมด อมาตยกุล) รับอาสาตั้งเครื่องจักรโรงกษาปณ์ได้โดยลำพัง จึงโปรด ฯ ให้เป็นเจ้ากรมโรงกษาปณ์ต่อมา

(๓) ยังมีเงินเหรียญขนาดตำลึง (๔ บาท) ขนาดกึ่งตำลึง และขนาดกึ่งเฟื้อง แต่มิได้ใช้เป็นเครื่องแลก

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดฯ ให้โรงกษาปณ์ทำเหรียญดีบุกขึ้นเป็นเครื่องแลก ใช้แทนเบี้ยหอย เหรียญดีบุกนั้นมีตราพระมหามงกุฎกับฉัตรและตราช้างในวงจักร ทำนองเดียวกับตราเงินเหรียญ ทำเป็น ๒ ขนาด ขนาดใหญ่ให้เรียกว่า "อัฐ" ราคา ๔ อันเฟื้อง เท่ากับอันละ ๑๐๐ เบี้ย ขนาดเล็กให้เรียกว่า "โสพศ" ราคา ๑๖ อันเฟื้อง เท่ากับอันละ ๕๐ เบี้ย การใช้เบี้ยหอยก็เป็นอันเลิกแต่นั้นมา

ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้สร้างเหรียญทองคำมีตรา ทำนองเดียวกับเงินเหรียญขึ้นสำหรับให้เป็นเครื่องแลก ๓ ขนาด ขนาดใหญ่ให้เรียกว่า "ทศ" ราคา ๑๐ อันต่อชั่งหนึ่ง คืออันละ ๘ บาท (เท่าราคาทองปอนด์อังกฤษในสมัยนั้น) ขนาดกลางให้เรียกว่า "พิศ" ราคาอันละ ๔ บาท ขนาดเล็ก (คือเหรียญทองที่ได้สร้างขึ้นแต่แรก) ให้เรียกว่า "พัดดึงส์" ราคาอันละ ๑๐ สลึง เท่ากับตำลึงจีน ดูเหมือนจะเป็นในคราวเดียวกับที่ทรงสร้างเหรียญทองเป็นเครื่องแลกนั่นเอง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริสร้าง (ธนบัตร) เครื่องแลกทำด้วยกระดาษ มีตัวอักษรพิมพ์และประทับพระราชลัญจกร ๓ ดวงเป็นสำคัญทุกใบขึ้น อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า "หมาย" มีราคาต่างๆ กันตั้งแต่ใบละบาท ๑ เป็นลำดับลงมา จนใบละเฟื้อง ๑ และทรงพระราชดำริสร้าง (เช็ค) เรียกว่าใบ "พระราชทานเงินตรา" อีกอย่างหนึ่งขนาดแผ่นกระดาษใหญ่กว่า "หมาย" มีตัวอักษรพิมพ์และประทับพระราชลัญจกรด้วยชาด ๒ ดวง ด้วยครามดวง ๑ เป็นลายดุนดวง ๑ เป็นสำคัญทุกใบ มีราคาต่างกัน (ว่าตามตัวอย่างที่มีอยู่เมื่อแต่งหนังสือนี้) ตั้งแต่ "พระราชทานเงินตราชั่งสิบตำลึง" ลงมาจนใบละ ๗ ตำลึง (สันนิษฐานว่าเห็นจะมีต่อลงไปจนใบละตำลึงหนึ่งเป็นอย่างต่ำ)

กระดาษทั้ง ๒ อย่างนี้ ใครได้ก็เห็นจะเอาไปขึ้นเงินที่พระคลังมหาสมบัติในไม่ช้า เพราะยังไม่แลเห็นประโยชน์ในการใช้กระดาษเป็นเครื่องแลกในสมัยนั้น จึงมิได้แพร่หลาย

ครั้นถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้โรงกษาปณ์สร้างเหรียญทองแดงมีตราทำนองเดียวกับเหรียญดีบุกเป็นเครื่องแลกอีก ๒ ขนาด มีราคาในระหว่างเหรียญเงินกับเหรียญดีบุกขนาดใหญ่ให้เรียกว่า "ซีก" ราคา ๒ อันเฟื้อง ขนาดเล็กให้เรียกว่า "เสี้ยว" ราคา ๔ อันเฟื้อง(๑)

เงินตราไทยที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสร้างขึ้นเป็นเหรียญนั้น ที่เป็นเงินและทองแดงใช้ได้ต่อมาดังพระราชประสงค์ แต่ที่เป็นทองคำและดีบุกเกิดเหตุขัดข้อง ด้วยเหรียญทองคำนั้นชาวเมืองเอาไปเก็บเสียอย่างทองรูปพรรณ หรือมิฉะนั้นก็เอาไปทำเครื่องแต่งตัวเสีย ไม่ชอบใช้เป็นเครื่องแลกในการซื้อขาย เหรียญทองเป็นของมีน้อยก็เลยหมดไป ส่วนเหรียญดีบุกนั้น เมื่อแรกสร้างขึ้นก็ได้ทรงปรารภว่าเป็นของอาจลักหรอและทำปลอมง่าย จึงโปรดฯ ให้เจือทองแดงและดีบุกดำลงในเนื้อดีบุกที่ทำเหรียญให้แข็งผิดกับดีบุกสามัญ ถึงกระนั้นพอใช้เหรียญดีบุกกันแพร่หลาย ไม่ช้าก็มีพวกจีนคิดทำปลอม ครั้นตรวจจับในกรุงเทพฯ แข็งแรง พวกผู้ร้ายก็หลบลงไปซ่อนทางหัวเมืองปักษ์ใต้ แล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ เกิดมี

---

(๑) เหรียญซีกและเสี้ยวเดิมทำหนา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรยทาน เหรียญซีกไปถูกศีรษะคนแตก จึงโปรดฯ ให้ทำให้บางลง

เหรียญดีบุกปลอมในท้องตลาดมากขึ้นทุกที จนราษฎรรังเกียจการที่จะรับใช้เหรียญดีบุก ด้วยไม่รู้จะเลือกว่าไหนเป็นหลวงและไหนเป็นของปลอม จะกลับใช้เบี้ยหอยก็หาไม่ได้ ด้วยเลิกใช้มาเสียหลายปีแล้ว

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นเวลากำลังเกิดการบั้นปั่วนด้วยราษฎรไม่พอใจรับเหรียญดีบุก ว่าถึงตลาดในกรุงเทพฯ แทบจะหยุดการซื้อขายอยู่หลายวัน รัฐบาลจึงต้องรีบวินิจฉัย แล้วออกประกาศเมื่อ เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ได้เพียง ๑๓ วัน สั่งให้คนทั้งหลายนำเหรียญทองแดง และเหรียญดีบุกของหลวงมาขึ้นเอาเงินจะยอมให้เต็มราคาภายใน ๑๕ วัน เมื่อพ้นกำหนดนั้นไปแล้วให้ใช้ลดราคาลง เหรียญทองแดงอย่างซีกคงราคาแต่ละอัฐ ๑ (๘ อันเฟื้อง) อย่างเสี้ยวคงราคาแต่อันละโสพศ ๑ (๒๖ อันเฟื้อง เหรียญดีบุกก็ลดราคาลง เหรียญอัฐคงราคาแต่อันละ ๒๐ เบี้ย (๔๐ อันเฟื้อง) อย่างโสพศคงราคาแต่อันละ ๑๐ เบี้ย (๘๐ อันต่อเฟื้อง) แม้รัฐบาลประกาศอัตราราคาอย่างนั้นแล้วราษฎรยังลดราคากันโดยลำพังต่อลงไปอีก ใช้อัฐดีบุกเดิมในท้องตลาดราคาเพียงอันละ ๑๐ เบี้ย (๘๐ อันต่อเฟื้อง) โสพศดีบุกก็ลดราคาลงไปตามกันเป็นอันละ ๕ เบี้ย (๑๖๐ อันต่อเฟื้อง) คำซึ่งเคยเรียกว่าอัฐและโสพศก็เรียกกันว่า "เก๊" แต่ใช้กันต่อมาอีกหลายปี

เพราะเกิดลำบากด้วยเรื่องเงินตราดังกล่าวมา รัฐบาลจึงได้ตกลงแต่แรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ ว่าจะสร้างโรงกษาปณ์ใหม่ให้ดีขึ้นกว่าเก่า(๑) แต่การที่สร้างกว่าจะสำเร็จหลายปี ในชั้นแรก จะต้องทำเงินตราประจำรัชกาลที่ ๕ ขึ้น

---

(๑) คือตึกที่อยู่ทางตะวันตกแห่งประตูสุวรรณบริบาลบัดนี้

ตามประเพณีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ จึงให้ทำที่โรงกษาปณ์เดิมไปพลาง เงินเหรียญตรารัชกาลที่ ๕ ซึ่งสร้างขึ้นชนิดแรกนั้น ด้านหนึ่งเป็นตราพระเกี้ยวยอดมีพานรองสองชั้นและฉัตรตั้งสองข้าง อีกด้านหนึ่งคงใช้รูปช้างเผือกอยู่ในวงจักรเหมือนรัชกาลที่ ๔ แต่ทำเพียง ๓ ขนาด ที่คนทั่วหลายชอบใช้ คือเหรียญบาท เหรียญสลึงและเหรียญเฟื้อง ในคราวนั้นยังไม่ได้ทำเหรียญทองแดงสำหรับรัชกาลที่ ๕ (ด้วยรัฐบาลทราบว่าสั่งให้ทำในประเทศอื่นถูกกว่าทำเอง แต่จะให้ทำในอินเดียหรือยุโรปยังไม่ตกลงเป็นยุติ) ทำแต่เหรียญดีบุกขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ดวงตราทำนองเดียวกับเงินเหรียญ ขนาดเขื่องกว่าอัฐดีบุกรัชกาลที่ ๔ สักหน่อยหนึ่ง แต่ให้ใช้ราคาเพียงโสฬสหนึ่ง คือ ๑๖ อันเฟื้อง เรื่องเงินตรานี้เป็นอันเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

แต่ต่อมาเมื่อราคาทองแดงและดีบุกสูงขึ้น มีผู้รู้ว่าราคาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกที่ใช้กันที่ท้องตลาดในกรุงเทพฯ ต่ำกว่าราคาเนื้อทองแดงและดีบุกหลอม ซึ่งมีขายกันในประเทศอื่น ก็พากันเอาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกหลอมส่งไปขายเสียประเทศอื่นเป็นอันมาก ครั้นเหรียญทองแดงและดีบุกมีใช้ในท้องตลาดน้อยลง ก็เกิดการใช้ปักกระเบื้องกันขึ้นแพร่หลาย. อันปักกระเบื้องนั้นเดิมเป็นแต่คะแนนสำหรับเล่นเบี้ยในโรงบ่อน จนเจ้าของบ่อนคิดทำขึ้นเพื่อให้ใช้ขอลากได้บนเสื่อ สะดวกกว่าเงินตรา เวลาคนไปเล่นเบี้ยให้เอาเงินแลกปักมาเล่น ครั้นเลิกแล้วก็ให้คืนปัก แลกเอาเงินกลับไป เป็นประเพณีมาดังนี้ ใครเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยตำบลไหน ก็คิดทำปักเครื่องหมายของตนเป็นคะแนนราคาต่างๆ สำหรับใช้เล่นเบี้ยในบ่อนตำบลนั้น การที่เกิดใช้ปักเป็นเครื่องแลกแทนเงินตรา เดิมเกิดขึ้นแต่นักเลงเล่นเบี้ยที่มักง่าย เอาปักซื้อของกินตามร้านที่หน้าโรงบ่อน ผู้ขายก็ยอมรับ ด้วยอาจเข้าไปแลกกลับเป็นเงินที่ใน

โรงบ่อนได้โดยง่าย จึงใช้ปักระเบ้องกันในบริเวณโรงบ่อนขึ้นก่อน ครั้นเมื่อหาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกของหลวงใช้ยากเข้า ก็ใช้ปักเป็นเครื่องแลกแพร่หลายห่างบ่อนเบี้ยออกไปทุกที เพราะคนเชื่อว่าอาจจะเอาไปซื้อเป็นเงินเมื่อใดก็ได้ ฝ่ายนายบ่อนเบี้ยจำหน่ายปักได้เงินมากขึ้น เห็นได้เปรียบก็คิดสั่งปักระเบ้องจากจีนเข้ามาเพิ่มเติม ทำเป็นรูปและราคาต่าง ๆ ให้คนชอบ ตั้งแต่อันละโสพศ อันละอัฐ อันละไพ สองไพ(๑) จนถึงอันละเฟื้อง สลึง สองสลึงเป็นอย่างสูง มีทุกบ่อนไป ก็แต่ลักษณะอากรบ่อนเบี้ยนั้น ต้องว่าประมูลกันใหม่ทุกปี เมื่อสิ้นปีลง นายอากรคนไหนไม่ได้ทำอากรต่อไป ก็กำหนดเวลาให้คนไปเอาปักบ่อนของตน มาแลกเงินคืนภายใน ๑๕ วัน พ้นกำหนดไปไม่ยอมรับ การอันนี้กลายเป็นทางที่เกิดกำไร เพิ่มผลประโยชน์แก่นายอากรบ่อนเบี้ยอีกทางหนึ่ง ฝ่ายราษฎรถึงเสียเปรียบก็มิสู้รู้สึกเดือดร้อน ด้วยได้ใช้ปักเป็นเครื่องแลกกันในการซื้อขาย แทนเหรียญทองแดงและดีบุกซึ่งหายาก ก็ไม่มีใครร้องทุกข์ เป็นเช่นนี้มาจนปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ รัฐบาลจึงต้องประกาศห้ามมิให้นายบ่อนเบี้ยทำปัก(๒) แต่ในเวลานั้นเหรียญทองแดงซึ่งสั่งให้ทำในยุโรปยังไม่สำเร็จ ต้องออกธนบัตรราคาใบละอัฐหนึ่ง ให้ใช้กันในท้องตลาดอยู่คราวหนึ่ง จนถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ จึงได้จำหน่ายเหรียญทองแดงประจำรัชกาลที่ ๕ ให้ใช้กันในบ้านเมือง ทำเป็น ๔ ขนาดคือ ซีกเสี้ยว อัฐและโสพศ มีตราพระจุลมงกุฎอยู่บนอักษรพระนามจ.ป.ร.ด้านหนึ่ง

---

(๑) คำว่า "ไพ" มาแต่จีนเรียกว่า "ไพบา" ราคาไพ ๑ เท่ากับ ๗ อัฐ

(๒) มีผู้ได้ลองรวบรวมตัวอย่างปักระเบ้องต่าง ๆ ซึ่งพวกจีนนายบ่อนเบี้ยคิดทำขึ้น ได้กว่า ๒,๐๐๐ อย่าง

อักษรบอกราคาด้านหนึ่ง เหมือนกันหมดทุกขนาด เรื่องเงินตราก็เป็นอันยุติเรียบร้อย

เรื่องอั้งยี่

เรื่องจีนตั้วเหียเป็นเรื่องเกิดในรัชกาลอื่น มีกรณีสืบต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ และยังจะปรากฏกลายเป็นเรียกว่าอั้งยี่ มีเรื่องในตอนหนึ่งอีก แต่มูลเหตุที่เกิดตั้วเหียและอั้งยี่ในประเทศสยามยังไม่เห็นอธิบายในหนังสืออื่น จึงได้ตรวจเรื่องเดิมเก็บเนื้อความมาเรียบเรียงลงไว้ในหนังสือนี้ พอให้ผู้อ่านทราบเหตุการณ์ในเรื่องตั้วเหียและอั้งยี่ขัดเจนขึ้น อันคำที่เรียกกันแต่ก่อน "ตั้วเหีย" ก็หมายความอย่างเดียวกับที่เรียกกันภายหลังว่า "อั้งยี่" นั่นเอง คือสมาคมลับซึ่งพวกจีนคิดตั้งขึ้น(๑) เรื่องตำนานของสมาคมนั้นมีปรากฏทางเมืองจีนว่าจำเดิมแต่ประเทศจีนต้องตกอยู่ในอำนาจของพวกเม่งจูตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๘๗ มาก็มีพวกจีนเข้าเป็นสมาคมลับ เพื่อจะพยายามกำจัดพวกเม่งจู แล้วเชิญเชื้อสายพระเจ้าแผ่นดินราชวงศ์ไต้เหมง อันเป็นกษัตริย์จีนขึ้นครองแผ่นดินดังเก่า การที่พวกจีนตั้งสมาคมลับ ขึ้นเดิมมีแต่ในเมืองจีน เพราะเหตุเป็นดังกล่าวต่อนานมา พวกจีนที่อยู่ในประเทศอื่น จึงเอาแบบสมาคมนั้นไปตั้งขึ้นในประเทศอื่น ด้วยเหตุอย่างอื่นและความประสงค์เป็นอย่างอื่น หาได้เกี่ยวแก่เรื่องกำจัดพวกเม่งจูไม่

---

(๑) คำตั้วเหีย แปลว่าพี่ใหญ่ เป็นคำที่พวกในสมุนเรียกผู้เป็นหัวหน้า ไทยเอามาเรียกเป็นนามสมาคม คำว่าอั้งยี่ เป็นนามที่แท้ของสมาคม เรียกตามเสียงจีนแต้จิ๋ว หมายเอานามพระเจ้าฮ่วงบู๊อันเป็นพระเจ้าแผ่นดินต้นราชวงศ์ไต้เหมง

ประเทศสยามนั้นจีนย่อมนิยมกันแต่ไรมา ว่าเป็นที่หาทรัพย์ได้ง่าย ทั้งรัฐบาลและชาวเมืองก็ไม่รังเกียจจีน เพราะฉะนั้นพวกจีนชาวเมืองทางฝ่ายใต้ที่อัตคัดขัดสน จึงมักพากันมาหากินในประเทศสยาม ที่มาหาทรัพย์สินพอแก้อัตคัดได้ แล้วกลับไปก็มี บางคนมาได้ความสุขสบายเกินคาดหมาย เลยทิ้งเมืองจีนมาตั้งภูมิลำเนาเป็นชาวสยาม ได้ไทยเป็นภรรยา เกิดลูกหลานในเมืองไทยก็มี จีนในประเทศสยามจึงผิดกันเป็น ๒ ชนิด คือจีนซึ่งแรกมาหรือไปๆมาๆ ไม่อยู่ประจำ เรียกว่า "จีนใหม่" ชนิดหนึ่ง จีนซึ่งมาตั้งภูมิสถานอยู่ในประเทศสยามเป็น "จีนเก่า" ชนิดหนึ่ง ก็ธรรมดาชนชาติจีนนั้นย่อมมีอุปนิสัยฉลาดในการหาทรัพย์สินยิ่งกว่าไทย หรือจะว่าฉลาดในการนั้นยิ่งกว่ามนุษย์ชาติอื่นๆ หมดก็ว่าได้ จีนที่เข้ามาอยู่เป็นชาวสยาม จึงมักได้เป็นคฤหบดี หรือแม้อย่างต่ำก็สามารถทำมาหากินเป็นอิสระแก่ตนได้โดยมาก พวกจีนที่เข้ามาใหม่ ยังไม่รู้เบาะแสและขนบธรรมเนียมบ้านเมือง ก็อาศัยหากินกับพวกจีนเก่า จึงมีจีนทั้งสองอยู่ด้วยกันทุกตำบลที่จีนตั้งทำมาหากิน ทั้งที่ในกรุงและหัวเมือง เป็นเช่นนี้มาแต่โบราณ

การที่จีนตั้งสมาคมลับเป็นตั้วเหี่ยในประเทศสยาม ปรากฏขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พิเคราะห์ดูเหตุการณ์ในสมัยนั้น เหตุว่าน่าจะเป็นด้วยเรื่องรัฐบาลจับฝิ่น เป็นมูลเหตุให้พวกจีนตั้งตั้วเหี่ย คือเดิมพวกจีนเอาฝิ่นเข้ามาสูบแล้วพาให้ไทยแอบสูบฝิ่นขึ้นบ้าง จึงมีพระราชกฤษฎีกาตั้งไว้แต่โบราณ (๑) ห้ามมิให้ใครสูบฝิ่นหรือเอาฝิ่นเข้ามาในประเทศสยาม แม้เช่นนั้น จีนก็ยังลักลอบเอาฝิ่นเข้ามา และไทยที่สูบฝิ่นก็มีอยู่เสมอ แต่ไม่สู้มาก ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อทางเมืองจีนเกิดมีพวกฝรั่งกับจีนคบคิดกันค้าฝิ่นแพร่หลาย

(๑) เห็นจะตั้งเมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

(ดังกล่าวมาแล้วในตอนที่ ๑๐) พวกจีนที่เข้ามาหากินในเมืองไทย เป็นคนสูบฝิ่นติดมาจากเมืองจีนมากขึ้น หรือถ้าพูดกันอีกนัยหนึ่ง คือความต้องการฝิ่นเกิดมีมากขึ้นในประเทศนี้ พวกจีนเอาฝิ่นเข้ามาจำหน่ายมากขึ้น เลยเป็นบ้าจี้ชักจูงให้ไทยทั้งที่บรรดาศักดิ์สูงและต่ำพากันสูบฝิ่นมากขึ้น(๑) ความทราบถึงพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสั่งให้ตรวจจับพวกค้าฝิ่นเอาตัวมาลงพระราชอาญา กวดขันขึ้นตั้งแต่ปีกุน พ.ศ. ๒๓๗๒ ก็แต่ธรรมดาการสูบฝิ่นนั้นเมื่อสูบติดแล้วยากที่จะละได้ และการค้าฝิ่นพวกจีนก็ได้กำไรมาก ครั้นมีการตรวจจับกวดขัน จะเอาฝิ่นซ่อนในเรือสำเภาเข้ามาในกรุงเทพฯ ไม่ได้สะดวกดังแต่ก่อน จีนจำพวกที่ค้าฝิ่นก็ไปคบคิดกันกับพวกจีนซึ่งออกไปตั้งหากินอยู่ตามหัวเมือง ทางปากอ่าวและชายทะเล ให้เป็นลูกช่วงรับฝิ่นขึ้นจากเรือสำเภาตามชายทะเล แล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ การที่ทำอย่างนั้น จำต้องลักลอบซ่อนเร้น และต้องมีสมัครพรรคพวกที่ไว้วางใจช่วยกันทุกระยะทาง จึงเอาวิธีตั้งเหียมาตั้งขึ้นเป็นสมาคมลับสำหรับค้าฝิ่น หัวหน้ามักเป็นจีนเก่า มีจีนใหม่เป็นพรรคพวกมากบ้าง น้อยบ้างทุกแห่ง ครั้นตั้งเหียมีกำลังมากขึ้นก็กำเริบ บางแห่งเลยประพฤติเป็นโจรสลัด ตีเรือและปล้นสะดม บางแห่งก็ต่อสู้เจ้าพนักงานซึ่งไปตรวจจับฝิ่นจนเป็นการใหญ่โต ถึงต้องรบกันที่เมืองนครไชยศรี เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๙๐ ครั้งหนึ่ง และในปีต่อมาพวกจีนตั้งเหียที่เมืองฉะเชิงเทรากำเริบ ถึงเป็นกบฏ ยิงผู้ว่าราชการเมืองตาย

---

(๑) ผู้แต่งหนังสือนี้ได้ลองสืบเหตุที่ไทยสูบฝิ่น ได้ความว่า มักเป็นด้วยป่วยเป็นโรคอันกอปรด้วยโรคทุกขเวทนาอยู่ก่อน จึงบอกว่า สูบฝิ่นระงับทุกขเวทนาได้ จึงสูบฝิ่น แล้วก็เลยติด

แล้วเข้ายึดเอาบ้อมไว้เป็นที่มั่น ต้องยกกองทัพออกไปปราบปราม แต่การปราบปรามครั้งนั้น ฆ่าจีนเสียมาก แต่นั้นพวกจีนตั้วเหยี่ยกเข็ดขยาด ไม่กล้าสู้อำนาจรัฐบาล เป็นการสงบมาคราวหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาเสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า ที่การห้ามฝิ่นกวดขันเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ไม่เป็นผลดีได้ดังปรารถนา เพราะฝิ่นก็ยังเข้าเมืองอยู่เสมอ คนสูบฝิ่นก็ไม่น้อยลง ลำบากเปล่า ๆ ให้เปลี่ยนวิธีจัดการเรื่องฝิ่น เป็นอากรผูกขาดของรัฐบาลเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๕ คือรัฐบาลซื้อฝิ่นเข้ามาต้มจำหน่ายให้จีนซื้อไปสูบได้ตามชอบใจ คงห้ามแต่ไทยไม่ให้สูบฝิ่น(๑) ตั้งแต่จัดการเช่นนั้น ก็กลับได้เงินผลประโยชน์แก่แผ่นดินมากขึ้น และการตรวจจับฝิ่นก็ได้ไม่ต้องลำบากมากเหมือนแต่ก่อน แต่การที่พวกจีนเข้าเป็นสมาคมตั้วเหยี่ยกยังไม่สูญสิ้นไป มาถึงขั้นความมุ่งหมายของพวกตั้วเหยี่ยแปรไป เป็นต่อสู้เจ้าภาษีนายอากร ซึ่งเป็นจีนด้วยกันเอง เพราะตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ มา มีอากรตั้งขึ้นใหม่หลายอย่าง และการเก็บอากรซึ่งจัดขึ้นในสมัยนั้น ใช้วิธีเรียกประมูล ถ้าผู้ใดรับทำอากรอย่างใด โดยสัญญาว่าจะส่งเงินหลวงได้มากกว่าเพื่อน ก็ตั้งให้ผู้นั้นเป็นเจ้าภาษีนายอากรอย่างนั้น มีกำหนดปีหนึ่งหรือกว่านั้นตามสมควรเก็บ(๒) จีน

---

(๑) การที่ห้ามไทยมิให้สูบฝิ่นนั้น สำเร็จเพียงเอาโทษแก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งสูบฝิ่นติด

(๒) ในหนังสือโบราณปรากฏแต่ว่าเก็บอากร คำว่า เจ้าภาษีเกี่ยวกับการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะใช้ขึ้นเมื่อเกิดวิธีให้ประมูลกัน ใครรับประมูลได้สูงกว่าเพื่อน ก็ได้ภาษี เรียกว่า "เจ้าภาษี" เจ้าภาษี

ฉลาดในกระบวนแสวงหาทรัพย์สิน รู้จักคิดต้นทุนกำไรดีกว่าไทย การประมูลภาษีอากร จึงได้แก่จีนแทบทั้งหมด ผู้ซึ่งได้เป็นเจ้าภาษีอากรมักเป็นจีนเก่าหรือขั้นลูกจีนเกิดในประเทศนี้ ซึ่งมีพรรคพวกมาก และรู้ขนบธรรมเนียมเข้ากับไทยได้สนิทสนมถึงได้มียศศักดิ์เป็นขุนนางกันก็แต่การเสียภาษีอากรนั้น ราษฎรย่อมมิใคร่พอใจจะเสีย หรืออยากเสียแต่น้อยที่สุดอยู่เป็นธรรมดา ฝ่ายข้างเจ้าภาษีนายอากรนี้ ได้รับสัญญาว่าจะส่งเงินหลวงให้มากกว่าเพื่อน ถ้าเก็บเงินได้น้อยไปก็เป็นภัยแก่ตน (ด้วยในสมัยนั้น กฎหมายยังอนุญาตให้จำลูกหนี้เร่งเงินจนกว่าจะได้) ถ้าเก็บได้เงินยิ่งมากยิ่งเป็นประโยชน์แก่ตน ก็เป็นธรรมดาที่จะพยายาม และใช้อุบายต่าง ๆ เรียกเร่งเอาเงินจากราษฎรให้ได้มากที่สุด ซึ่งจะพึงเรียกได้แม้โดยมิเป็นธรรม ราษฎรที่เป็นไทยไม่สู้จะเดือดร้อน ด้วยมักทำมาหากินแต่พอเลี้ยงชีพ ไม่มีสมบัติวัตถุซึ่งเจ้าภาษีนายอากรจะเรียกได้เท่าใดนัก แต่พวกจีนที่มาตั้งทำมาหากินอยู่ในเมืองไทยมุ่งหมายที่จะสะสมทรัพย์สินเป็นสำคัญ มีตัวเงินซึ่งจะเรียกได้มากกว่าราษฎรที่เป็นไทย พวกจีนจึงได้ความเดือดร้อนจากเจ้าภาษีนายอากรยิ่งกว่าไทย ร้องพ้องในโรงศาลก็เสียเปรียบ ด้วยเจ้าภาษีนายอากรเป็นเจ้าพนักงานทำการให้รัฐบาล ด้วยเหตุนี้พวกจีนจึงยังอาศัยการตั้งตัวเหยียบเป็นกำลัง กีดกันการเบียดเบียนของเจ้าภาษีนายอากร แต่ที่ในกรุงเทพฯ ไม่ใคร่มีเหตุ เพราะ

คนนั้นได้รับทำอากรอย่างใด ก็ได้เป็นนายอากรอย่างนั้น จึงเกิดนามว่า "เจ้าภาษีอากร" หมายความว่าเป็นผู้รับประมูลอากรอย่างนั้นสูงกว่าเพื่อน คำว่า "เก็บภาษีอากร" เนื่องมาจากคำเจ้าภาษีอากรนั่นเอง เรียกตามความสะดวกปากมาจนทุกวันนี้ ที่กล่าวมานี้ตามความสันนิษฐาน

พวกจีนมักพึ่งพำนักอยู่ในเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ช่วยคุ้มครอง มักเกิดวิวาทกับพวกเจ้าภาษีนายอากรแต่ตามหัวเมือง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแก้ไขด้วยพระบรมราโชบายอย่างหนึ่ง คือในหัวเมืองใดมีจีนอยู่มาก เช่นเมืองนครไชยศรีเป็นต้น โปรดฯ ให้เลือกคฤหบดีจีนซึ่งเป็นคนซื่อสัตย์ มีผู้คนนับถือมาก ตั้งให้มีตำแหน่งเป็นกรมการ บางเมืองให้มียศถึงเท่ากับปลัด มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงาน ช่วยระงับความทุกข์และทำนุบำรุงพวกจีนในเมืองนั้นๆ เหตุการณ์เรื่องตั้วเหี่ยในหัวเมืองก็สงบไปได้อีกคราวหนึ่ง

มาถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เกิดตั้วเหี่ยขึ้นอีก แต่คราวนี้เกิดทางหัวเมืองชายทะเลตะวันตก คือที่เมืองภูเก็ตเป็นต้น ด้วยตั้งแต่ดีบุกขึ้นราคาก็มีการขุดหาแร่ดีบุกกันในแหลมมลายู แพร่หลายทั้งในแดนอังกฤษและแดนไทย อาศัยเมืองสิงคโปร์และเมืองเกาะหมากเป็นตลาดขายดีบุกไปต่างประเทศ การขุดหาดีบุกในสมัยนั้น พวกจีนทำทั้งนั้น จีนที่มีทุนรอนเป็นเถ้าแก่หาจ้างจีนเลวในเมืองจีนมาเป็นแรงงาน แต่ละแห่งมีจำนวนมากนับด้วยร้อยและพันเพื่อประโยชน์ในการเรียกหาว่าจ้างและปกครองจีนเลวที่ทำเหมืองดีบุกครั้งนั้น พวกจีนที่ทำเหมืองในแดนอังกฤษคิดตั้งสมาคมขึ้นก่อน เรียกกันว่า "ยี่หิน" สมาคมหนึ่ง "ปูนเถ้าก๋ง" สมาคมหนึ่ง ในชั้นแรกก็เป็นทำนองสมาคมอย่างเปิดเผย จีนทำงานของพวกสมาคมไหน หัวหน้าสมาคมนั้นก็เป็นผู้ควบคุมทะนุบำรุง การตั้งสมาคมทั้ง ๒ นั้นแพร่หลายมาจนถึงในแดนสยาม เจ้าเมืองกรมการเห็นเป็นการดีก็อุดหนุน และพวกหัวหน้าสมาคมเข้ามาหาเสนาบดีในกรุงเทพฯ ก็ได้รับความยกย่องคล้ายกับเป็นกรมการจีน ก็แต่ลักษณะที่จีน

ควบคุมกันเป็นต่างพวกเช่นนั้น เป็นธรรมดามิเร็วก็ช้า ย่อมเกิดเหตุ ๒ อย่าง คือ พวกจีนที่มีกำลังมากมักแย่งผลประโยชน์ของพวกที่มีกำลังน้อยอย่างหนึ่ง และจีนที่อยู่ต่างพวกเกิดวิวาทบาดทะเลาะกันเป็นส่วนตัวแล้ว เลยเอาพรรคพวกมาทำร้ายกันอย่างหนึ่ง เพราะเหตุเป็นดังกล่าวมา สมาคมทั้งสองนั้นจึงกลายเป็นตัวเหี้ย และมักวิวาทกันเนือง ๆ ทั้งที่ในแดนอังกฤษและแดนไทย ว่าเฉพาะในแดนไทย ถึงเกิดเหตุใหญ่โตที่เมืองภูเก็ตเมื่อปีเถาะ นพศก พ.ศ. ๒๔๑๐ ก่อนจะสิ้นรัชกาลที่ ๔ ปีหนึ่ง จีนพวกยี่หินกับพวกปูนเถ้าก็เกิดวิวาทกันด้วยเรื่องแย่งน้ำที่จะไขมาทำเหมืองล้างแร่ดีบุก แล้วเลยยกพวกตั้งพันเข้ารบกันที่กลางเมือง ผู้ว่าราชการเมืองห้ามก็ไม่ฟัง จะปราบปรามก็ไม่ไหว ด้วยไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พวกตั๋วเหี้ย ก็ได้แต่บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ครั้งนั้น โปรด ฯ ให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาเทพประชุน เป็นข้าหลวงออกไปเกณฑ์กำลังตามหัวเมืองที่ใกล้เคียง ไปปราบพวกตั๋วเหี้ยที่เมืองภูเก็ต แต่พวกหัวหน้าตั๋วเหี้ยทั้ง ๒ ฝ่ายอ่อนน้อม รับสารภาพผิด ไม่ต่อสู้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์จึงพาตัวพวกหัวหน้าฝ่ายละ ๕ คน เข้ามากรุงเทพ ฯ รัฐบาลยอมภาคทัณฑ์ เป็นแต่บังคับให้ถือน้ำกระทำสัตย์สัญญาว่าจะไม่กบฏคิดร้ายต่อแผ่นดิน หรือก่อการกำเริบต่อไป แล้วปล่อยตัวกลับออกไปควบคุมผู้คนทำเหมืองอยู่อย่างเดิม

ที่ในกรุงเทพ ฯ นั้น ก็มีมูลเหตุที่จะเกิดตั๋วเหี้ยขึ้นอีกแต่ในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ด้วยมีภาษีอากรตั้งขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง โดยจำเป็นต้องหาเงินสำหรับจ่ายใช้ราชการแผ่นดิน ทดแทนจำนวนเงินที่ขาดไป เพราะทำหนังสือ

สัญญาการค้าขายกับต่างประเทศ ต้องเลิกการบีดขอบีดขายหลายอย่าง อันเคยได้ผลประโยชน์แผ่นดินมาแต่ก่อน การเก็บภาษีอากรที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น ก็ใช้วิธีให้ประมูลกันเป็นเจ้าภาษีนายอากรดังกล่าวมาแล้ว และจีนประมูลได้ทั้งนั้น แต่มาถึงสมัยนี้พวกจีนที่มีทุนรอน พาหนะมาก มักรับทำแต่ภาษีอากรที่เป็นรายใหญ่ เช่นภาษีฝิ่นและสุราเป็นต้น ส่วนภาษีอากรที่ไม่สำคัญและเงินน้อย แต่มีมากอย่างกว่ารายใหญ่ มักได้แก่จีนชั้นต่ำลงมา เกิดมีพวกจีนชั้นคฤหบดีที่หากินในการทำภาษีอากรขึ้นอีกจำพวกหนึ่ง ยิ่งในสมัยนี้ประจวบเวลาการค้าขายในประเทศสยามกำลังเจริญ เกิดมีโรงจักรสีข้าวและเลื่อยไม้ มีเรือลำเลียงสินค้า และมีการก่อสร้างต่างๆ อันต้องการแรงงานที่ขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็มีจีนใหม่เข้ามาหากินในการรับจ้างเป็นแรงงาน ซึ่งมักเรียกกันว่า "จับกัง" หรือ "กุลี" มีจำนวนจีนมากขึ้นทุกที มาอยู่ในกรุงเทพฯก็มาก ที่ออกไปตั้งทำมาหากินหรือไปรับจ้างเป็นแรงงานอยู่ตามหัวเมืองก็มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็เกิดมีจีนหัวหน้าขึ้นอีกจำพวกหนึ่ง เรียกกันว่า "เถ้าเก" ทำการงานอันมีพวกกุลีอยู่ในปกครองมากบ้าง น้อยบ้าง จีนจำพวกที่หากินในการรับประมูลทำภาษีอากรก็ดี จีนจำพวกที่เป็นเถ้าเกคุมกุลีรับทำการงานก็ดี มักแย่งผลประโยชน์กัน เช่นแย่งประมูลภาษีอากรและแย่งงานกันทำเป็นต้น ต่างก็คิดเอาเปรียบกันด้วยอุบายต่างๆ การตั้งตัวเหี้ยเป็นอุบายสำคัญอย่างหนึ่งของพวกจีนจำพวกเหล่านั้น เป็นต้นว่า ถ้าผู้เป็นหัวหน้าตัวเหี้ยเข้าว่าประมูลภาษีอากร ผู้อื่นก็มิใคร่กล้าแย่ง ด้วยเกรงตัวเหี้ยซึ่งเป็นพรรคพวกอยู่ในท้องที่จะรังแก ถ้าผู้ซึ่งไม่ได้เป็นตัวเหี้ยจะเข้าว่าประมูลก็จำต้องไปว่ากล่าว

ขอร้อง หรือยอมแบ่งผลประโยชน์ให้พวกตัวเหีย อย่าให้เกะกะกีดขวาง เกิดประโยชน์ขึ้นแก่ตัวเหียอย่างหนึ่ง(๑) จึงเริ่มเกิดตัวเหียขึ้นอีกหลายพวกหลายเหล่า แต่ยังไม่ทันปรากฏเหตุการณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ แต่มีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐาน ว่ารัฐบาลได้ปรารภอยู่แล้วแต่ในรัชกาลที่ ๕ ว่าการปกครองจีนในประเทศสยามนี้อาจจะมีความลำบากเกิดขึ้นใหม่จากจีน ๒ จำพวก คือจีนในบังคับฝรั่งต่างประเทศ เรียกในสมัยนั้นว่า "ในร่มธง" หรือ "สัปแยก" จำพวกหนึ่ง กับจีนตัวเหียจำพวกหนึ่ง เหตุด้วยจีนในบังคับต่างประเทศมีกงสุลคอยอุดหนุนให้ได้เปรียบจำพวกอื่น และรัฐบาลในบ้านเมืองจะบังคับบัญชาก็ไม่ได้เหมือนกับราษฎรทั้งปวง ส่วนพวกตัวเหียนั้นก็ย่อมอาศัยตั้งพวกประพฤติในทางพาล ถ้ามีกำลังมากขึ้นก็อาจจะเป็นศัตรูเกิดขึ้นภายในบ้านเมือง ก็จีนที่มายังประเทศนี้โดยมากเป็นแต่มุ่งหมายมาหากิน มิได้รู้สึกตัวว่าเป็นชาวเมืองไทย ได้เปรียบแก่ตนทางไหนก็ไปทางนั้น อาจจะเกิดนิยมไปแอบอิงอาศัยอำนาจฝรั่ง หรือเข้าเป็นพวกตัวเหีย เป็นความลำบากแก่รัฐบาลทั้ง ๒ อย่าง ดูเหมือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะได้ลงเนื้อเห็นเป็นยุติว่า ควรดำเนินตามทางพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือทำนุบำรุงพวกจีนทั้งปวงอันเป็นหมู่มาก ให้รู้สึกว่าได้รับความอุปถัมภ์บำรุงของรัฐบาล ไม่จำต้องอาศัยอำนาจฝรั่งหรือเป็นตัวเหีย เพราะฉะนั้นพอขึ้นรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประกาศตั้งศาลสำหรับชำระ

---

(๑) เมื่อแต่งหนังสือนี้ ผู้รู้เรื่องตัวเหียในสมัยที่กล่าว มีพระอนุวัตรราชนิยม (ยี่กอฮง) ซึ่งเคยเป็นหัวหน้าตัวเหียเหลืออยู่ ได้เรียกมาถามอธิบาย

ความจีน(๑) เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะโรง ฯ กล่าวความในบานแผนกเบื้องต้น

"ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ว่าจีนบรรดาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้นฉันใด จะให้มีความสุขสบาย (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) จึงได้นำกระแสรับสั่งปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นพร้อมกันว่าจีนทั้งหลายที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทำมาหากินในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยามนี้มากกว่ามาก ไม่มีที่พึ่งเหมือนชาวประเทศอื่น ๆ ซึ่งอยู่ในร่มธงกงสุล พวกจีนเหล่านี้แต่กาลก่อนมีถ้อยความขึ้นก็ต้องไปพึ่งโรงศาลเหมือนอย่างไทย ตัวก็ไม่รู้จักอย่างธรรมเนียมกฎหมายบ้านเมืองไทย ว่ากระไรต้องเตร็ดเตร่ไปหาท่านผู้มีอำนาจบรรดาศักดิ์มากให้ช่วยธุระของตัว คิดดูน่าสงสารหนัก กาลนี้เป็นแผ่นดินใหม่ควรที่จะจัดแจงให้มีผู้รับธุระของพวกจีนทั้งหลายให้ได้ความสุขขึ้นทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองให้มีผู้รับธุระเหมือนกัน ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ทรงเห็นด้วย จึงให้มีหมายประกาศแก่บรรดาพวกจีน ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทำมาหากินในพระราชอาณาเขตให้รู้ทั่วกันว่าถ้าจีนต่อจีนมีคดีเกี่ยวข้องต่อกัน ให้ไปร้องพึ่งที่พระยาโชฎึกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้าย กับหลวงพิพิธภัณฑ์ผู้ช่วยราชการกรมท่าซ้าย กับหลวงพิชัยวารี(๒) (รัฐบาล) จะให้พระยาโชฎึก ฯ มีอำนาจตั้งจีนเป็นตระลาการขึ้นอีกหลายนาย จะได้ชำระตัดสินตามธรรมเนียมจีนให้แล้วแก่กัน" ดังนี้ แต่อำนาจ

---

(๑) สำเนาประกาศ พิมพ์ไว้ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ปีจอ นพศก จุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) หน้า ๒๘๙

(๒) พระยาโชฎึก ฯ คนนี้ชื่อจ๋อง ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาราชานุชิต จางวางกรมท่าซ้ายตำแหน่งกิตติมศักดิ์ หลวงพิพิธภัณฑ์พิจารณ์ชื่อพัก ภายหลังได้เป็นพระยาโชฎึกราชเศรษฐี หลวงพิชัยวารี ชื่อมล

ศาลจีนทั้งครงนั้น ให้รับคดีซึ่งคู่กรณีเป็นจีนทั้ง ๒ ฝ่ายและเป็นส่วนความแพ่งไว้พิจารณาและเปรียบเทียบหรือพิพากษา ให้แล้วกันได้ตามประเพณีจีน และใช้ภาษาจีนได้ในศาลนั้น แต่ถ้าคู่กรณีฝ่ายหนึ่งมิได้เป็นจีนก็ดี หรือเป็นความโจรผู้ร้ายเสียนหนามแผ่นดินก็ดี ศาลนั้นไม่มีอำนาจรับไว้พิจารณา อนึ่งนอกจากตั้งศาลที่กล่าวมา ที่ในกรุงเทพฯ ในท้องที่มีจีนอยู่มาก เช่น ในสำเพ็งเป็นต้น ตั้งนายอำเภอจีนสำหรับดูแลกิจทุกข์สุขของพวกจีนเหมือนอย่างที่มีนายอำเภอไทยในที่อื่นด้วยอีกอย่างหนึ่ง ตามหัวเมืองซึ่งยังไม่มีกรมการจีน ก็ตั้งกรมการจีนขึ้นเป็นตำแหน่ง เรียกว่า "กงสุลจีนในบังคับสยาม" ได้คัดความตอนต้นตราตั้ง มาลงไว้ในที่นี้พอให้เห็นความปรารภของรัฐบาลในครั้งนั้น

"สารตราท่านเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ สมุหพระกลาโหมให้มาแก่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองเพ็ชรบุรี(๑) ด้วยมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้ท่านเสนาบดีปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศ์เธอ ว่าพวกจีนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามเป็นอันมาก สืบบุตรหลานมาถึง ๓ ชั้น ๔ ชั้นแล้ว บางคนก็ไม่รู้ความ เมื่อมีคดีขึ้นเล็กน้อย คนที่เป็นหมอความก็เข้ายุยงเสียมสอนให้ข้างหนึ่งเป็นโจทก์ข้องร้องที่เป็นจำเลยต้องไปแก้คดียังโรงศาลบ่วยการทำมาหากิน เสียค่าฤชาธรรมเนียมการแล้วความนั้นก็เสียไป เพราะไม่รู้จักธรรมเนียมและกฎหมาย แต่ก่อนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริแล้ว บางเมืองก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งจีนเป็นปลัดจีนให้มาว่ากล่าวระงับทุกข์ของ

---

(๑) สารตราฉบับนี้ลงวันอังคาร เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑

พวกจีนในแขวงเมืองนั้น ๆ แต่เมืองเพชรบุรีนั้นยังไม่ได้ทรงตั้ง บัดนี้ท่านเสนาบดีสืบความทราบว่าจีนเบี๋เป็นคนใจดีซื่อตรง พวกจีนที่อยู่ในแขวงเมืองเพชรบุรีหัวเมืองนั้นนับถือโดยมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งจีนเบี๋อยู่บ้าน (หน้า) วัดมหาธาตุแขวงเมืองเพชรบุรี เป็นที่หลวงอำมาจีนพิไสยกงสุลจีนอยู่ในบังคับสยาม สำหรับว่ากล่าวถ้อยความ ซึ่งอยู่แขวงเมืองเพชรบุรี" ดังนี้

สังเกตดูความในตราตั้งกงสุลจีนตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ได้พบสำเนา ดูเหมือนจะมีอำนาจต่างกันเป็นชั้น ๆ คือ ถ้ายกย่องให้มียศถึงเป็น "ปลัดฝ่ายจีน" ให้มีอำนาจชำระความ ถ้าเป็นเพียง "กงสุลจีน" ได้แต่เปรียบเทียบว่ากล่าวอย่างเป็นหัวหน้า

ที่จัดการปกครองจีนครั้งนั้นจะได้ผลดีอย่างไร ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้บุคคลซึ่งรอบรู้พอจะไต่ถามให้ได้ความเป็นหลักฐานหมดตัวเสียแล้ว ได้แต่สันนิษฐานว่า เห็นจะมีผลดีที่ทำให้พวกจีนพากันอุ่นใจและมีเค้าเงื่อนปรากฏว่าการที่จัดครั้งนั้นเป็นบันจัยให้จีนนับถือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน มีพวกจีนที่เป็นหัวหน้าทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำพากันเข้าฝากตัวพึ่งพำนักอยู่ด้วยเป็นอันมาก คงเป็นเพราะเห็นว่าท่านมีอำนาจและน้ำใจที่จะสงเคราะห์ทั้งในการปกครองตลอดจนในการที่จะให้ได้ทำภาษีอากร ข้อหลังเป็นข้อสำคัญ ด้วยจีนในบังคับต่างประเทศเสียเปรียบอยู่อย่างหนึ่ง คือ จะเข้ามารับทำภาษีอากรไม่ได้ เพราะไม่ได้อยู่ในอำนาจศาลไทย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาศัยใช้อำนาจ ๒ อย่างนั้นปกครองพวกจีนไว้มิให้ไปนิยมฝรั่งได้โดยมาก ก็แต่การแย่งผลประโยชน์กันในกระบวนหากินยังมีอยู่ จีนต่างพวกยังคงคิดเอาเปรียบกันอยู่อย่างเดิม อุบายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงไม่คุ้มไปได้ถึงเรื่องตัวเหี้ย

ยังมีอยู่ไม่ขาด บางทีหัวหน้ากลับเห็นว่าเป็นประโยชน์ที่ผู้พำนักอยู่ในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ด้วยสามารถจะร้องเรียนให้ท่านเชื่อถือว่ามิให้คิดกบฏคดร้าย ขอให้ช่วยป้องกัน ก็แต่ธรรมดาตั๊วเหี่ย ถึงหัวหน้าจะคิดอาศัยรัฐบาล พวกสมพลที่เป็นพาลก็ยังชอบใช้กำลังเที่ยวเบียดเบียนผู้อื่นตามอำเภอใจ เมื่อถึงตอนปลายปีมะโรงสัมฤทธิศก จึงปรากฏเรื่องตั๊วเหี่ยเที่ยวประพฤติโจรกรรมเบียดเบียนผู้อื่นมีขึ้นเนือง ๆ ทั้งในกรุงเทพ ฯ และตามหัวเมือง ทั้งปรากฏว่ามีจีนในบังคับต่างประเทศคิดจะตั้งตั๊วเหี่ยด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงจำต้องเปลี่ยนอุบายในการปราบตั๊วเหี่ย ปรากฏกระบวนการที่จัดแก้ไขมีอยู่ในหนังสือเก่า ค้นพบเมื่อแต่งหนังสือนี้ ดังจะกล่าวต่อไป คือ

๑. เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมีหนังสือบอกกล่าวไปยังกงสุลฝรั่งเศส ว่าจีนเฉียวโหจีนเลวหู ในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งตั้งร้านขายสุรา ตั้งตั๊วเหี่ย ขอให้กงสุลขับไล่ออกไปเสียจากประเทศสยาม หรือมิฉะนั้นให้เอาออกเสียจากบ้องกันฝรั่งเศส รัฐบาลจะได้บังคับบัญชาตามกฎหมายบ้านเมือง หนังสือนี้กงสุลฝรั่งเศสจะมีตอบมาว่ากระไรหาพบสำเนาหนังสือไม่ แต่ตามความที่ปรากฏมาในเรื่องจีนตั๊วเหี่ย ดูกงสุลต่างประเทศไม่เอาเป็นธุระอุดหนุนตั้งแต่เดิมตลอดมาทุกเมื่อ เมื่อคิดดูก็พอแลเห็นเหตุ ด้วยจีนในบังคับต่างประเทศมีจำนวนน้อย และมักหากินในการเฉพาะอย่าง เช่นตั้งโรงสี หรือตั้งห้างซื้อขายสินค้า หาผลประโยชน์โดยตรง กงสุลจะอุดหนุนก็ง่าย การตั้งตั๊วเหี่ยย่อมเจือปนด้วยความทุจริต และต้องระคนด้วยคนพาลมิมากก็น้อย กงสุลจะอุดหนุนยาก จึงไม่เอาเป็นธุระอุดหนุนพวกจีนในบังคับให้เข้าตั๊วเหี่ยด้วยเหตุนี้

๒. ปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ฉบับหนึ่งว่า "ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศก เพลา ๓ โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระยาพิพัฒนโกษานำข้อความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ว่าจีนในแขวงเมืองนครไชยศรีหลายตำบลคบคิดกันเป็นหมู่เหล่าเข้าปล้นสะดมให้อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน จับตัวจีนกันนาได้กับสมัครพรรคพวก ชำระจีนกันนาเป็นสัตย์ มีพระบรมราชโองการปรึกษาท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยายมราช พระยาราชสุภาวดี พระยาเทพประชุน พระยาราชรองเมือง พระยาเพชฎา ปรึกษาพร้อมกันสั่งให้เอาตัวจีนกันนาลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๙๐ ที มีป้ายเขียนนำหน้าประจานว่า อย่าให้ราษฎรไทยจีนดูเยี่ยงอย่างเหมือนจีนกันนา แล้วเอาตัวไปประหารชีวิตที่ประตูวัดโคก"

๓. ในจดหมายเหตุห้องอาลักษณ์ฉบับนั้น ปรากฏอีกแห่งหนึ่งว่า "เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน แรมค่ำ ๑ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศก ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการ ปรึกษาเสนาบดีเจ้าภาษีนายอากร พระหลวงขุนนางจีน(๑) ว่าแต่บรรดาเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือในกรุงนอกกรุง มีจีนคบคิดกันซ่องสุมผู้คนเป็นหมวดเป็นเหล่าคิดตั้งเป็นตัวเหยี่ยเที่ยวตีเรือขึ้นปล้นตามบ้านราษฎรตื่นแตกกันทั่วนิคมเขต บัดนี้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าจีนที่ดีบ้างชั่วบ้าง ถ้าจะออกไปจับหรือจะรบกัน บรรดาจีนทั้งหลายก็จะพลอย

---

(๑) พึงสังเกตได้ว่าในสมัยนี้พวกจีนที่ได้เป็นขุนนาง และเป็นเจ้าภาษีนายอากร ได้รับความยกย่องอย่างเป็นหัวหน้าพวกจีน

ตายเสียเป็นอันมาก มีพระประสาทสั่งให้พระยาเทพประชุน พระยาโชฎึกราช เศรษฐี พระยาราชรองเมือง กับขุนนางจีนบ้าง พาจีนที่รู้จักตัวว่าเป็นผู้คิดช่องสุมผู้คนเป็นตั้วเหีย ๑๕ คน ให้ไปสาบานตัวที่วัดกัลยาณมิตรในพระวิหารพระประธานองค์ใหญ่ ว่าแต่บรรดาจีน ๑๕ คนนั้นกับทั้งพวกพ้องไม่ได้คิดประทุษร้ายต่อพระบาทสมเด็จพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเจ้าอยู่หัว สนมพลเรือนนำน้ำพระพิพัฒน์สัตยาให้จีน ๑๕ คนรับพระราชทาน

การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผ่อนผันแก่พวกหัวหน้าตั้วเหีย เพียงให้กระทำสัตย์สาบานครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่พอพระราชหฤทัย แต่ไม่เป็นเวลาที่จะทรงขัดขวางได้ จึงเป็นแต่ทรงแสดงพระราชปรารภไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงข้าหลวงเดิมคนหนึ่ง พบต้นร่างเมื่อแต่งหนังสือนั้นว่า "ข้อหนึ่ง ตั้วเหียเหล่านี้ การก็กลับกลายไปเสียแล้ว คนเหล่านี้เป็นคนของเจ้าคุณ(๑) ทั้งนั้น คนใช้อยู่กับบ้านเมื่อเกิดวุ่นวายขึ้นครั้งนี้ จึงดับง่ายด้วยเป็นการไว้อำนาจของท่านถึงเอามาสาบานแล้ว มันก็ยังเที่ยวปลันชิงเอาของอยู่ไม่เว้นแต่ละวัน ราษฎรได้ความเดือดร้อนมากอยู่ มันก็ลงเอาว่าเพราะขุนหลวงเป็นเด็ก พวกจีนจึงกำเริบขึ้น มีความด้วยเรื่องปลันหัวเมืองบอกมาไม่ใคร่ขาดก็นิ่งเสีย ว่ายังไม่มีเหตุ หัวเมืองกรมการถ้าจับตัวผู้ร้ายที่เป็นตั้วเหียไปเที่ยวปลันเขา ก็สั่งให้จำไว้ เขาบอกว่าจะส่งมาไว้จำคุก ก็ว่าช่างก่อนเถิด ข้าวิตกว่าบ้านเมืองจะเป็นอย่างไรหรือ จึงเผอิญให้ผู้ใหญ่อยากจะไว้อำนาจด้วยเรื่องการต่อไปข้างหน้า เจ้าคุณไม่มีตัวแล้ว กำลังมันก็แก่ขึ้นทุกวัน ยิ่งนานไปก็เหมือนเพิ่มอำนาจให้มัน" มาคิดดูในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนั้น ว่าเจ้าพระยา

---

(๑) คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ศรีสุริยวงศ์ท่านจะคิดเห็นอย่างไรในเวลานั้น จึงไม่เอาโทษพวกหัวหน้าตัวเหี้ยสันนิษฐานว่าอย่างดีบางทีจะเกิดแต่ปรารภว่า พวกจีนตัวเหี้ยทั้งที่เป็นหัวหน้าและสมพลมากมาย ไม่รู้ว่าจำนวนแน่จะมีสักเท่าใด ถ้าเอาหัวหน้าทำโทษพวกสมพลเกิดเจ็บร้อนพากันกำเริบขึ้น ก็จะปราบปรามลำบาก ท่านองท่านจะคิดเห็นว่า เอาพวกหัวหน้าไว้ให้ช่วยเหนี่ยวรั้งพวกสมพล จะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าทำลายหัวหน้าเสีย

๔. ปรากฏอุบายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อีกอย่างหนึ่ง มีในจดหมายเหตุอาลักษณ์อีกแห่งหนึ่งว่า "ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศก เพลาบ่าย ๔ โมงเย็น พระบาทสมเด็จพระจุพาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ทรงทอดพระเนตรหัดทหารบีนใหญ่ยิงบีนตับ เพลาพลบค่ำเสด็จขึ้น" การเสด็จออกทอดพระเนตรซ้อมทหารอย่างว่านี้(๑) จัดให้มีในหมู่นั้นเนือง ๆ บางครั้งก็ให้ตั้งเป็นค่ายระเนียดแล้วเอาช้างศึกแล่นผ่านควันบีนเข้าร้อค่าย เป็นการแสดงกำลังทหารให้พวกตัวเหี้ยครั่นคร้าม ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ได้บ้าง(๒)

---

(๑) ผู้แต่งหนังสือนี้ยังเป็นเด็กได้เคยตามเสด็จไปดูหลายครั้ง

(๒) วิธีขู่ตัวเหี้ยอย่างนี้ในสมัยภายหลังมาถึงราว พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลใหม่ ๆ มีพวกจีนตั้งเตาต้มเหล้าเถื่อนที่ตำบลบางตาล ทำสนามเพลาะ ถมดินไว้ หวังจะสู้รบนายอากรสุรา เวลานั้น เจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี จำเอาอุบายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มาใช้ ให้เอาปืนใหญ่ที่เมืองราชบุรีออกขัดถู และกล่าวให้ปรากฏว่าจะเอาไปยิงสนามเพลาะของพวกจีนที่บางตาล พวกจีนที่บางตาลก็พากันทิ้งค่าย หลบหนีไปหมด

แต่ข้อซึ่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปริวิตก ดังปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขานั้นก็มีมูล เพราะในสมัยนั้น เกิดเหตุโจรผู้ร้ายชุกชุม ทั้งที่เป็นตัวเหี้ยและมิใช่ตัวเหี้ย บางรายเป็นเหตุแปลกประหลาด ดังเช่นมีผู้ร้ายคนขึ้นลักของบนกุฏิพระธรรมเจดีย์ (อุ่น) ราชาคณะวัดพระเชตุพน แล้วทำทรกรรมพระธรรมเจดีย์ ซึ่งแก่ชราอายุกว่า ๘๐ ปีจนถึงสิ้นชีวิต ต่อนั้นมาไม่ช้ากัปตันยอน สมิธ นำร่องอังกฤษ ถูกเมียลอบให้ชู้ฆ่าตายลงอีกคนหนึ่ง ก็เลื่องลือเรื่องโจษกันแพร่หลาย แต่ในเวลานั้นพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวนเป็นคนแข็งแรง สืบจับตัวผู้ร้ายโดยรวดเร็วทั้ง ๒ ราย จับได้แล้วชำระเป็นความรับสั่งพิพากษาเสร็จในไม่กี่วัน ตั้งแต่เกิดเหตุ ก็ได้ประหารชีวิตผู้ร้าย การที่จัดดังบรรยายมาคงเป็นปัจจัยให้พวกตัวเหี้ยและโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ในกรุง สงบไปได้อีกคราวหนึ่ง

เรื่องตัวเหี้ยตั้งแต่นั้นสงบไปหลายปี จึงเกิดขึ้นอีกเรียกว่า อังยี่ ดังจะพรรณนาในตอนอื่นต่อไป

ตอนที่ ๑๒

เรื่องรับทูตและทำหนังสือสัญญาเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

เมื่อข่าวว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ในประเทศสยามทราบไปถึงนานาประเทศ ในชั้นแรกรัฐบาลต่างประเทศใคร่จะทราบว่า บ้านเมืองเป็นปกติดีอยู่หรืออย่างไร ประเทศใดที่มีเรือรบอยู่ใกล้แดนสยาม ก็ให้เรือรบเข้ามาเยี่ยมเยือนพังข่าว เมื่อเรือรบอังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกันเข้ามาเพื่อเหตุนั้น ๓ ชาติ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีประเทศที่มีทางพระราชไมตรีต่างก็ประสงค์จะแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแสดงความยินดีถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีสายโทรเลขต่อกับประเทศสยาม จึงมีพระราชสาส์นและอักษรสาส์น ส่งมาให้กงสุลของประเทศนั้น ๆ นำถวาย บางประเทศที่ได้เตรียมจะมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยามอยู่แล้ว อาศัยเหตุที่เปลี่ยนรัชกาลจึงแต่งราชทูตพิเศษเข้ามาเผ้าฯ ถามข่าวในคราวเดียวกับขอทำหนังสือสัญญาด้วยก็มี มีการรับแขกเมืองเป็นราชการสำคัญประเภทหนึ่ง ในตอนแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ รายการปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ได้คัดแต่เนื้อความมารวบรวมเรียงเป็นลำดับ ตามที่เข้าเผ้าฯ ก่อนและหลังดังนี้

๑. ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ (ก่อนเสด็จเลียบพระนครวันหนึ่ง) เสด็จออกเต็มยศอย่างน้อย นายพลเรือเกปเปล

แม่ทัพกับนายทหารเรืออังกฤษเข้าเฝ้า ฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๒. ณ วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จเต็มยศอย่างใหญ่ ชินยอวิยันนา กงสุลเยเนอราลโปรตุเกสเข้าเฝ้า ฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นพระเจ้าลุดวิกประเทศโปรตุเกส เรื่องสัตยาบันการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีแต่ในรัชกาลที่ ๔

๓. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ บีมะเส็ง เสด็จออกอย่างครึ่งยศ นายทหารเรืออเมริกันซึ่งรัฐบาลให้เข้ามาเยี่ยมเยือนเข้าเฝ้า ฯ ณ พระที่นั่งราชฤดี(๑)

๔. ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เสด็จออกอย่างครึ่งยศ พวกกงสุลกับนายห้างต่างประเทศเข้าเฝ้า ฯ (สันนิษฐานว่า พระที่นั่งราชฤดี)

๕. ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ มิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษเข้าเฝ้า ฯ ถวายพระราชสาส์นสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๖. ณ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ บารอนอันโธนีเปตส์ ราชทูตเอาสเตรียเข้าเฝ้า ฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นพระเจ้าฟรานสโยเสฟ เอมปเรอเอาสเตรีย

---

(๑) พระที่นั่งราชฤดีองค์ที่กล่าวนี้เป็นตึก ๒ ชั้น อยู่ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สร้างในรัชกาลที่ ๔ ตรงที่สร้างพระที่นั่งจันทรทิพโยภาสเดี๋ยวนี้เป็นที่เสด็จรับแขกเมืองเฝ้า ฯ ไปรเวต เซอร์ยอนเบาริ่งก็เคยเฝ้า ฯ ที่นั้น และได้แต่งพรรณนาไว้ในหนังสือเรื่องประเทศสยามที่เขาแต่ง

๗. ณ วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม (จะเป็นอย่างเต็มยศหรือครึ่งยศไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ) ราชทูตเอาสเตรีย เข้าเฝ้าฯ ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์(๑) และเครื่องราชบรรณาการต่างๆ

๘. ณ วันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ แฮร์ ปอลเลศเลอ กงสุลปรุสเซียเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าวิลเฮมที่ ๑ มีมาในนามของสมาคมประเทศเยอรมันฝ่ายเหนือ

๙. ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ นายพลจัตวาบาตริช กงสุลอเมริกันเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายอักษรสาส์นของประธานาธิบดีแอนดรูยอนสัน แห่งสหปาลีรัฐอเมริกา

๑๐. ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรมค่ำ ๑ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ ชินยอวิยันนา กงสุลเยเนอราลโปรตุเกสเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าลุดวิก

๑๑. ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ มองสิเออดีลอง กงสุลฝรั่งเศสเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมปเรอฝรั่งเศส

๑๒. ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ ชินยอคอลโฟบัตโซต์ ราชทูตสเปญเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายอักษรสาส์นของกัปตันเยเนอราลเซอราโน ผู้สำเร็จราชการประเทศสเปญ

---

(๑) การที่ทรงรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เอาสเตรียคราวนี้ เป็นมูลเหตุอันหนึ่งซึ่งตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ดังจะปรากฏในที่อันต่อไปข้างหน้า

๑๓. ณ วันศุกร์ เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ กัปตันกอบเก กงสุลเดนมาร์กเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙

บรรดาแขกเมืองที่เข้าฯ เยี่ยมในตอนนี้ เมื่อเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ขอไปเฝ้าฯ พระบรมศพพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระมหาปราสาทด้วยทุกราย

ประเพณีการเสด็จออกรับแขกเมืองในรัชกาลที่ ๕ นั้น ชั้นแรกยังคงใช้ตามประเพณีอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ แก้ไขแบบรับแขกเมืองครั้งกรุงศรีอยุธยาบ้างแต่เล็กน้อย ต่อมาจึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยลำดับ จนเลิกแบบโบราณเปลี่ยนเป็นแบบใหม่หมดในรัชกาลที่ ๕

อันลักษณะการรับแขกเมืองตามแบบโบราณนั้น(๑) ประเทศทางอาเซียถือคติผิดกันกับประเทศทางยุโรปหลายอย่าง ที่เป็นข้อสำคัญ คือประเพณีทางยุโรปยืนเฝ้า ทางตะวันออกยังใช้หมอบคลาน อีกประการหนึ่ง ทางยุโรปถือว่าตัวราชทูตเป็นผู้ต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน พระราชสาส์นเป็นแต่เอกสารนำราชทูต แต่ประเพณีทางอาเซียถือว่าพระราชสาส์นต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ราชทูตเป็นแต่อย่างข้าราชการตามเสด็จ (คติอันนี้ประเทศลังกา พม่า มอญ ไทย และเขมร ได้แบบมาจากอินเดียแต่โบราณ) เพราะเหตุนี้ตามประเพณีเดิม ซึ่งคงใช้มาจนสมัยตอนแรกในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระราชสาส์นของ

---

(๑) เรื่องประเพณีการรับแขกเมืองแต่โบราณ มีอธิบายพิสดารอยู่ในหนังสือ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙

พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศมาถึงกรุงเทพ ฯ จึงจัดเรือเอกชัยลงไปรับพระราชสาส์น มีเรือกันยารับพวกทูตานุทูตแห่มาจากสถานกงสุลหรือเรือรบ ซึ่งเชิญพระราชสาส์นมา ครั้นมาถึงท่าขึ้นบก(๑) ก็เชิญพระราชสาส์นขึ้นยานมาศ ตัวราชทูตนั่งแคร่ กั้นสัปทนหรือนั่งคานหาม และพวกบริวารขี่ม้าบ้างเดินบ้างตามบรรดาศักดิ์ มีกระบวนทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรปแห่นำ ๑๐ โหล ถ้าเรือรบต่างประเทศเชิญพระราชสาส์นมา ก็ยอมให้ทหารเรือรบขึ้นเดินแห่พระราชสาส์นต่อทหารไทยอีกกระบวนหนึ่ง แห่พระราชสาส์นจากศาลต่างประเทศที่ท่าเตียนมายังพระบรมมหาราชวัง ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชสาส์นไปยังพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ ก็แห่พระราชสาส์นจากพระบรมมหาราชวังโดยทำนองเดียวกัน(๒) ไปส่งมอบสถานกงสุล หรือเรือรบซึ่งจะเชิญไปเป็นประเพณีมาดังนี้

การเสด็จออกรับแขกเมืองที่จัดต่างกัน เป็นอย่างเต็มยศใหญ่ เต็มยศน้อยและครึ่งยศนั้น ก็เนื่องแต่คติที่กล่าวมา ถ้าแขกเมืองเชิญพระราชสาส์นมาถวาย (ถึงแม้กงสุลอยู่ในประเทศนี้) ก็เสด็จออกรับอย่างเต็มยศใหญ่ ด้วยถือเกียรติยศพระราชสาส์นเป็นสำคัญ ถ้ามิได้เป็นการรับพระราชสาส์น แต่แขกเมืองเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่นแม่ทัพเรืออังกฤษ หรือราชทูตพิเศษเข้าเฝ้า ฯ ทูลลา ก็เสด็จออกอย่างเต็มยศน้อย ถ้าแขกเมืองบรรดาศักดิ์ไม่ถึง

---

(๑) เดิมขึ้นที่ท่าพระ ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปขึ้นท่าเตียน ด้วยจะใช้ตึกศาลต่างประเทศ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่เป็นที่พักทูตานุทูตเมื่อก่อนแห่

(๒) ประเพณีแห่พระราชสาส์นไปต่างประเทศ แจ้งอยู่ในจดหมายเหตุหม่อมราโชทัย แต่งครั้งราชทูตไทยไปกรุงลอนดอนรัชกาลที่ ๔

ขั้นสูงเช่นว่ามา ก็เสด็จออกรับอย่างครึ่งยศ ระเบียบการที่เสด็จออกรับแขกเมืองนั้น ถ้าเป็นการเต็มยศใหญ่ ตั้งกองเสนาบดลบาล(๑) ยืนช้างยืนม้าที่สนามพระราชวังชั้นนอก ที่หน้าท้องพระโรงมีพวกสังข์แตร กลองชนะและมโหระทึกประโคมเวลาเสด็จออกและเวลาเสด็จขึ้น ที่ในท้องพระโรงตั้งเครื่องสูงรายรอบข้าเฝ้าแต่งตัวนุ่งสมปักลายใส่เสื้อเข้มขาบ สวมเสื้อครุย ทอดเบาะและตั้งเครื่องยศสำหรับเจ้านายและเสนาบดีหมอบเฝ้า ฯ ส่วนตัวราชทูตก็ทอดเบาะไว้ให้นั่งเสมอชั้นเสนาบดี เมื่อกระบวนแห่เข้ามาถึงในพระราชวัง เจ้าพนักงานเชิญพานสองชั้นซึ่งรองพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้าไปตั้งในท้องพระโรง ส่วนพวกทูตานุทูตนั้นให้พักอยู่ที่เก๋งกรงนก(๒) ถึงเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ สวมฉลองพระองค์ครุย(๓)เสด็จออกประทับบนพระที่นั่งเศวตฉัตร โปรดฯให้เบิกแขกเมืองเข้าเฝ้าฯ เมื่อแขกเมืองเข้าพระทวารไปถึงตรงหน้าฉาน ถวายคำนับพร้อมกันครั้งหนึ่ง แล้วเดินผ่านแถวขุนนางที่หมอบเฝ้า ฯ ขึ้นไปถึงตรงที่เสนาบดีหมอบเฝ้า ฯ ถวาย

---

(๑) กรมทหารต่าง ๆ อย่างโบราณกรมและหมวด

(๒) เดิมพักที่ศาลาลูกขุน เปลี่ยนมาพักที่เก๋งกรงนกเมื่อรัชกาลที่ ๕

(๓) เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ถ้ารับราชทูตพิเศษ เช่น เซอร์ยอนเบาริง เป็นต้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหามงกุฎ ดังปรากฏในรูปภาพฝรั่งเศสเขียน สันนิษฐานว่าทรงประพฤติตามแบบอย่างสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลอื่น หรือในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระมหามงกุฎ เวลาเสด็จออกแขกเมือง

คำนับอีกครั้งหนึ่ง ปลัดทูลฉลองกรมท่าทูลเบิกแล้ว ราชทูตกราบทูลสุนทรพจน์และมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จลงจากพระแท่นเศวตฉัตรมาประทับที่พระแท่นต่ำ อันเป็นที่เสด็จออกขุนนางโดยปรกติ ราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้าไปถวายต่อพระหัตถ์ ทรงรับพระราชสาส์น แล้วดำรัสอนุญาตให้ทูตานุทูตนั่ง ตัวราชทูตนั่ง (ขัดสมาธิ) บนเบาะ พวกบริวารนั่งบนพรมปูกับพื้นต่อลงไป ข้างหลัง(๑) จึงมีพระราชปฏิสันถารราชทูต ๓ นัด แล้วเสด็จขึ้น เจ้าพนักงานก็พาทูตานุทูตออกไปเลี้ยงที่เก๋งกรงนก เลี้ยงแล้วก็เป็นเสร็จการพิธี

ถ้าเสด็จออกอย่างเต็มยศน้อย ไม่มีเสนากลบาทหรือยืนช้างม้าและไม่มีกลองชนะเครื่องประโคม คงแต่แตรและมโหระทึก ข้าเฝ้าแต่งตัวนุ่งสมปักไหมใส่เสื้อเข้มขาบ ไม่สวมเสื้อครุย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระภูษาไหมและฉลองพระองค์เยียรบับเสด็จออกประทับเพียงพระแท่นต่ำที่สำหรับเสด็จ

---

(๑) ในจดหมายเหตุของครอเฟิด ซึ่งเป็นทูตอังกฤษเข้ามาเมื่อรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่าพวกทูตต้องนั่งลงถวายบังคม ๓ ครั้ง ๒ แห่ง เป็นแต่มิต้องหมอบคลาน การถวายพระราชสาส์นต่อพระหัตถ์นั้น ก็มิใช่ธรรมเนียมทางตะวันออก ปรากฏว่าเกิดขึ้นครั้งเซเวอเลียเดอโบมองราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาผ่าผืนธรรมเนียมนั้นเป็นครั้งแรก ถึงรัชกาลที่ ๔ รัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ประเพณีฝรั่งถือว่าการถวายพระราชสาส์นต่อพระหัตถ์เป็นสำคัญ จึงโปรดฯ ให้รับใช้เป็นประเพณีไทยตั้งแต่ครั้งเซอร์จอนเบาริง ราชทูตอังกฤษเข้ามาเฝ้าฯ เป็นต้นมา

ออกขุนนาง(๑) ถ้าเสด็จออกครึ่งยศ ลดเครื่องแต่งตัวลงเพียงนุ่งสมปักไหม ใส่แพรสี แต่การเสด็จออกรับแขกเมืองอย่างครึ่งยศ ถ้าแขกเมืองเป็นฝรั่ง พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักโปรด ฯ ให้เฝ้าฯ ไปรเวตที่พระที่นั่งราชฤดี ไม่มีพิธีอย่างเสด็จออกท้องพระโรง ในรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงประพฤติตามเยี่ยงอย่างเช่นนั้น

ประเพณีรับแขกเมืองปรากฏในจดหมายเหตุว่า มีการแก้ไขในตอนเมื่อรัชกาลที่ ๕ สองอย่าง คือเลิกการแต่งเรือกระบวนลงไปแห่พระราชสาส์นมาแต่สถานกงสุล เปลี่ยนเป็นจัดเรือไฟลงไปรับมาอย่างปรกติ มาแห่ด้วยกระบวนบกจากศาลต่างประเทศเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง ได้ใช้ประเพณีตั้งแต่รับพระราชสาส์นสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียเป็นต้นมา ต่อมาเมื่อมองสิเออดีลอง กงสุลฝรั่งเศสคนใหม่เข้ามาถึง เชิญพระราชสาส์นพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปเรอฝรั่งเศสมาถวายด้วย พอมาถึงก็แสดงความไม่พอใจประเพณีที่ไทยรับแขกเมือง ว่าไม่เป็นเกียรติยศเพราะเกณฑ์ให้นั่งเฝ้ากับพื้น แต่แรกมองสิเออดีลองไปชวนมิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษ ให้เข้าชื่อช่วยกันว่ากล่าวให้ไทยเปลี่ยนธรรมเนียม มิสเตอร์น็อกส์ไม่ยอมเข้าชื่อ ด้วยอ้างว่าประเพณีไทยถึงให้ราชทูตนั่งกับพื้นก็มีเบาะให้นั่ง เหมือนกับเสนาบดีเห็น

---

(๑) พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าว่า "ถูกเกณฑ์ให้นอนออกแขกเมือง" เพราะพระแท่นที่สำหรับเสด็จออกขุนนางนั้นทอดพระที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณ แต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นแต่ประทับเอกเขนก

สมควรแก่เกียรติยศอยู่แล้ว ฝ่ายมองสิเออดีลองขัดใจไปชักชวนพวกกงสุลอื่นให้เข้าชื่อด้วย แล้วมีหนังสือขึ้นมายังกระทรวงการต่างประเทศ ว่าประเพณีการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินตามแบบแผนในยุโรปถือว่าต้องยืนเฝ้าหรือถ้าจะให้นั่งเฝ้าก็ต้องเอาเก้าอี้มาตั้งให้นั่ง จึงจะสมควรแก่เกียรติยศ ที่ให้นั่งกับพื้นเห็นเป็นการเสื่อมเสีย จะยอมเข้าเฝ้า ฯ ถวายพระราชสาส์นเอมปเรอด้วยอาการเช่นนั้นไม่ได้ ถ้ารัฐบาลไทยไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ต้องส่งพระราชสาส์นกลับคืนไปเสีย เรื่องนี้ถึงต้องปรึกษาหารือกันในรัฐบาลแล้วให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมีหนังสือตอบไปว่า ไทยก็ไม่ได้มีความประสงค์จะลบหลู่เกียรติยศราชทูต เมื่อมองสิเออดีลองไม่พอใจจะนั่งเบาะ รัฐบาลก็ยอมให้ยืนเฝ้าตามประสงค์(๑) แต่นั้นมาก็เป็นอันเลิกประเพณีที่ยอมให้ราชทูตต่างประเทศนั่งเบาะเหมือนอย่างเสนาบดี ต้องยืนเฝ้า ฯ จนตลอดเวลาเสด็จออก

การทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับต่างประเทศนั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้ทำกับ ๙ ประเทศดังกล่าวมาในตอนก่อน ประเทศอิตาลีก็มาขอทำหนังสือสัญญาแต่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระยาสยามานุกูลกิจ สยามิตรมหายศ (คือเซอร์ยอนเบาริง) ให้เป็นราชทูตพิเศษปรึกษาสัญญานั้น ฝ่ายพระเจ้าวิกตอโรอิแมลยวล

---

(๑) ได้ยินว่า เจตนาของมองสิเออดีลองนั้นจะให้ตั้งเก้าอี้ให้นั่งเฝ้า ฯ ครั้นไทยตอบอนุญาตให้ยืนเฝ้า ฯ ตามซึ่งตนอ้างว่าเป็นเกียรติยศ ก็มิรู้ที่จะแก้ไข ปฏิเสธได้ประการใด

พระเจ้าแผ่นดินอิตาลีก็ทรงตั้ง คอนติ ดิโบคริโอ ผู้แทนราชทูตอิตาลีในประเทศอังกฤษเป็นผู้ปรึกษาสัญญา สำเร็จได้ลงลายมือชื่อด้วยในกรุงลอนดอนเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ตรงกับวันเสาร์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ภายหลังพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตได้ ๒ วัน ต่อมาถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ พระเจ้าฟรานสโยเสพเอมปเรอประเทศเอาสเตรีย ทั้งเป็นพระเจ้าแผ่นดินฮังการี ทรงแต่งให้บารอน อันโธนี เปตส เป็นราชทูตพิเศษเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ๑ เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภานุวงศมหาโกษาธิบดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ พระยาธรรมสารนิติ ผู้พิพากษาศาลต่างประเทศ ๑ เป็นผู้ปรึกษาสัญญาตามแบบอย่างทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชกาลก่อน(๑) ได้ลงชื่อทำหนังสือสัญญา เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก พ.ศ. ๒๔๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๖๙

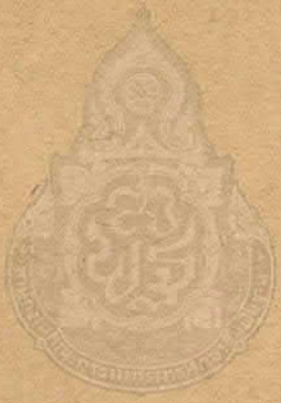
ครั้นถึงเดือนยี่ปีมะเส็งนั้น กัปตันเยเนอราล เซอราโน ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการ (ในสมัยไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน) ประเทศสเปญแต่งให้ชินยอ-

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยยังอยู่ก็เป็นผู้ปรึกษาสัญญาด้วย แต่ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เข้าเป็นผู้ปรึกษาสัญญา คงเป็นด้วยถือว่าเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีหน้าที่ชักขาดแทนพระองค์

อะดอนโฟ บัตโตส์ เป็นราชทูตพิเศษ เชิญอักษรสาส์นมาถวาย ขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขาย ก็โปรดฯ ให้ผู้ซึ่งได้ปรึกษาสัญญากับราชทูตเอาสเตรียนั้น ปรึกษาสัญญากับราชทูตสเปญ ได้ทำหนังสือสัญญาเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ. ๒๔๑๒ ตรงกับวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๗๐ แต่นั้นจึงได้มีจำนวนประเทศที่ได้ทำหนังสือสัญญามีทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับประเทศสยามรวม ๑๒ ประเทศด้วยกัน ต่อมาข้างหน้า ประเทศญี่ปุ่นกับรุสเซียจึงได้มาทำทางพระราชไมตรีอีก ๒ ประเทศ

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
ห้องสมุด ศูนย์วิทยทรัพยากรศึกษา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ส่วน
สำนักนายกรัฐมนตรี
บุญสังการพิมพ์ ๔๑๖/๒-๓ ใกล้สี่แยกแม้นศรี
ถนนบำรุงเมือง พระนคร โทร. ๒๒๗๑๑
พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๐๗